

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

VEJLE AMTS AARBOG

UDGIVET AF

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

1931

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS LEHMANN & STAGE

1931

Redaktionsudvalget:

Lærer *R. Mortensen*, Liudeballe pr. Gadbjerg (Formand).

Bankdirektør Konsul *J. F. Kier*, Fredericia.

Landinspektør *Johansen*, Kolding.

Konrad Jørgensens Bogtrykkeri i Kolding

I N D H O L D

1931

Kongehøjene i Jelling. Af <i>J. P. Wammen</i>	Side 1
Den ældre Jellingesten. Af <i>Fr. Orulf</i>	- 20
Fra S. Abildgaards Dagbøger. Af <i>Marius Hansen</i> ...	- 24
Randbøl Hede. II. Af <i>Rasmus Mortensen</i>	- 46
De første Udskiftninger. Af <i>Johan Hvidtfeldt</i>	- 82
Bondens Liv og Virke. Af <i>M. Fischer</i>	- 94
Fra Bjerre Herred 1807—14. Af <i>Anth. Fuglsang</i>	- 107
Konsumtionsforordningen 1778. Af <i>A. Ravnholt</i>	- 113
Mogens Jensen, Vandel. Af <i>Rasmus Mortensen</i>	- 117
Randbøl Sogns Oldsagssamling. Af <i>Ingrid Munck</i> ..	- 120
Aarsberetning 1930. Af <i>I. O. Brandorff</i>	- 124
Regnskab for Aaret 1930	- 128
Randbøldal og Haraldskjær. Af <i>A. Ravnholt</i>	- 129
Drikkevandet i Kolding i Fortiden. Af <i>I. O. Brandorff</i>	- 188
Fra S. Abildgaards Dagbøger. Af <i>Marius Hansen</i> ...	- 232
Smaastykker:	
Soldaterbrev fra 1850. Ved <i>Niels Hansen</i>	- 253
Da Kvægpesten rasede. Ved <i>Arnold Hansen</i>	- 255

KONGEHØJENE I JELLING

I HISTORISK BELYSNING

AF J. P. WAMMEN

De stolte Mindesmærker fra vor Histories Morgengry, Kongehøjene i Jelling, har i Tidernes Løb ofte været Genstand for Drøftelse i forskellige Tidsskrifter; men til Trods for dette er der sjælden givet en samlet Fremstilling af hele Mindesmærket baade i historisk og arkæologisk Henseende. —

Mærkelige er disse Gravhøje ikke alene ved deres Størrelse, der ikke overgaas af andre Gravhøje i Danmark; men langt mere derved, at de er de eneste blandt Landets Tusinder af Gravhøje, om hvilke man med Bestemthed véd, over hvem de er rejste. —

Til Trods for alt, hvad der er talt og skrevet om dem, er de dog stadig lige gaadefulde. De Spørgsmaal, der stadig venter paa fyldestgørende Besvarelser, er følgende:

Hvem har rejst dem, *Gorm* eller *Harald*? —

Ligger *Gorm* og *Thyra* begravet hver i sin Høj, som nogle mener, eller er den ene en Mindehøj? —

Hvorfor kaldes den søndre Høj — *Kongens Høj* — og nordre — *Dronningens Høj*? —

Hvor har Runestenene — *Gorms* og *Haralds* — haft deres oprindelige Plads? —

Skyldes Kilden paa Dronningens Høj en tilfældig Opbrydning af Gravrøvere, eller hører *Kilden med til det oprindelige Anlæg*?

Her i »Vejle Amts Aarbog« for 1913 har Hans Kjær i en Afhandling givet en fuldstændig Fremstilling af Mindesmærkets Historie, uden dog at komme nærmere ind paa de *Tiders historiske Forhold*, under hvilke Højene blev til.

Dels af den Grund og dels ogsaa, fordi der siden er fremkommet to vægtige Indlæg, der helt omstøder flere af de Resultater, Forfatteren af den nævnte Afhandling er kommet til, vover jeg at fremkomme med nærværende. —

De nævnte Indlæg, til hvilke der i det følgende vil blive henvist, er:

Georg Sarauw: »*Kongegravene og Runestenerne i Jelling*«,¹⁾ og Fr. Orluf: »*Kongegraven ved Jelling*.«²⁾

For tilfulde at kunne forstaa Grunden til det mægtige Mindesmærkes Anlæggelse og især den store Runestens Indskrifts Betydning, mener jeg, at det er nødvendigt at erindre følgende historiske Faktum:

I *Bronzealderen* og ned forbi Kr. Fødsel var Danmark delt i lutter Smaariger, hver med sin Konge, og Folket har været Soldyrkere, hvilket den Skik at brænde de Døde ogsaa tyder paa. — Danmark blev samlet til et Hele af Skjoldungerne, af hvilke Saxo giver os Navnene paa nogle: f. Eks. Skjold, Frode, Ro, Helge, Halvdan, Dan, Rolf, Gudfred, Haarik o. s. v. — Disse Konger underlagde sig alle Smaakongerne og indførte Aselæren. — Skjoldungtiden kan vel regnes fra Cimbrernes Udvandring af Jylland 105 Aar f. K. F. til Kong Gorm.³⁾ —

854 døde Kong *Haarik den Gamle*, der efterfulgtes af *Haarik den Unge*.

¹⁾ Aarbog for nord. Oldkynd. og Historie. 1926 — Side 245.

²⁾ Trykt i Vejle 1927.

³⁾ I Grigor af Tours: Frankerkroniken 3. Bog (3) omtales Danernes Konge, Hugleih, som ifølge Beowulfskvadet var samtidig med Kong Ro i Lejre (ca. 525 el. 530).

Begge disse Konger var i Følge »Ansgars Levned« venlig stemte imod Kristentroen, og førstnævnte gav Tilladelse til, at der blev bygget en kristen Kirke i *Hedeby*, et Vidnesbyrd om, at *Ejderen i hans Tid var Danmarks Sydgrænse*. —

De sidste Skjoldunger, der regerede i Danmark, var Samkongerne *Halvdan* og *Sigfred*,⁴⁾ der nævnes 873.⁵⁾

I denne Forvirringens Tid — *det var i Vikingtidens Højdepunkt* — havde en svensk Konge, *Oluf*, sat sig fast i *Hedeby*, og stiftet et Rige deromkring, hvis Omraade han stadig udvidede. —

Hans Søn, *Kong Gnupa*, arvede Riget og fortsatte Faderens Erobringer. Hans Dronning hed *Asfred* og var, som hun selv meddeler, en Datter af *Odinkar*, formentlig en dansk Høvding. —

Deres Søn, *Sigtryg*, kom næppe til at regere i *Hedeby*, skønt *Asfred* kalder ham Konge. Han faldt paa et Vikingetog.

Den ene af Samkongerne, nemlig *Sigfred*, faldt ligeledes paa Vikingefærd. —

Om Kong *Halvdan* beretter en dansk Krønike følgende:

»*Gorm og Harald fældede Halvdan og hans Sønner, hvorpaa han tilbendte sig Riget.*«⁶⁾

Man tør vel sætte Kong Gorms Erhvervelse af Riget til ca. 880.

Med Kong Gorm begynder en ny *Kongeslægt* med helt andre Navne: *Gorm, Harald, Knud, Svend*; Navne, der ikke forekommer imellem Skjoldungerne.⁷⁾

4) Navnene siger os, at de var Skjoldunger.

5) »De frankiske Aarbøger«. — Anledningen var, at de ønskede et Handelsforbund med Kong Ludvig.

6) Jørgen Olrik: Roskildekroniken Side 13. — Denne vor ældste Danmarkskrønike er skrevet i *Erik Lams Tid* (1137—1147) og altsaa kun fjernet ca. 200 Aar fra Begivenhederne.

7) Steenstrup: »Danmarks Sydgrænse«.

Gorms Afstamning er helt ukendt. Efter Saxo var han gammel, da han blev gift med *Tyra*. Krøniken nævner kun to Sønner, Knud og Harald. Efter dette hedder Gorms Fader, *Knud*, og Thyras Fader, *Harald*, hvilket sidste stemmer med *Jomsvikingsaga*, der siger, at hun var Datter af en holstensk Jarl — *Klakharald*.

Gorm og Thyra sad som Konge og Dronning til ned imod Midten af Nihundrederne. I Oluf Trygvesøns Saga hedder det, at *Gorm havde nogle Kampe med Kong Gnupa, som han tilsidst fældede og tilvendte sig hans Rige.*⁸⁾

I *Widukins »Sachserkrønike«* findes følgende om Kong *Gnupa*:

»Kejseren (d. e. Henrik d. I) førte sin Hær mod Dannerne; han slog dem og gjorde dem skatskyldige og nødte deres Konge *Chnuba* til at lade sig døbe.«⁹⁾

Dette, siger *Widukin*, var Kejseren's sidste Tog (han døde 936). Man har da gættet paa *Aar 934* for hans Tog imod Dannerne.

Sandsynligvis blev *Gnupa* samme *Aar* fældet af Kong *Gorm*, og Sønderjylland vendte tilbage til Riget efter en Skilsmisse af højest 80 *Aar*.

Nu fortæller *Roskildekrøniken*: »Kong *Harald* rege-rede for sin Fader i 15 *Aar*. Dernæst var han selv Konge i 50 *Aar*.«¹⁰⁾

Kong *Harald's* Død sætter man til 985. 65 *Aar* herfra giver 920 som det *Aar*, omkring hvilke Kong *Gorm*

⁸⁾ Dette lyder saaledes: »Kong *Gorm* drog imod den Konge, som dengang herskede i Jylland; han hed *Gnupa*. De havde nogle Kampe sammen, men saaledes endte det, at *Gorm* fældede *Gnupa* og bemægtigede sig Riget«. (I gamle Breve fra Middelalderen bruges Betegnelsen »Jylland« om Sønderjylland alene).

⁹⁾ *Jacobsen*: »*Widukins Sachsekrønike*« Side 60. — (Denne Krønike er skrevet omkring 968, altsaa endnu medens *Harald Blaatand* levede).

¹⁰⁾ *J. Olrik*: *Roskildekrøniken* Side 13.

af en ukendt Grund er bleven uskikket til Regeringen. *Prins Harald har altsaa ført Hæren imod Kong Gnupa 934 og vundet Sejren over ham.*

Dette forklarer de mærkelige Ord paa den store Runesten: »*Den Harald, der vandt sig Danmark helt!*«¹¹⁾

Naar man tænker paa Jellinghøjenes Tilblivelse, gør man vel i at erindre, at *Prins Harald regerede for sin Fader*, og alene af den Grund kan det fastslaaes, at hele Anlægget ved Jelling skyldes Kong Harald. Vore tre Krønikers Ord om denne Sag maa staa til Troende.¹²⁾ Thi naar Kong Gorm var uskikket til at regere, saa maa jo Jellingmindesmærket selvsagt være anlagt af Harald. — Der kan slet ingen Tvivl være om den Ting.

I Virkeligheden siger Svend Aagesen ogsaa dette med rene Ord. Hans Meddelelse lyder saaledes:

»Da hin berømmelige Dronning, tilligemed sin Husbond, Kongen, havde fuldendt sit Aaremaal, saa lod deres Søn Harald Blaatand, efter sine hedenske Landsmænds Skik sine Forældre jorde i to ens Tvillinghøje som stolte Gravmæler, tæt ved Kongsgaarden i Jelling.«

Man tør gaa ud fra, at Svend Aagesen ikke skriver helt hen i Taagen, men at han med velberaad Hu skriver, som han skriver.

Af den lille Notits kan man uden i nogen Maade at gøre Vold paa Teksten faa følgende tre Ting slaaet fast: *Begge Tvillinghøje skyldes Kong Harald. — Højene laa tæt ved Kongsgaarden. — Og Dronning*

¹¹⁾ Altsaa: Danmark havde forhen været samlet, men var bleven delt og nu samlet igen.

¹²⁾ I. Roskildekroniken: »*Kong Harald regerede 15 Aar for sin Fader*«. II. Saxo: »*Kong Gorm var gammel og skrøbelig og tilsidst blind*«. (J. Olriks Oversættelse II, S, 181).

III. Svend Aagesen: »*Kong Gorm, en lad Mand, hengiven til Udskejelse og til Drik*«. (J. Olriks Oversættelse Side 48). (Altsaa: uskikket).

Thyra døde før Kong Gorm. — Han vilde ellers have nævnt Kongens Død først.¹³⁾

Efter Kong Gnupas Død og hans Riges Inddragelse har Dronning Thyra og Prins Harald forstærket de gamle *Fæstningsvolde* imod Syd, hvorved hun erhvervede sig det smukke Tilnavn »*Danmarks Bod.*« Dette maa være sket ca. 935. — Og kort Tid efter maa hun være død.

Kong Gorm var »*gammel, skrøbelig og blind*«; men dette forhindrede ham vel ikke i at give sin Søn Befaling til at lade opføre et Gravkammer til hende saaledes indrettet, at han selv, naar hans Time kom, kunde stedes til Hvile ved sin elskede Dronnings Side. — Saa lod Harald det bekendte Gravkammer indrette, og maaske er der bleven opkastet en lav Høj over det, og Kong Gorms Runesten er bleven rejst paa dens Top. Denne Høj blev kaldt *Dronningens Høj*; et Navn den beholdt, ogsaa efter at Kong Gorm kort Tid efter, maaske samme Aar, blev stedt til Hvile der. Kong Harald har da ladet Højen fuldføre. Senere har han ladet den søndre Høj, den største af Højene, opkaste som Mindehøj over sin Fader, hvorfor den fik Navnet: *Kongens Høj*. Saaledes er det efter al Sandsynlighed gaaet til.

Paa sin Færd ved Dannevirke har Prins Harald set det storslaaede Gravmæle, som Dronning *Asfred* der havde ladet opføre over sin faldne Drot, *Kong Gnupa*, og som efter, hvad hun selv meddeler, havde givet hende Tilnavnet: *Wi-Asfred*. Paa denne Gravhøj maa der have været rejst en Runesten for Kong *Gnupa*.

Kong Harald har da besluttet at overgaa Dronning

¹³⁾ Som bekendt lader Saxo Dronning Thyra overleve Kong Gorm i mange Aar. Men dette stemmer hverken med Svend Aagesen eller med den lille Runestens Indskrift.

Asfred for ligesom at fastslaa, *at hans Slægt i Mod-sætning til den faldne Drot ved Hedeby var de rette Dankonger.*

Dronning Asfred overlevede sin Mand i mange Aar, hvilket ses deraf, at da hun 943 erfarede, at Sønnen *Sigtryg* var falden paa Vikingefærd, lod hun rejse to Runestene over ham med følgende Indskriptioner:

»*Asfred* gjorde Kumbl denne efter *Sigtryg*, sin Søn, paa *Gnupas* Wi.«

»*Wi-Asfred* gjorde Kumbl denne — *Odinkars Datter* — efter *Kong Sigtryg* — sin og *Gnupas* Søn.«¹⁴⁾

Dette Gråvmæle er desværre forlængst ødelagt. Kong *Gnupas* Runesten er aldrig kommen for Lyset.¹⁵⁾

600 Aar ruller hen over Kongehøjene ved Jelling. Da henledes Opmærksomheden atter paa dem, idet Lensmanden i Koldinghus Amt, *Caspar Markdanner til Søgaard*, lod som det hedder: »opgraffue den Steen paa Kirkegaarden, som staar her uden for Kirchedøren.« Det er den store Runesten, her tales om. Den laa den Gang jorddækket, men blev saa oprejst paa sin nuværende Plads lige midt imellem Højene. — Det var Aar 1586. —

Dette gav Anledning til, at den lærde *Henrik Rantzau* 1591 lod tage et Prospekt af hele Mindesmærket i Jelling, og dette blev offentliggjort i *P. Lindbergs*: »Comentarii rerum memorabilium in Europa«. Dette Prospekt er til endnu; men da Hans Kjær udførlig har behandlet det i foranmeldte Afhandling her i Aarbogen,¹⁶⁾ forbigaas det her. — Kun skal anføres, at den store Runesten ses paa Billedet staaende paa sin nuværende Plads, medens der paa Toppen af Kongens

¹⁴⁾ Wimmer: »De d. Runemindesmærker«. Haandudgaven Side 94.

¹⁵⁾ Det kunde tænkes, at Saxo har forvekslet *Kong Gorm* med *Kong Gnupa* (Navnene ligner jo hinanden en Del). Og at det er Aarsagen til hans Meddelelse om, at *Thyra overlevede Gorm* i mange Aar.

¹⁶⁾ Vejle Amts Aarbøger 1913, Side 130 ff.

Høj ses en Sten af lignende Form som den store Rune-
sten, men mindre i Format. Paa Dronningens Høj ses
den berømte Kilde. — I den Beskrivelse, der i nævnte
Værk gives af Prospektet, er begge Runeindskrifter
optegnet; men der er den Mærkelighed ved det, at de
paa Bagsiden af Kong Gorms Runesten staaende tre
Ord: »*sin Danmarks Bod*« mangler. —

I Worms »*Monumenta Danica*« (trykt 1643) findes
et andet Prospekt af hele Jellingmonumentet. Det
ligner i det væsentligste det foran nævnte Prospekt; *men*
der findes ikke Spor af nogen Sten paa Kongens Høj.
— Imellem de to Billeder er der kun 52 Aar.

Nu blev det saa af de fleste antaget, at Stenen, der
paa det rantzauske Prospekt fra 1591 er vist paa Top-
pen af Kongens Høj, maatte være *Kong Gorms Rune-*
sten. (Den staar jo nu paa Kirkegaarden ved Siden af
den store Runesten og har følgende Indskrift:

»*Gorm Konge gjorde denne Kumbi efter Thor-wé*
(Thyre) Kone sin — Danmarks Bod.« (de tre sidste
Ord paa Stenens Bagside).

Følgelig maatte den Høj, Bønderne kaldte for
»Kongens Høj«, egentlig være »Dronningens Høj«, og
omvendt. Den Høj, Bønderne kaldte Dronningens Høj,
maatte være Kongens Høj. Navnene maatte i Tidens
Løb paa en eller anden mystisk Maade være bleven
*ombyttet,*¹⁷⁾ mente man. —

Men saa var der jo ogsaa den nævnte Besynderlig-
hed, at *Ordene paa Stenens Bagside helt manglede i*
Beskrivelsen til det rantzauske Prospekt.

Ludv. Wimmer antager¹⁸⁾ imidlertid, at Stenen har

¹⁷⁾ Dette fremhæves ogsaa af Hans Kjær i nævnte Afhandling, Side 135.
— Men denne Hypotese er ganske *uantagelig.* I saa Tilfælde vilde det være
et ganske enestaaende Tilfælde; thi man har vist aldrig her i Landet op-
daget, at to Stednavne har byttet Plads. Man kan være forvisset om, at
Kongens Høj altid har heddet, som den hedder endnu, og ligeledes Dron-
ningens Høj.

¹⁸⁾ Ludv. Wimmer: »De d. Runemindesmærker« — Haandudg. Side 54.

ligget væltet paa Højens Top med Bagsiden nedad, og at dens oprejste Stilling paa Prospektet i Virkeligheden skyldes Tegnerens Rekonstruktion; men at han fejlagtig er gaaet ud fra, *at Stenens spidse Fod var dens Top*. Da saa Wimmer ved Gravning overtlyede sig om, at Kong Gorms Runesten virkelig har en tilspidset Fod, saa forekom det ham og mange, at al Tvivl maatte være hævet. —

I Aaret 1820 fandt man som bekendt Gravkammeret i *Dronningens Høj*. Og man fik det Indtryk af det, at det engang havde huset to Lig, af hvilke der rigtignok ikke fandtes mindste Spor. Og da man saa 1861 ved anlagte Minegange undersøgte *Kongens Høj* paa Kryds og tværs og intet Gravkammer fandt, opstod den Formodning, at Saxo har Ret, naar han lader Dronning Thyra overleve sin Mand i mange Aar. — *Kongens Høj med sin Runesten paa Toppen var simpelthen en Mindehøj, rejst af Kong Gorm til Ære for hans udmærkede Dronning, mens hun endnu var i levende Live.*

Men denne Teori er forlængst opgivet, og mange antager nu — deriblandt Hans Kjær — *at Ægtefællerne er stedt til Hvile hver i sin Høj*, saaledes som ogsaa Svend Aagesen mener. — Dronningens Gravkammer findes endnu *urørt* i den saakaldte Kongens Høj. Undersøgelsen 1861 har ikke været *grundig nok!*

Saaledes stod Sagen, indtil Georg Sarauw 1926¹⁹⁾ fremkom med sin Opdagelse. En Opdagelse, *der omstøder de gamle Synspunkter og med et Slag stiller alt paa rette Plads.*

Opdagelsen bestaar deri, at Sarauw i et tysk Skrift, »*Cimbrische Heyden Begräbnisse*«, der udkom 1702, har fundet et andet og hidtil upaaagtet *Prospekt af*

¹⁹⁾ Aarvog for nord. Oldkyndighed og Historie 1926, Side 245.

Jellinghøje, ledsaget af en Beskrivelse, forfattet af en Præst i Haderslev, *Arnkiel*.

Prospektet er tydelig nok en Efterligning af det rantzauske fra 1591; men der findes rigtignok noget nyt, hvorved det i væsentlig Grad afviger fra dette. —

Det nye bestaar deri, at man paa Kirkegaarden ser begge Runestene opstillede Side om Side, saaledes som de staar den Dag i Dag. — Ikke desto mindre ser man den før omtalte Sten paa Toppen af Kongens Høj. Denne Sten er betegnet med Bogstavet F, og paa Forklaringen neden under Tegningen findes ved F følgende Oplysning om den:

»Kongens Gravsten, som er borttaget og anbragt ved Kirken!«

Da nu omtalte Sten paa Prospektet er meget større end den lille Runesten og i Form slet ikke ligner denne, men derimod er som en Gengivelse af den store Runesten i mindre Format — mener Sarauw — hvad man ogsaa maa give ham Medhold i, at der ved »Kongens Gravsten« kun kan være ment den store Runesten. Stenen paa Toppen af Kongens Høj skal kun angive, at her stod Kong Haralds Sten oprindelig. Dette maa Arnkiel ved Besøg i Jelling have faaet at vide hos Beboerne, der altsaa endnu 1702 havde bevaret Mindet derom. Bønderne kaldte jo Højen for *Kongens Høj*, Indskriften paa Stenen kunde de ikke læse; men de kunde da se, at der stod en Mand paa den. Det maatte vel være Kongen, og saa blev Stenen til *Kongens Gravsten*.

Sarauw gengiver følgende gamle Sagn: Engang vilde Bønderne i Jelling opgrave den Skat, som de mente laa skjult i Kongens Høj. Da de havde gravet en Stund, kom de imidlertid til en sort Hund og blev herover saa bange, at de flygtede bort fra Højen. — Sarauw

mener, at der bag ved dette Sagn ligger Mindelsen om en virkelig Begivenhed, og at Bønderne ved denne Lejlighed har væltet Stenen og trillet den ned ad Højen, hvorved det store Stykke, som er afslaaet Toppen, er afstødt. Dette Stykke kunde maaske ved nøjere Eftersøgning findes i Kirkegaardsdiget. Hvor den faldt, blev den liggende, til Markdanner lod den opgrave og opstille paa sin nuværende Plads lige midt imellem begge Høje. —

Den sorte Hund, mener Sarauw — morsomt nok forresten — kan enten have været *Præsten* eller *Herredsfogeden* (der begge boede i Nærheden), som er kommen til Stede og har forbudt dem Skattegravningen.

Ludv. Wimmer, der antager, at Markdanner rejste Stenen, hvor han fandt den, bemærker: »*Den laa da som andre Runestene væltet og nedsunken i Jorden.*«

Men dette, at Runestenene findes væltede — mener Sarauw — har sin simple Grund deri, at Bønderne troede, at der laa Skatte begravede under dem. De hemmelige Skriftegn omgav dem med Mystik.²⁰⁾ De har saa væltet dem for at finde Skatten. —

Naar man tænker nøgtern over Sagen: Hvad skulde saa den vældige Sten egentlig faa at vælte over? — Nu har den staaet paa samme Plads i 350 Aar og staar dog lige fast. *Tirslund Stenen* har staaet 1000 Aar og kan staa i 1000 til uden at rokkes.

I Virkeligheden er vi ved Gaadens Løsning med Hensyn til Kongens Høj. Da Kong Harald havde højsat sine Forældre i den saakaldte Dronningens Høj, har han ladet denne vældige Høj opkaste *til Minde om sine Fader Kong Gorm. Deraf Navnet »Kongens Høj*«. Mod Slutningen af sit Liv, har han ladet den

²⁰⁾ F. Eks. Grøndalsstenen, hvis Indskrift i Følge Folketroen skulde indeholde en Spaadom om Danmarks Fremtid. — (Haandudg. Side 60).

mærkelige Runesten rejse paa dens Top, i hvis Inskription han ikke alene kundgør, at han er den, der har rejst hele Mindesmærket (der den Gang ved forskellige Stensætninger har dannet et Hele), men ogsaa de vigtigste historiske Begivenheder, der er forekommet i hans Regering: —

»Harald, Konge, bød gøre denne Kumbl (d. e. dette Mindesmærke) efter Gorm, Fader sin, og efter Thórwe (Tyre), Moder sin, den Harald, som sig vandt Danmark alle og Norweg og Dani gjorde kristne!²¹⁾

— — —

Om Kong Gorms Runesten ved man med Sikkerhed, at den i 1600 laa ved Kirkedøren²²⁾ med Forsiden opad (saa at Bagsidens Runer ikke kunde ses), for »att trette kunde hvile sig paa den.« Her har den sandsynligvis ligget siden den, i en fjern Fortid, er bleven nedstyrtet af Dronningens Høj, hvor den oprindelig har staaet. — Den er ikke angivet paa Prospektet fra 1591, heller ikke paa Prospektet fra 1643, hvad den heller ikke kunde, naar den laa som oven for meddelt. Derimod er den angivet paa Prospektet fra 1702 som staaende paa sin nuværende Plads. Hertil er den maaske flyttet 1679, da Kirken brændte; thi i Følge et gammelt Sagn brugte Præsten den efter Branden som Prædikestol for den paa Kirkegaarden forsamlede Menighed. — — —

Kilden paa Toppen af Dronningens Høj omtales i *Præsteindberetningerne* i Sekstenhundererne. Den er 47 Al. i Omkreds og saa dyb, at man ikke kan naa Bund med en 13 Al. lang Stage. Altsaa en meget betydelig Vandsamling. — 1702 lod Frederik den IV grave i Højen, og fra den Stund af svandt Vandet betydeligt.

²¹⁾ Haandudgaven Side 56.

²²⁾ Trap, 4. Udg., 8. Bd., S. 642.

1791 hedder det, at Kilden har et Gennemsnit af 50 Al. Der er 8 Al. ned til Vandet, og der er 3 Al. Vand i den.²³⁾ 1808 hedder det i en Indberetning: »I ældre Tider var Vandet meget klart; det forsynede hele Jelling By, og man hentede her sit Thevand.«²⁴⁾ Vandet havde Lægedomskraft; men mistede denne, da en Mand toede en skabet Hest deri o. s. v. —

Kilden paa Dronningens Høj har altsaa hørt til de saakaldte *Helligkilder*.²⁵⁾

Bemærkelsesværdigt er den Oplysning, at Vandet brugtes til *The*. — Man kan trøstigt gaa ud fra, at der ligger noget skjult bag dette. Jellingboerne har ikke været saa vældige Thedrikkere, at de har kaldt Kilden op derefter; men Kilden har hørt til de saakaldte *Théskilder*, som var opkaldte efter Guden Thé eller Thor. Dronningen kaldes jo ogsaa »Thór-Wi« paa Runestenen. Skulde der maaske være en Forbindelse mellem hendes Navn og Théskilden paa Gravhøjens Top? — I hvert Fald siger dette Navn os, at Kilden er lige saa gammel som Højen! Dette fører tillige til den Formodning, at det hedenske Hov (Thorshelligdommen) har ligget tæt ved Højen paa samme Plads, hvor nu Kirken ligger. *Det er Grunden til, at Kirken den Dag i Dag ligger i den nordre Side af Kirkegaarden.* —²⁶⁾

Omkring Aar 960 antog Harald Blaatand²⁷⁾ Kristentroen. Fra den Stund af skete der et stort Om-

²³⁾ »Monumentum Jellingensis«.

²⁴⁾ Pastor Ferslew.

²⁵⁾ Se Avgust Schmidt: »Helligkilderne i Danmark«.

²⁶⁾ Om *Théskilder* se August F. Schmidt: »Helligk. i Dan.« — Her i Gislum er der en Théskilde lige op imod det nordøstre Hjørne af Kirkegaarden. Navnet lever endnu.

²⁷⁾ Saaledes kalder Widukin ham, saa det Navn har han baaret i levende Live. Widukin fortæller ogsaa om Haralds Omvendelse ved Pappos Jertegn.

slag i Kong Haralds Liv. Saaledes fortæller Roskildekroniken:²⁸⁾

»Harald var en mild Mand, som først byggede en Kirke paa Sjælland. Han var en god Ven af de Kristne og tog dem i sin Beskyttelse. — Som Konge antog han Kristendommen og hidkaldte Præster baade fra England og Sachsen.« —

Hans Dronning hed Tove. Hun har rejst en Runesten over sin Moder med følgende Indskrift:

»Tove, Mistivis²⁹⁾ Datter, Harald Gorm Søns den Godes Kone lod gøre Kumbl efter Moder sin.³⁰⁾

Harald den Gode kalder hun ham. Saaledes benævnes han ogsaa i Roskildekroniken. Dette Navn har han da ogsaa baaret i levende Live — givet ham af de kristne — tænker jeg. —

»Og Dani gjorde kristne!« Derved maa forstaaes, at han ikke alene selv antog Kristendommen; men fredlyste den paa Tinge. — »Han vandt sig Danmark alle (helt), og han banede Vej for Kristentroen. —

Han var en af vore gode Konger. Det storslaaede Mindesmærke ved Jelling fortæller os, at han tillige var en Drømmer, og at han omfattede sine Forældres Minde med sønlig Kærlighed. — Islænderne haaner ham i deres Sagafortælling og tillægger ham Handlinger, der kaster Skygger over hans Navn. Til sidst blev han myrdet af Hedningen Toke.³¹⁾

Efter dette Omslag i Kong Haralds Liv skete sandsynligvis den Forandring med Mindesmærket i Jelling, at han lod *Hovet*, som, da det laa ved Kongsgaarden, naturligvis var en smukt udskaaret Træbygning, indvi til en *kristen Kirke*, saaledes som *Skik og Brug den*

²⁸⁾ J. Olrik: Roskildek. Side 14.

²⁹⁾ *Mistivi* var Konge over en vendisk Stamme, *Obetritterne*.

³⁰⁾ Wimmer: Haandudgaven Side 61.

³¹⁾ Dødsåret er ukendt, men ansættes til 985.

Gang var.³²⁾ (Omkring 1200 blev den afløst af den nuværende Kirke). —

Det er ogsaa efter dette Omslag, at han har ladet den smukke *Runesten rejse paa Kongens Høj*. Ret betænkt er den egentlig en *Genforeningssten*; og Billede af den *korsfæstede Jesus* minder om den største Begivenhed i vort Folks Historie. Efter Saxo var det hans Hensigt ogsaa at rejse en Runesten paa sin Moders Grav; men heri blev han til Skade for os hindret af Tokes dræbende Pil.

1820 fandtes ved et Tilfælde Gravkammeret i Dronningens Høj, men da dette er udførlig beskrevet i den omtalte Afhandling af Hans Kjær,³³⁾ forbigaaes det her. Dog er der enkelte Ting, der maa tages med.

Jellingmændene lejede en Husmand til at rydde Kilden, og han lejede sig tre Hjælpere. — Arbejdet fulgtes med Spænding af Byens Beboere. Efter at have fjernet en Mængde løs Jord, stødte de paa et Lag af store Sten, som de ligeledes fjernede. De stødte nu *paa nogle sammenpløjede Egebrædder*, som de brød itu og trængte saa ned i det kongelige Gravkammer. Hvad de fandt hernede, véd ingen. Selv hævdede de, at de intet fandt. (Det skete 1. Maj.) — — Der gik sære Rygter om, at der var solgt Guld fra Dronningens Høj til Guldsmedene baade i Horsens og Vejle; men det blev aldrig bevist. Arbejdet blev standset efter højere Ordre af Sognefogden *Kr. Sørensen*, der selv var saa interesseret,

³²⁾ Beda: »Anglerfolkets Kirkehistorie» Kap. 30. — Her findes følgende Skrivelse fra Pave *Gregor den Store*: »Sig til Biskop *Avgustin*, hvad jeg længe har tænkt paa i Anledning af Anglerfolkets (Omvendelse), at *Afguds-templerne* hos dette Folk paa ingen Maade maa ødelægges; men kun Billederne, som findes i dem. Derpaa skal man bestænke dem med Vievand, rejse Altre og nedlægge hellige Levninger; thi naar saadanne Templer er vel bygt, maa den sande Guds Dyrkelse gerne afløse Troldedyrkelsen, at Folket maa kunne strømme villige sammen til de Steder, de er vant til, for der at lære den sande Gud at kende og tilbede ham». — Udg. 1864.

³³⁾ Vejle Amts Aarbøger 1913, Side 143 fl.

at han gik helt op deri. Og saa kom endelig Sagkunds-
skaben, Fin Magnussen og Chr. Thomsen.

Kammeret laa i Retning Øst, Vest, 11 Al. lang, $4\frac{1}{4}$ Al. bred og $2\frac{1}{4}$ Al. høj.³⁴⁾ Væggene var dannet af faststampet Ler, indvendig beklædt med tykke Egeplan-ker, nedstukket i Grunden og foroven fastholdt af en langs med Loftet løbende *Rem*. Loftet dannedes af 22, henved 11 Al. lange Egebjælker, der laa paa tværs af Kammeret og strakte de lange Ender til begge Sider langt ind i Højen. — Gulvet bestod af tynde Egebrædder, der i den østlige Halvdel af Kammeret var lagt paa tværs, i den vestlige Halvdel paa langs, og denne var igen delt paa langs ved en opretstaaende Planke, der delte den i to ligedannede Rum, saa der ligesom var Plads til to Ligkister; men der fandtes intet. Langs med østre Gavlvæg stod der rigtignok en Kiste af Eg, men Arbejderne hævdede, at den var tom. Væggene skønnedes at have været »tjældet« med vævede Tæpper. Der fandtes Levninger af et Sprinkelværk af Eg med udhugne Figurer og Løvværk, smukt bemalet paa begge Sider. — Maaske har den engang dannet en Skillemur imellem den vestre og østre Halvdel, i hvilke sidste Gravgodset vel har staaet. Desuden fandtes et lille Sølvbæger og et forgyldt Kors m. m. Op imod nordre Langvæg, omtrent i Kammerets Midte, var tilvejebragt to Aabninger, hver paa to Loftbjælkers Bredder, adskilte ved to hele Bjælker. Den ene Aabning var lukket fra neden ved paaslaede, sammenpløjede Egebrædder. Den anden, hvorigennem Arbejderne var trængte ned, var lukket fra oven paa samme Maade.³⁵⁾ —

Men som sagt, *Graven var tom* — udplyndret

³⁴⁾ Opgivet saaledes i L. Both: »Danmark«.

³⁵⁾ Her tildels efter Fr. Orloff: »Kongegraven ved Jelling«. (Vejele 1927).

maaske — men af hvem? Sølvbægeret laa lige under Aabningen og maa være tabt, da man bortførte Grav-gødset. — *Arbejderne kunde jo have plyndret det.* — Men herimod vender Fr. Orluf sig afgjort,³⁵⁾ og han fører et dygtigt Bevismateriale herfor i Marken. Dog, det bedste Bevis for Arbejdernes Hæderlighed er den Kendsgerning, at der ikke fandtes mindste *Spor af menneskelige Skeletdele* i Kammeret; thi disse har hverken *Højbrydere* eller *Arbejdere* bortført. —

Straks efter 1820 mente man, at Højen var opbrudt i Middelalderen af Gravrovare, og det er vel den almindelige Antagelse endnu. Imidlertid imødegaar Fr. Orluf i sin foran nævnte Bog³⁶⁾ denne Antagelse, og anfører følgende Grunde herfor:

Da Højen laa i umiddelbar Nærhed af Kongsgaarden, maatte en saadan Opbrydning af Gravrovare være foretaget paa *en Nat*, og dette vilde være ganske umuligt, da Højen angives at være 30 Al. høj.³⁷⁾ Skakten maatte i saa Fald blive over 20 Al. dyb, og Jordmasserne kunde ikke staa uden at være tilbørlig afstivet. Begge Kongehøjene hører fra gammel Tid under Kirken og Kirkegaarden og var altsaa fredlyst. Bønderne i Jelling betragtede Kongehøjen med Stolthed og Ærefrygt, og de var Kongens Bønder indtil 1743, da de blev Selvejrbønder. —

Disse og lignende Grunde anføres af nævnte Forfatter. —

Hertil kan føjes det Spørgsmaal: Hvorfor har Gravroverne ikke ogsaa opbrudt Kongens Høj, hvor de dog efter Navnet at dømme maatte vente at finde endnu større Skatte?³⁸⁾ —

³⁵⁾ Kongegraven i Jelling* (1927).

³⁷⁾ Bache: Nordens Historie I.

³⁸⁾ Herpaa kan dog svares, at Opbrydningen kunde være foretaget i saa tidlig en Tid, at det var alle bekendt, at *Kongens Høj* kun var en *Mindehøj*. —

Man maa da ogsaa kalde dem meget skikkelige Høj-brydere, hvis det er dem, der har lukket Nedgangen med de sammenpløjede Brædder og igen lagt Stenene til Rette over dem. —

Det ser virkelig ud, som om Grundlaget for denne »Røverhistorie« er altfor spinkel. Langt snarere faar man Indtryk af, at Rømningen af Gravkammeret er foretaget med en Orden, som man vilde kunne forudsætte, hvis den var sket efter højere Ordre. —

Og vil man spørge: Hvem har da ladet Rømningen iværksætte? saa maa der nødvendigvis svares: *Det har Harald Blaatand selv.* Efter Omslaget i hans Liv har han ikke kunnet udholde den Tanke, at hans kære Forældre skulde vedblive at hvile i »Høj og hedensk Jord«. Han har saa ladet Kisterne med sine Forældres Lig optage for at stede dem til Hvile i »kristen Jord«.

Saxo har hørt et Sagn, som han gengiver saaledes: »Der var en Mand, der hed *Harald*, som sammen med sine Mænd ved Nattetid opbrød Balders Gravhøj for at finde Skatte. — Men de blev hindret i deres Forsæt; thi fra Toppen af den udgravede Høj tyktes det dem brat at bryde en brusende Vandstrøm frem, der i rask rivende Løb udgød sig over de omliggende Agre og oversvømmede alt, hvad den mødte —.«³⁹⁾

Maaske er det Sagnet om Kong Haralds Udtømning af Theskilden paa Dronningens Høj, der i Tidens Løb har antaget denne Form.

Hvor har da Kong Harald jordet sine Forældre? Fr. Orluf svarer herpaa: i et Gravkammer under den store Runesten.

Dog, efter hvad der ovenfor er udviklet med Hensyn til denne Runestens oprindelige Plads, er der ikke mere nogen som helst Grund til denne Antagelse. *Har*

³⁹⁾ Jørg. Olrik: »Sakses Danesaga«, 1. B., 1. H., Side 131.

Kong Harald virkelig ladet sine Forældres Lig flytte — og dette forekommer mig at være den eneste Løsning paa Gaaden om det tomme Gravkammer — *saa maa deres Grave søges i en Kirke*. Og her kan da kun være Tale om to, nemlig Kirken i Jelling, der sikkert staar paa den Trækirkes Grund, Harald utvivlsomt har ladet indrette her som foran meldt, eller ogsaa i den Trækirke, han lod opføre i *Roskilde* og selv valgte til sit Hvilested.

DEN ÆLDRE JELLINGESTENS OPRINDELIGE PLADS

AF FR. ORLUF

Da graden af den hyldest, der ved den til Jellingmonumentet knyttede indskrift paa den ældre runesten er vist Thyre, afhænger af indskriftstenens plads i det samlede monument, maa dette spørgsmaal nøje drøftes. Erslev¹⁾ slutter sig til G. Sarauws²⁾ opfattelse, at den store runesten oprindeligt har staaet paa den søndre høj, der altsaa efter begges mening skulde være opført af Harald Gormsøn, saa at Gorms anlæg skulde indskrænke sig til den nordre høj, til hvilken altsaa runestenen over Thyre skulde høre.³⁾ Men Sarauws opfattelse skyldes alene formen af den usmykkede sten, der i det Rantzau'ske prospekt fra 1591 vises paa den søndre høj, samtidig med at den store runesten vises paa kirkegaarden med de to ornamenterede trekantsider synlige (hvorimod hovedindskriftfladen har vendt bort fra tegneren); Sarauw mener, at tegneren ikke har set nogen sten paa den søndre høj, men faaet at vide, at den store sten tidligere havde staaet deroppe, og derfor tegnet den baade paa dens tidligere og paa dens daværende plads, ligesom daltidens billedkunst ofte »gengiver en historisk udvikling ved gentagende at anbringe samme personer eller

¹⁾ Kr. Erslev: »Dronning Tyre og Danevirke«. Historisk Tidsskrift 1928.

²⁾ Aarb. f. nord. oldk. 1926, s. 245 ff. (udkommet aug. 1927).

³⁾ Om de herhenhørende historiske og runologiske forhold se Fr. Orulf: »Gisningskritikken mod Thyre Danebod«, Vejle 1927 (C. Neumann).

ting i forskellige situationer paa samme billede uden indbyrdes afgrænsning, uagtet de ikke er samtidige«; at den lille runesten ikke ses i billedet, forklares ved at formode, at den allerede da har ligget paa jorden paa kirkegaarden, og at tegneren ikke har kunnet se den, fordi den skjultes af den store runesten. Da prospektets signaturforklaring *udtrykkelig siger, at stenen paa højen er en anden og mindre end stenen paa kirkegaarden*, hører til den Sarauw-Erslev'ske hypotese den yderligere formodning, at signaturforklaringen ikke er tegnerens, men udgiverens.

Uden nøjere at drøfte, om Sarauws henvisning til datidens historisk-illustrative fantasibilleder er anvendelig her, hvor det drejer sig om en landskabsoptagelse, der paa grund af dens arkæologiske interesse alene kunde have betydning ved at vise det virkelige, skal kun de tekniske modgrunde mod hans formodningskæde nævnes. *Sarauw har ikke lagt mærke til, at stene vises i anden maalestok end prospektets*; i dette forhold ligger den rigtige forklaring. Fra det punkt ret langt vest for kirkegaarden, hvortil tegneren maatte fjærne sig for at faa begge højene med i prospektskizzen, har han ikke kunnet se runestenenes indskrift og ornamentik, som heller ikke vilde kunne ses i kobberet, hvis han efter at have taget specialskizze af runestenerne paa nært hold og i større maalestok (man plejer at bruge 1 : 12 for at faa den ornamentale og runiske detail klart frem) minorerede disse til prospektskizzens maalestok (næppe over 1 : 600). *Specialskizzerne maatte altsaa minoreres til anden maalestok end det prospekts, hvori de skulde indtegnes*, men dette var der ingen grund til at gøre paa stedet (især hvis kobberets format endnu ikke var fastsat), naar den store runesten dog ikke kunde vises paa sin plads,

men maatte rykkes frem i perspektivet for nogenledes at begrunde den større maalestok, hvori den af fornævnte hensyn maatte vises, og da tegneren naturligvis ikke tillige tog specialskizze af de bortvendende indskriftsider (begge stenes mod øst vendende hovedindskriftsflader), men nøjedes med at udskrive disse indskriftdele paa et notitsblad, *har han overhovedet ikke taget specialskizze af den mindre sten*, hvis bagsideindskrift han øjensynligt ikke har bemærket (den var vel tilføjet og mosgroet), og hvis blotte kontur og formentlig interesseløse bagside han ikke har skøttet om at sætte paa papiret mere end én gang og da i hjemmet ved den endelige minorering af det paa stedet alene tagne *højdemaal*; herved har han da (i hjemmet altsaa) tegnet stenen saadan, som mangfoldige runestene ser ud bagfra, og alene passet størrelsesforholdet til den anden sten efter de tagne maal. Hvis den lille Jellingsten paa sin nuværende plads ved siden af den store stod opret (for tiden noget hældende) og med sin oprindelige jordlinje (for tiden lidt for dybt), vilde den naa til kristusfigurens højre arm paa den store sten. Nøjagtigt saaledes er forholdet mellem stenene i kobberet; *stenen paa højen er altsaa den lille runesten, der af tegneren er set i rejst stilling* (ikke, som Wimmer antager, omfalden). Den Sarauw-Erslevske hypotese maa følgelig bortfalde; særligt bemærkes, at da tegneren har tegnet den store runesten paa nærmeste hold og tilmed er gaaet bag om stenen for at afskrive hovedindskriftsiden, har den lille runesten, hvis den fandtes bag den store, ikke kunnet undgaa hans opmærksomhed, og da han efter Sarauws hypotese viser den store runesten endog paa to steder, hvor den ikke fandtes i virkeligheden, kan denne hypotese ikke logisk argumentere med, at tegneren ikke skulde

kunne vise den lille Jellingsten paa et andet sted end det virkelige, hvis det var nødvendigt for at faa den med i prospektet.

Mod Sarauws hypotese har endvidere *Sune Lindquist*,⁴⁾ nu professor i arkæologi ved Uppsala universitetet, indvendt,⁵⁾ at der efter hans mening ikke eksisterer en arkæologisk typus »runesten paa høj«, idet han dog mener, at stenen paa højen i kobberet fra 1591 er en runesten — og da den lille —, der sekundært er anbragt der i en art depotopstilling efter at være bleven »overflødiggjort« af den store runesten. Da imidlertid typen »runesten paa høj« har *indskrifthjemmel* fra 10de aarhundrede (Hellestad I—II), er det unødvendigt her at dvæle ved dette spørgsmål,⁶⁾ der kun nævnes for at fastslaa, at Lindqvists teori ikke kan svække den opfattelse, at den lille Jellingstens oprindelige plads er som vist i kobberet fra 1591, saa at begge høje er anlagt efter en af Gorm ved Thyres død udkastet samlet plan, den største høj bærende mindestenen over Thyre Danmarksbod.⁷⁾

4) Fornvännen 1928, s. 257—85.

5) Tillige har Lindquist overfor Sarauw *dels* paapeget, at tegneren ikke har kunnet staa paa ét sted og tegne hele det Rantzauske prospekt (som bl. a. viser dammen paa Thyrs høj, der ikke kan ses fra jorden), saa at det ikke kan gøres gældende, at tegneren ikke har kunnet se den mindre sten, *dels* antaget, at tegneren har forglemt at tegne den mindre sten paa stedet og af den grund givet den urigtig form ved frihaandstegning i hjemmet.

6) Det maa ogsaa nævnes, at Lindqvists teori er noget løst fremsat som et personligt rejseindtryk uden nøjere undersøgelse af forholdet.

7) Ved at henvise til mit skrift »Kongegraven i Jelling« m. h. t. udgravningsresultaterne 1820—21 bemærker Erslev (s. 3 note 1), at det var trykt før udgivelsesaaret 1927, formentlig for at gøre opmærksom paa skriftets prioritet i forhold til Sarauws afhandling, der i bibliografierne vil blive henført til 1926 (det hører til denne aargang af Aarb. f. n. oldk.), men først udkom i august 1927. Erslevs bemærkning er dog ikke rigtig; skriftets affattelse ligger langt tilbage i tiden (1905—06), men trykningen fandt først sted i januar—juni 1927.

FRA SØREN ABILDGAARDS DAGBØGER

OPTEGNELSER I VEJLE AMT 1771

VED **MARIUS HANSEN**

II.

BJERGE- OG HATTING HERREDER

Paa sin Rejse i 1771 synes Abilgaard at have opholdt sig en Tid paa Tirsbæk. I en af hans Dagbøger læser vi: »Skrev til Kiøbenhavn fra Tirsbæk den 29de Julii, skrev dito den 13. August og den 15. August.« Herfra har han da begyndt sine Rejser ind i de to Herreder.

Engom Kirke.

Her i Kirken i Gangen op imod Chor-Aabningen ligger en askegraa Marmor-Gravsteen med denne op-høiede Munke Skrift:

ARR MDXXXX TE SØNDAG FOR SATE MATE I FASTE
DØDE HER OVE LVGE PO TRSBEKE OC BLEF HER
WNER LANDER

neden under Billederne staar disse 3 Vaabn: Friis — Lunge — Rosenkrantz.

(Kirken¹⁾ blev i 1765 forsynet med nye Stole, Altertavle, Prædikestol, Herskabsstol med Pulpitur og Orgelværk med zirligt Billedhuggerværk malet og forgyldt, af Justitsraad Jørgen Hvas de Lindenpalm paa Tirsbæk.)

---

¹⁾ Se Vejle Amts Aarbøger 1923 I.

Ligsten over Ove Lunge, Karen Rosenkrantz og Anna Friis i Engom Kirke. Efter Abildgaards Tegning i Nationalmuseet.

Bollergaard.

Paa det østre Fløihuus indvendig i Borgegaarden paa Boller er over en Dør indsat en Steen med Rosenkrantz og Gyldenstiern Vaabn og under Vaabnene denne Inscription:

AAR EFTER GVDS BYRD 1588
 LOD FRV KAREN GYLDENSTIERN
 SAL: HOLGER ROSENKRANDES
 TIL BOLLER OPBYGGE THETTE
 HUUS GUDT ALMÆGTIGSTE
 BEVARE THETTE FRA VAADE OC
 SCHADE. AMEN.

Hiarnø.

Denne Ø er beliggende paa nordøstlige Side af Bierre Herredet omtrent en halv Fierding Vei eller noget mere fra det faste Land. Øen er en Fierding Vei lang og halv saa bred jævn og nedrig (lavt) Land, paa de fleste Steder god Eng og Ager Land med skør, sortebrun og sandblandet Muldart; her er ingen Skove, alene en liden Lund paa nordlige Kant.

Her er alene 9 Gaardmænd til Beboere, hvilken næsten alle har faret til Søes. Disse udgør et (Sogn) og har en liden Kirke der paa Øen, ved hvilken der er aldeles intet merkværdigt.

Paa sydøstlige Kant er der en naturlig liiden Park med et godt Kilde-Væld i Grunden, som og bestandig afløber, den udtørres ikke i hedeste Sommer-Dage og fryser ikke til i de strengeste Vintre.

Paa denne samme Kant af Landet paa en smal Tunge er de bekiendte Kong Hiarnes Gravstæder bestaaende af mange smaa ovale med smaa Steen omsatte Grave, ikke med nogen Ophøining som ellers de fleste hedenske Gravhøie, men jævn med den øvrige Eng.

Der sees omtrent 24 saadanne Stæder og deriblandt ligger 2de flade og store Offersteene, hver er omtrent 5 Alen lang og halv saa bred strækkende i Længde fra Øster til Vester.

Her brændes Salt af Tangen.

Glud Kirke.

Paa Altertavlen staar:

Aar 1654 er denne Alter-Taffle til Guds Ære oc Kirkens Prydelse opsat, da Erlige oc Welb. Mand Laurits Ulfelt var Befalingsmand over Stiernholm Ampt, oc er siden 1668 med Maling stafferet efter at hæderlig oc vellærde Mand Her Søren Andersen, Jelling, da havde været Sogne-Præst her til Stædet oc Hiarnø udi 47 Aar oc Proust offuer Bierre Herret i 23 (Aar).

Paa Prædike-Stolen:

Her Jacob Sørensen Glud Medtiener udi Guds Ord til St. Nicolai i Kiøbenhavn til Guds Ære foræret til Glud sin Fæderne Kirkes Zirat Ao. 1641.

Fonten af støbt Malm givet af Lorentz Nissen 1740. Tavle Pungen af rød Fløil med Sølvtræder givet Aar 1702 af Hr. General Prætorius (dengang var Lieutenant.)

En Messing Lyse-Krone givet af Fru Dreyer, dog er der ingen Inscription paa den. Paa en smuk forgyldt Sølv-Kalk (stod) om paa Bægeret: Paa nye er Kalk oc Disk til Kirken sat i Stand den forrige blev brændt i Præstegaardens Brand d. 23. Octbr. Ao. 1740; neden paa Foden Marie Margrete Dreyer Sl. Povl Gluds d. 22. Novbr. Ao. 1740; paa en Sølv-Brød-Æske staar det samme.

Paa Gravsteene i Choret er følgende Inscriptioner:

1) Herunder er begrafven hæderlig oc vellærde Mand Hr. Søren Jørgensen Raarup, som hafver betient Glud oc Hiarnø Menigheder udi 35 Aar oc døde Ao. 1618. Han levede i — Aar med sin dydige oc gudfryctig Hustru Maren Jens Daatter, som vor Herre bortkaldede til sig Ao. — den 9. Marts udi sin Alders — Aar.

Gud velsignede dennem udi deres ecteskab med XI Børn, 3 Sønner oc 8 Døttre, af hvilke den ene Søn oc den ene Datter hviler ocsaa under denne Sten.

Paa et andet Epitaphium læses:

Til stedsevarende Æresminde af velædle velærværdige og høilærde Mag. Poul Glud H. M. K. Assessor i Consistorio Provst over Bierre Herred Sognepræst til Glud og Hiarnø Menigheder, som døde 1739, 61 Aar gl. — Hans Fader Niels Glud døde 1711, 77 Aar gl., og Farfaderen, Søren Andersen Jelling døde 1681, 91 Aar gl. Alle 3 var Sognepræster og Provster over 121 Aar — og hans Frue Marie Margrethe Dreyer til Jensgaard døde 1754, 64 Aar gl., hvilke foruden 11 Børn, som døde i Ungdommen efterlod Hr. Hans Glud Sognepræst her sammesteds, gift med Drude Marie Clausen, som med Broderen Jacob Glud født 1726 ejede Jensgaard. Datteren var Johanne Marie Glud født 1723 gift med Hr. Christian Carl Plesner, Sognepræst til Raarup, Karen Elisabeth Glud, født 1727, gift med Hr. Nicolai Langballe, Sognepræst til Ousted og Taaning.

Er af bemeldte deres fire efterlevende Børn deres salige Afdøde dette Monument til Almindelse bekostet, bedende at Efterkommerne vil konservere deres Grav og betænke, at de ei maa gjøre andet, end hvad de selv vil hændes.

— — —

Her i Egnen paa Glud Gods findes adskillige Jordarter fornemmelig en meget god Mergel-Jord, hvilken medens den endnu er nylig optagen og fugtig har en graablaa Perlefarvet Udseende, men tørret bliver den hvid og bruges saa vel her som paa Hiarnø at hvidte Husene med i Stedet for Kalk; ved Dysbjerg er en høi Klint og Landkant ved Havet lige over for Hiarnø, (der) findes en — Trippel Art eller Mergel bleeg Straa-farvet næsten hviid opløses ikke i Vand, lader sig skiære og danne med en Kniv, bruser temmelig, naar derpaa gydes Skeedevand.

Der findes ogsaa en Soodfarvet sortagtig fiin Leer blandet med fiine staałnisterende Glimmer-Sand udi, befunden tienlig af Degnen Sr. Has til at forme og støbe i. Desuden findes et pibet-hullet sort og mørkebrun Mineralie, som ved Udglødning giver god Umbra-Farve tienlig til at male med. Og findes ved Biørns Knude og ved Palsgaard Mergel og adskillige andre Jordarter.

Assens Kirke.

I Begravelses-Capellet er en Kiste Hr. Etatz-Raad Niels Juel Reedtz, f. 17. Febr. 1697; hans Fader var Etatz-Raad og Amtmand over Dronningborg Ampt, Holger Reedtz. Hans Frue var Mette Johanne Arenfeldt. Niels Reedtz døde den 23. Januar 1742.

I en anden Kiste Velbr. Holger Reedtz til Tyggestrup, Ridder af Elefanten, Geheimeraad og Cantzeler etc. 44 Aar gammel, død 1707 den 13. December.

I en tredie Kiste Etatz-Raadinde Berte Christine Juel til Juellinge, hendes Mand Hr. Etatz Raad Holger Reedtz, Herre til Palsgaard og Worgaard, Amtmand over Dronninglund Ampt; hun døde 10. Januar 1732; fød 1683.

[Ab. burde have set den gamle Klokke, der er støbt af Albertus Pauli og bærer Indskriften:

ANO ◦ DNI ◦ MDX ◦ STVS ◦ IOHESEVANGRLISTA ◦ ORA
PRO ◦ NOB ◦ paa Dansk: I Herrens Aar 1510.

Hellige Johannes Evangelist bed for os.]

Palsgaard.

Hovedgaarden eller Vaanings-Bygningen er af gammel tyk Grundmur, paa sydlige Side af samme udvendig paa Muren temmelig høit oppe er en Marmor Steen indsat, hvorudi indhugget:

—
 AÑO ◦ DM ◦
 M·CCCC·I^o

og neden under staar et Billede af en Ridder i Harnisk, i høire Haand holdende et Skjold med tre Kroner. Pallishøi er en høi Banke, hvorpaa er bygget en Veir-Mølle.

Klakring Kirke.

Den gamle catolske Altertavle, (hvorpaa stod St. Erasmus. St. Dionysius³) ora pro nobis), er nu borte, og der er givet en nye, hvorpaa Reedtz og Levitzau Vaabn er malet; paa øverste Stolestader staar Brahe og Reedtz Vaabn. (Klokken er støbt i Odense 1653 af Laurits Jensen.)

Barrit Kirke.

Altertavlen er smukt bekostet 1731 af Cammer Herre Reedtz og Frue, og deres Vaabn er malet derpaa. Paa øverste Stolestader er udskaarne Manderup Holks og Frue Juels Vaabn.

I Begravelses-Kapellet staar General af Cavalleriet og Obrist over det holstenske Cürasier Regiment Major Georg Baltezar von Samitz til Sternich og Michelsdorff, født i Neder Ungarn paa Formandsdorff 8 Mile fra Odenborg, Aar 1686. Hans Moder var Friherreinde af Leisenn, han døde 46 Aar 10 Maaneder gammel i Schanderborg den 11. Martii 1732.

(Her stod i sin Tid ogsaa en stor Kiste med »de Holkers Bene fra Barritskov«: Fru Margrethe. Hans Holks Enke, død 1575; Manderup Holk, død 1588, hans Frue Lene Juel, og her begravedes: Captain Frederik Reedtz i 1689, 29 Aar, som døde ved Amalieborgs Brand, Jomfru Sophie Sehested, død 1688; Steen Moltke

---

³) Kirken har sandsynligvis været indviet til disse Helgener.

Reedtz, død 1699, og Mogens Reedtz Tønnesen døde 1670.

Foruden v. Samitz og hans Frues, født Reedtz's, staar nu følgende Kister i Kapellet med Ligene af: Kammerherre, Oberst Tønne Reedtz † 1699 og Frue Elisabeth Sehested † 1705; Generalmajor Valdemar Reedtz † 1724 og Frue Dorthea Trolle † 1719, 50 Aar; Kammerherre Oberst Tønne Reedtz † 1743 og Frue Lucie Ermerentze v. Levitzau † 1774; og her er to Faner.)

Rosenvold.

Over Indgangsdørren eller Dørren til Vaaningshuset er i Steen udhugget:

AO 1585 LOD IEG KAREN GYLDENSTIERN SALIG
HOLGER ROSENKRANTZIS THILL BOLLER DETTE
HUUS OPBYGGE I MIT ENKE SEEDE
THILL MINE THO SØNNER OTTO CHRISTOFFER
ROSENKRANTZ OC FRIDERIK ROSENKRANTZIS BESTE.
GUD ALMECHTIGSTE BEVARE OS, AT VI MAA
LEFVE UDI GUDTZ FRØCHT. AMEN.

Oven over staar Rosenkrantz og Gyldenstiern Vaabn udhuggede i Steen.

Gravensgaard

er en Bondegaard, hvor tilforn har staaet en grundmuret Bygning. Forvalteren Hr. Regimentsskriver Lang sagde, at her ved Gaarden ikke var nogle gamle Documenter, men at saadanne alt var paa Brahesborg.

Stouby Kirke.

Her er intet merkværdigt; alene paa Degnestolen var udskaaret men ilde giort denne Inscription, som dog var beskadiget:

A. D. MDLVIII. DOMMEA
 VERBVM DOMMINI ETERNV.

Her paa Præstegaardens Tofte har nuværende Sogne-Præst Hr. Vandel⁴⁾ for nogen Tiid siden ladet grave og sløife en Høi, hvorude først, da de var kommen 2 a 3 Alne dybt blev opkastet en hel Been Rad af et Menneske med et Sværd ved Siden liggende. Benene ved Bevægelse faldt i Smuler undtagen nogle smaa; der fandtes ogsaa en Del Urner. (Sværdklingen var næsten fire Fingre bred men ganske forrustet, desuden fandtes en liden $\frac{1}{2}$ Al. lang Messingdolk.)

Ved *Skierrildgaard*, som er nye opbygget, er aldeles intet merkværdigt.

I Nebsager Kirke

er intet synderligt merkværdigt, alene her er de Hofmanners Begravelse og et smukt Epitaphium over Hr. Justits-Raad Tyge Hofman, hvis Inscription findes i Hofmans Foundationer.

Stenderup Kirke

har paa Kalken udgravet tvende Vaabn og Aarstallet 1705. (Etatsraad Hans de Hofman lod i 1745 gøre ny Altertavle, Pulpitur til Herskabet, lukkede Stole og Prædikestol. I Kirken er begravet Henrik Bille Knudsen til Skjerrildgaard død 1701, 45 Aar, og Frue Elisabeth Reedtz død 1701, 45 Aar.)

Bierre Kirke.

Her var aldeles intet merkværdigt.

Kirken er bygget paa sydlig Side neden ved det saakaldte Bierrelide, som er en temmelig høi Biergstræk-

⁴⁾ Sognepr. for Stouby og Hornum.

ning eller Jord-Banke begravet med Krat-Skov; dog, naar man er nær ved samme, synes det ikkun maadeligt høit; da det dog langt borte fra kan sees og synes temmelig høit, saa at det er en Landkiending til Vands for de Søfarende og de reisende til Lands, følgelig er det øvrige Land og Egn omkring Bierrelide høit beliggende.

Raarup Kirke.

Hr. Provst Plesner.

Raarup Kirke⁵⁾ er meget stor og lang, har ingen grundmuret Taarn; men alene et lidet Taarn og Spir opreist paa Kirkens østlige Tag-Ryg.

Paa Kirkens nordre Side af Choret er tilbygget et meget stort Begravelses-Capel, i hvilket allene paa nordlige Væg er opsat et Epitaphium med Billedhugger-Arbeid af Sandsteen, i hvilket midt udi er indsat en sort Skifer-Tavle med dette malet Bibel-Sprog:

HIOB 19: JEG VED AT MIN FRELSERE HAND
LEVER OC SKAL HEREFTER OPVÆKKE
MIG AF JORDEN. OC IEG
SKAL DEREFTER OMGIVES MED
DENNE MIN HUD
OC JEG SKAL ÆRE GUD I MIT KIØD
DEN SAMME SKAL IEG SEE FOR MIG OC MINE ØJEN
SKULLE SKUE HANEM OC INGEN FREMMED.

Neden paa samme Epitaphium er en liden aflang sort Skifertavle, hvorpaa med smaa og tæt Skrift er malet denne Inscription:

HER VNDER HVILER ERLIG OCH VELBYRDIG MAND
KNVD GYLDENSTIERN THIL AAGAARDT MED SIN

---

⁵⁾ Kirken var fordum indviet til St. Anna.

KLÆRE HUSTRUE SOPHIA LINDENOV TIL MØGEL-
 KIER, HVILER DER EFTHER AT DI VED DEN
 ALLERHØIESTE GUDTS KRAFTIGE BISTAND
 HADDE Udstaaed adskillige store GENVOR-
 DIGHED.. ERE DI KEDE OCH METTE AF DET-
 TE LIFF SALIG UDI HERREN HENSOFVIT
 OCH DØDE, HAND DEN 7. FEBR. 1627 PAA BER-
 GENHUS; HUN DEN 19. MAI (1666)
 JORDEN SCHULER LEGEMET
 MEN SELEN HVILER I GUD.

Omkring denne Skifertavle staar hans og hendes adelige Vaabn; nederst paa Altertavlen har staaet en forgyldt Inscript, som nu er til største Delen afskallet, dog kiendes derudi dette:

Begravelseskapellet er bygget af Knud Gyldenstjerne og Frue Sophie Lindenow.

I den hvælvede Begravelse under Kapellet hviler efter Danske Atlas:

Jørgen Marsvin til Avnsbjerg død 1671, 61 Aar, og hans Frue Anne Hedevig Gyldenstjerne død 1690, 75 Aar. Henrik Ranzou til Rosenvold, Eskildstrup etc. Kammerherre død 1687, 57 Aar. Henrik Ranzau til Skjøneveide, Stiftamtmand i Aarhus, død paa Møgelkjær 1674, 75 Aar, og hans Frue, bemeldte Frue Sophie Lindenov, som først havde Knud Gyldenstjerne, død 1666, 78 Aar. Maren Juul, Knud Holks til Skovgaard død 1664, 29 Aar. Hedevig Reedtz, Jacob Arnfelds Frue til Jensgaard, død 1681, 55 Aar. Maren Friis Ottedatter, Jacob Arnfelds anden Frue, død 1687, 37 Aar. Friderik Greve af Rantzau til Rosenvold, Generalmajor, død 1726, 49 Aar. Johan Rud og hans Frue Anne Hardenberg.

Johan Rud, Befalingsmand paa Ørum, og hans Frue

Anna Hardenberg har bekostet Altertavlen i 1602. Paa de øverste Stolestader staar Gyldenstiern og Lindenov Vaabn.

— — —
Paa Vejen fra Raarup Præstegaard vestlig hen til Aastrup, som er en Fierding Vejs Længde, er først omtrent midtvejs ganske tæt ved Vejen paa venstre Haand en meget anseelig aflang stor Jord-Dyes, nedent omkring sat med Steen og næsten lige saa høi som en af de store Høie ved Jellinge. Dens Længde strækker sig fra Øster til Vester længere hen i Marken.

Paa samme Kant nord fra sees 2de runde Jord-Dysser tæt ved hinanden lidet nærmere hen imod Aastrup; paa høire Side af Vejen saaes nogle store Steene i Jorden ordentlig i en Firkant omtrent 43 Favnlang og 5 a 6 Favnbreed i Længden strækkende fra Øster til Vester; midt inden for disse omkringsatte Steen ligger nogle temmelig store Steene henimod østlig og ligeledes imod vestlig Ende. Man foregiver, at her fordum skulle have været bygget en Kirke, men dette Foretagende blev forhindret, og Kirken blev siden bygget paa det Sted, hvor Raarup Kirke nu staar. Endelig kom ieg til Aastrup Bye, som ligger i Raarup Sogn midtvejs omtrent mellem Raarup og Assens Kirke-Byer. Her ved den vestlige Ende af Byen tæt uden for Ledet til nordre Side er en meget stor og temmelig aflang rund Jord-Dyes, strækkende sig fra Øster til Vester omtrent 60 Skrit lang og nogen og tyve Skrit breed, som runden omkring har været belagt med Steene, som endnu der sees; men Høien er paa sydlige og vestlige Side udgravet for omtrent 9 a 10 Aar siden, ved hvilken Leilighed fandtes midt inde i Høien et saakaldet Steen-Kammer, som endnu er der at see; samme underjordiske Kiælder er indvendig omtrent 5 a 6 Al. viid i Diameter i en Runding rundt om besat med store

høie og flade Steen, saaledes at en høi og voxen Karl af 2 a 3 Al. Længde kunde magelig staa ræt op derinde. Oven paa disse Steene ligger 2de store tykke og fladagtige Steen, som tiener ligesom et Tag eller et Loft; indvendig var Grunden og steenlagt og paa østlig Side er ligesom en Løngang af store flade Kampesteene opsatte ved Siderne, og oven over ligger til Loft andre flade Stene; samme Gang er omtrent 5 Qvarter breed og 2 Alne høi; denne Løngang siges at skulle gaa under Jorden igennem Aastrup Bye til en anden Høi, som ligger ved Byens østlige Ende. Sr. Plesner har været der inde i denne Løngang, dog ikke længere end omtrent 5 Alne inde.

Ved Opgravningen af denne Høi tæt uden for Steenkanten paa sydlig Side fandt Terkel Lauritsen af Aastrup med flere i Byen en Klinge af Printzmect (?) og en Guld Bøjle til en Kaarde af fint Guld, som vejede omtrent $1\frac{1}{2}$ Lod og blev solgt til en Jøde for 14 Rdl.; desuden fandtes der en Guld Ring saa stor, at omtrent 3 Fingre kunde gaa igiennem den; den var snoet sammen af 2de runde Guldstænger.

Ved østlige Ende uden for Byen har der og været en saadan Høi, som for 60 Aar siden er bleven opgravet og Jorden bortført; her sees og midt udi et Steen-Kammer af store Steene, dog ikke indvendig saa rummelig som i hin Høi, ikke heller saa dyb og har ingen Løngang, men allene paa vestlige Side en Aabning som en Dør eller Indgang.

Her inde i dette Steen-Kammer har Bonden Terkel Lauritsen fundet Kævebeen af et Menneske med andre Menneske Been, dog ikke større end sædvanlig.

Møgelkiær

ligger ved og udi en stor tilgroet Mose; her var intet merkværdigt uden en overmaade forfalden Vaanings-

Bygning, paa hvilken udvendig over Dørren i Sandsteen var udhugget Gyldenstiern og Lindenov Vaabn; samme stod og over en Camin.

Skiold Kirke

har intet merkværdigt; alene Alter-Tavlen er fra catolske Tiider med Fløii-Dørre og Helgen Billeder og med en gammel Inscription neden under disse, som nu er største Delen afskallet; dog er noget kiendeligt deraf, som giver tilkiende en stor Vankundighed i Sproget, da her staar med maled Munkeskrift:

ST PETRUS ORA PRO NOBIS
SANCTO TRINITATIS ORA PRO NOBIS
ANNO DNI .....

Paa Degne Stolen er i Egetræ udskaaren et Par Vaabn.

Jeg spurgte der baade Præst og Degn om de Steen-Bygninger paa Bisholt Mark ved Stranden her i Sognet, om hvilke Etats-Raad Langebek melder i sit *pro memoria*, som han har givet mig; men de vidste aldeles intet deraf at sige, mindre at give mig nogen Underretning om det egentlige Sted der paa Marken, hvor de dog skulle være, da dog Degnen er en gammel Mand og har i mange Aar været Degn i Skiold Sogn. Men der er hedenske Gravsteder af de almindelige med Steen omsat og Offersteeder, af hvilke ieg saa selv et saadant paa Vejen fra Boller til Glud.

Udt Sogn

som er Annex til Tyrsted.

Kirken er bygget af Karen Gyldenstierne S: H: Rosenkrantzis Frue. Udvendig er et Taarn med Spir.

Paa Altertavlen er malet Altrens Sacramentes Indstiftelses-Historie. Paa Fløiene staar Fader vor og Aars-tallet 1577; neden under paa nordre Fløi staar:

GOTT SEI UNS HOLT UND RECHEN KEIN SCHILD
H. R. K.

Paa sydlig Fløi staar:

AUF GOTT VERTRAVET IST WOL GEBAVET.
K. G. S.

Midt paa Altertavlen under Maleriet staar følgende (omkring v. Holstein og Reventlov Vaabn):

ANNO 1724 HAR HANS HØIGREVELIG
EXCELLENCE HR. GROS CHANCELLER VON
HOLSTEIN TIL GREVSKABET HOLSTEINBORG ETC
MED SIN GREVINDE CHRISTINE SOPHIE
REVENTLOW TIL BOLLER OG MØGELKIER
LADET DENNE TAVLE PAA NYE RENOVERE OG
STAFFERE.

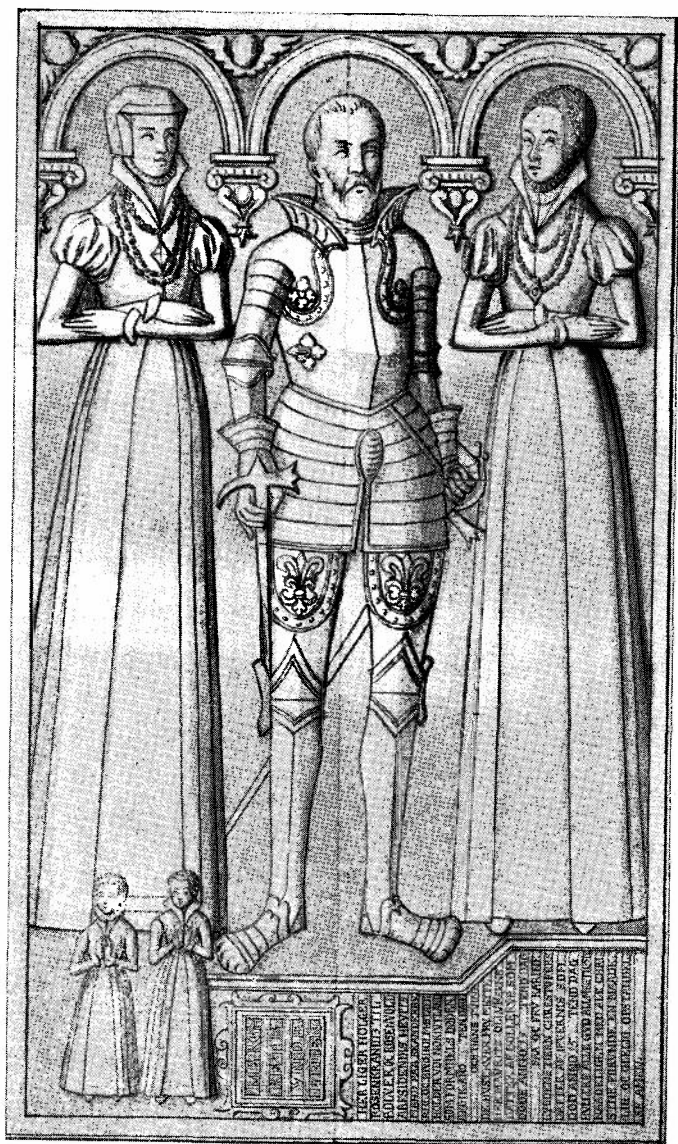
Men atter neden under paa en Platte er en Inscript og Rosenkrantz og Gyldenstiern Vaabn.

Paa 2de Messing-Lycestager staar Rosenkrantz og Podbusk Vaabn, ved det første staar: O. C. R., ved det andet G. P. og 1594.

Til nordre Side i Choret er opsat paa østlige Væg en stor Træ-Tavle med en breed, flad Ramme omkring, paa hvilken Ramme (for) oven i 3 Linneder er malet denne Skrift med gul Farve paa mørk-brun-rød Grund:

AAR EFTER GUDS BYRD M. D. L. XXVIII LOD KAREN
GYLDENSTIERN SALIG HOLGER ROSENKRANZIS
TIL BOLLER GIØRE OC INDRETTE DENNE TAVLE VDI
WODT KIRKE SOM ER TERIS OC BEGGE TERES BØRNS

(Deres Canterfed og 16 Ahner.)

Ligsten over Holger Rosenkrantz, Mette Movridsdatter Krognos og Karen Gyldenstjerne i Ut Kirke. Efter Abildgaards Tegning i Nationalmuseet.

Neden paa Rammen staar:

GUDE TIL ÆRRE ET AAR EFTER HINDES
SALLIGE HOSBONDS DØDELIGE AFGANG M.D.L.XXV.
AF GRUND PAA NYE LADET OPBØGGE DENNE KIRKE.

Tavlen, hvorpaa Billederne er malet, er 6 Fod 10
Tom høi, 5 Fod 3 Tom breed. — — I Choret frem
for Alteret ligger en liden Gravsteen af graa Marmor,
hvorpaa er udhugget Rosenkrantz Vaabn samt denne
Skrift:

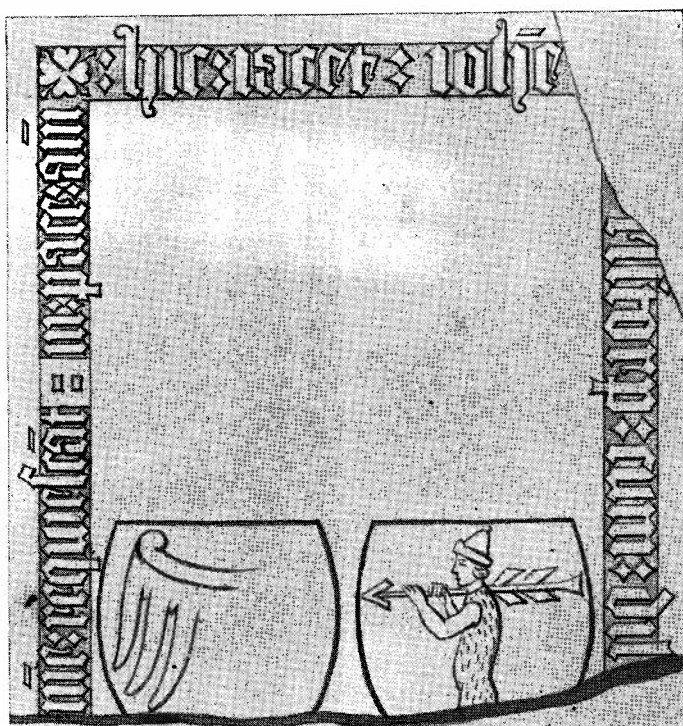
WNDER THENNE STEN LIGER JOMFRV
MARGRETHE HOLGER ROSENKRANTZ DATTER
TILL BOLLER SOM DØDE TH. AAR 1551.

I Capellet staar et Epitaph af Træ umalet og uden
Inscription. Vaabnene var udskaarne i Træ, men en
stor Del afstødte og aldeles ukiendelige, øverst til høire
Side var (bl. a.) Gyldenstiern og Rosenkrantz Vaabn,
og til venstre Podbusk og Seested.

Her i Capellet er en Tumba, hvorudi ligger en sorte-
graa Marmor-Gravsteen med denne Inscription i en
Indfatning i et Hjørne af Steenen med meget smaa
Bogstaver:

HER LIGER HOLGER
ROSENKRANTZ TIL
BOLLER OC ROSENVOLD
ARE SIDENDIS HEVITZ-
MAND PAA SKANDERBO-
RIG OC BIUGHOLM STAT-
HOLDER VDI NØRIUTLANDT
SOM FORMIDELST DØDEN
AFGIK ANNO TEN
DAG — — OC HANS TVINDE
HUSTRUER FRU METTE

HR. MAVRITS OLLUFSENS
 DATTER AF BOLLERUP SOM
 DØDE ANNO 15 — THEND DAG —
 SAA OC FRU KARINE
 GYLDENSTIERN CHRESTOFERS
 DATTER AF JFVERNIS SOM
 DØDE ANNO 15— THEND DAG
 HVILCKE ALLE GUD ALLMEGTIGSTE
 NAADELIGEN MED ALLE CHRISTNE
 FORUNDE EN NAADELIG OC GLEDELIG
 OPSTANDELSE, AMEN.

Fragment af en Ligsten over Johs. Møgelstorp i Ut Kirke.
 Efter Abildgaards Tegninger i Nationalmuseet.

Uden for Gravleiet er en Portal af hugne lysegraa Marmor, hvorpaa ses 24 Vaabn. Paa et Fragment af en hvidagtig Marmor Gravsten, som ligger tæt uden for Kirkedøren, staar med op-høiet gammel Munke-skrift . . . . Vaabn og Inscription :

HIC : IACET :
IOH(ANNES MØGELS)
TORP ...

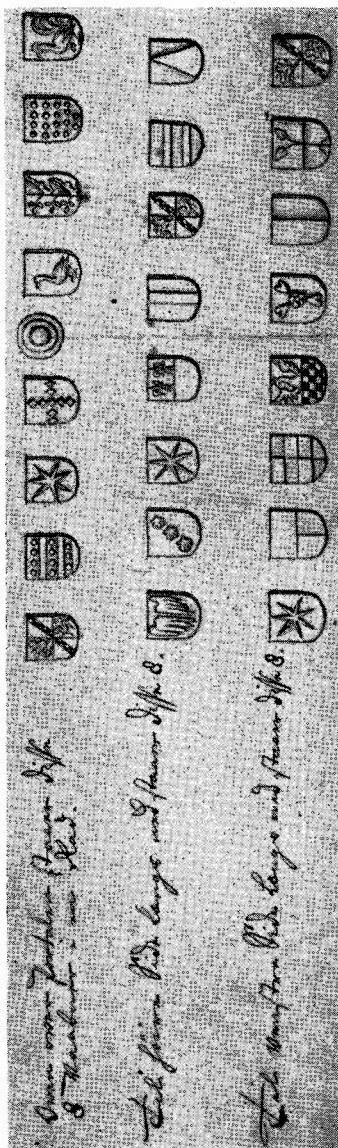
Kirken er ikke meget langt beliggende fra Møgelkiærs Gaard, som i Inscriptionen paa denne Sten synes at være kaldet Møgelstorp.

Tyrsted Kirke.

Klokken er nye støbt. (Her synes Ab. at fejle. Klokken var (er) fra Slutningen af det 14. Aarhundrede; den⁶⁾ bærer Indskriften :

HELP * MARIA * ISTA *
CAMPANA * PERTINET *
ECCLESIO * THYRSTED :
Hjælp Maria! Denne Klokke hører til Thyrssted Kirke.)

⁶⁾ Siden 1895 i Nationalmuseets Eje (Uldall).

Abildgaards Haandskrift og de 24 Vaabn fra Holger Rosenkrantz og hans Hustruers Gravleje.

Ligsten over Pater Dictus Kæller i Tyrsted Kirke.
Efter Abildgaards Tegning i Nationalmuseet.

Altertavlen er catolsk med Slaugdøre og Helgen-Billeder; dog er Inscriptionerne aldeles udslidte.

I Gangen midt og imod Choret ligger en smuk Marmor med et Mands-Billede i Steenen; han har kruset eller krøllet Haar, kort rundt Skæg og en Taske paa Siden; oven over Hovedet staar med fordybet Munke-skrift:

PATER ◦ DICTVS ◦ KÆLLER ◦

Hatting Kirke

har ingen Merkværdighed eller Alderdoms Mindestøkke; paa Altertavlen, som er smuk og moderne, staar Levitzau og Broktorff Vaabn. (Kirkeklokken er støbt i 1692 af Rudolph Melchior, der bærer Indskriften:

MIN - MVND - ER - VID

MIN - TVNGE - LANG

IEG - KALDER - FOLK

TIL - KIRKEGANG.)

RANDBØL HEDE

AF RASMUS MORTENSEN

Statens Opdyrkningsforsøg.

II.

Som det fremgaar af forrige Kapitel, „gik Sagen noget overilet“. Ingen Ting var færdig ved Kolonisternes Ankomst. De maatte kampere i Telte, indkvarteres i omliggende Hytter, vente paa Arbejde. Denne Bolignød og Lediggang i Forbindelse med herskende Skuffelse og Modløshed hos de fremmede Kolonister bidrog naturligvis til at gøre flere af dem meget uskikkelige; „dels af Tilbøjelighed, dels af Lediggang overlod mange af dem til det liderligste Levned, hvorved de endnu mere forøgede det Had og den Frygt, Landets egne Beboere bare til dem, der vel ellers havde sin første Grund i den Tanke, at de berøvede dem deres kiere Heder, som Jyderne saa meget elske.“

Overdirektionen over Kolonivæsnet var straks fra Starten overdraget Rentekamret, hvor Gehejmerraad Ahlefeldt var Præsident. Direktionen for Randbøl Hedes Kolonier bestod af Kammerherre, Amtmand v. Bülow, Justitsraad Hofman og Kancelliraad Deichmann — de to sidstnævnte omtales oftest ogsaa som Kommissærer.

Kolonibyerne.

De første Kolonibyer, hvis Rammer og Indhold siden ændredes ret betydeligt ved gentagne Udskiftninger og

Udflytninger, begyndte man at anlægge Somren 1760. Først opførtes Vaaningshusene, det gjaldt jo om at faa givet Menneskene Husly. Mod Slutningen af Aaret havde Randbøl-Kolonierne og deres Beboere denne Placering:

Frederiksnaade (gl. Navn Plovberg): 14 Familier med 45 Personer i 8 Huse.

Frederikshaab (Ryberg): 35 Familier, 123 Personer, Huse ?.

Moltkenberg (Skioldberg): 26 Familier, 104 Personer i 9 Huse.

Tilsammen var da nu 75 Familier med 272 Personer nedsatte her.

Den 22. December 1761 optælles Folket paa Randbøl Hede saaledes:

	Familier	Mænd	Koner	Børn	Ledige
Frederiksnaade	20	20	20	24	0
Frederikshaab	40	38	38	60	0
Moltkenberg	26	26	25	42	0
Ialt 293 „Sjæle“.					

Folketallet December 1762:

	F.	M.	K.	B.	Ledige
Frederiksnaade	20	20	20	28	0
Frederikshaab	40	40	38	81	0
Moltkenberg	26	25	27	57	5

Resultat: 1 Mand, 2 Koner, 40 Børn flere end Aaret forud, 5 ledige Mennesker.

Landmaaleren meddeler 7. Novbr. 1761 „Schema over de paa Randbøl Heide nye anlagte Byers afstukne og dennem tilmaalte Aggere, tæt omkring ved Stæderne, hvor Colonisterne det haver for tienlig eragtet og forlangt“:

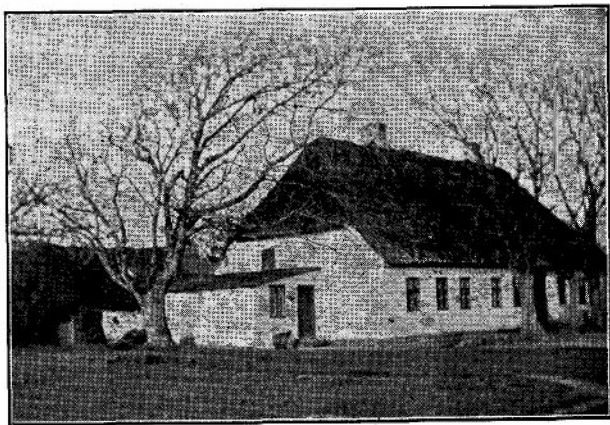
	lange Agre	halve Agre	»En fjerde- del Aggere«
Frederiksnaade	260	60	
Frederikshaab	200	200	
Moltkenberg	160	0	120

De lange Agre er 25 Alen brede og 560 Alen lange, hvilket udgør Areal til en Tønde Udsæd eller 14000 Kvadratalen Jord. De halve Agre er 25 Alen brede og 280 Alen lange. Fjerdedels-Agrene er $12\frac{1}{2}$ Alen brede, 280 Alen lange.

Frederiksnaades 20 Familier var katolske. Det siges, at 8 af disse Familier „ere meget slette; de ere meget paastaaende paa deres Religion, og om endskiønt den catholske Pater kommer ofte til dem fra Fredericia, saa er de dog ei fornøjede i Besynderlighed, fordi de ei daglig kan høre Messer; dog kunde de faa en Skoleholder, bliver de fornøjede.“ Bygningerne er store og Baghusene alle i Stand; dog fattes endnu nogle Brædder til Udhusenes Indretning samt flere Steder Tag paa Udhusene. „Fyr, Gran og Hørfrø har de saaet“ allerede 1761, „men de første to Slags Sæd er ved Kul“ (Kulde) og Tørke „bortgaaet, men Hørfrøet tegner sig godt og giver god Afgrøde.“ Kolonien har „i Aar“ (1761) „kuns haft maadelig Avl formedelst den sterke Tørke, saa at enhver alene avlet 12 à 15 skp. Rug og 8 à 12 skp. Boghvede, og nu afvigte Martini Dag er saaet af hver Colonist 16 à 20 skp. Rug i giødet Jord, som tegner sig godt. Haugerne var i denne Sommer i skøn Stand med alle slags Gevexster og Tobak,“ af seks Skp. Kartoffler Udsæd har flere Kolonister avlet over 20 Tdr.

Frederikshaabs 39 Familier var alle reformerte.

Moltkenbergs 26 Familier bekendte sig til den lutherske Lære.

Den gamle Skole i St. Rygbjerg, opført 1827. S. M. fot.

„At styre disse Mennesker og at bringe Arbejdet i Stand er af fast utrolig Besværlighed, der dog næst den Almægtiges Hjælp ej er uoverkommelig, og vil i Fremtiden visselig vorde Landet til stor Nytte.“

Hver By er anlagt i Gader, hegnet af Stendiger. Man vilde have fordelt Gaardene omkring paa Lodderne, saa Fællesskab i Markerne var undgaaet. „Men Kolonisterne vilde paa ingen Maade indgaa dette. De vilde bo i Byer, som de vare vant til i Tydskland, hvor Landsbyerne ere meget store. Man føjede denne skadelige Grille“ og byggede Byer. I hver findes 1 eller 2 „skønne Brønde“. Mellem Beboelserne gjordes 50 Al. Afstand. Ved hvert Hus er en Hauge af 50 Alens Brede og 150 Alens Længde, omsat med Stendiger. „I disse Hauger,“ siger en Indberetning af 26. December 1761, „har Hauge-Frugter i denne Sommer staaet i en fast ulignelig skøn Stand med hvid, grøn og rød Kaal, Rødder, Roer, alle Slags Urter, Hirze og Poteter, saaledes som man næppe kunde forestille sig kunde gro i Heden. Fyr- og Gran-Frøe er og saaet, men deraf

har alene det Fyr-Frøe, som kom fra Blokkbjerg villet gro, det øvrige fra Norge har ei villet voxe.“

Det meste af Havearbejdet er sket ved Kolonisternes Koner, som er arbejdsomme og flittige, ja de spinder ogsaa flittigt, saa om dem haves godt Haab.

Hver Familie har to Stude og en Ko, nogle ejer desuden „en 4 Faar med deres Afgrøde“. „Med Studene pløjer de med Aag for Panden, hvilket gaar meget got. Hver Familie har desuden en Plov og Harve foruden andet Husgeraad, og den største Del Jærn-Bilæggere.“

Kolonisterne i Frederiksnaade „forlanger en Kirke og en Pastor, saasom Vejen til Fredericia, for at høre Messe, er dem for lang. Ved denne Koloni er en Tegl-Ovn indrettet, da der findes got Leer, og Arbejdet fortsættes med 4 Svenne fra Flensborg. I Ovnen kan rummes 10,000 Mursten. Tørven til Brændsel haves paa Stedet, ligeledes Vand i Overflødighed.“

I Kolonierne Frederiksnaade og Frederikshaab er Haverne i skøn Vækst. Derimod passer Moltkenbergs Beboere kun ilde deres Haver, „hvilket foraarsages af nogle imellem dem værende slette Folk.“ De to andre Koloniers Haver „fremviser Poteter eller Jord-Æbler udi ønskeligt Vækst og fuldkommen saa gode som ved Fredericia udi Plantagerne. Alle Slags Roer, Rødder, Ræddiker, Ærter, Bønner, Salater, de allerfleste hvide og grønne Kaal. Ærterne vare de sletteste. Men af Korn-Frugterne er Rug og Boghvede det bedste, som vokser overalt. Med Tobak tegner det heller ikke slet. En af de catolske Kolonister havde selv saaet Frøet og opdraget Planterne, saa dertil synes got Haab. Saaledes havde ogsaa en Kolonist begyndt at anlægge en en Rahbarbra-Plantage. Det er i det hele at bemærke, at alle Urter, som skal have Vækst under Jorden, have her bedst Fremgang.

Af den Uld, her faaes, var en Del sorteret og spundet, ja endog paa den i Fredericia til den Ende anlagte Tøj-mager-Fabrik vævet fint Chalong eller Sarge-Boy samt det saakaldte Ems- eller Buxe-Tøj, som ikke endnu paa nogen Fabrique heri Byen er vævet, og haves endda for ringere Pris, saa alle Ting tegner sig, den Højeste være lovet, særdeles got.“

Den 7. November 1761 Meddelelse fra Ahlefeldt til Kommissæren: at der fra Christianssand i Norge er kommen til Horsens 2 Oxehoveder med Granknopper, som de vil sørge for bliver afhentet og udsaaet paa Hederne „og ved Colonisterne fremelsket“.

11. November s. A. melder Frohm, at der ved samtlige 3 Colonier skal pløjes en Plads til at saa de fra Norge ankomne Granfrø paa.

Der var fremkommet Krav fra „Gildberg Mænd“ paa „det i Randbøl Hede beliggende Jordsmon Plovberg kaldet.“ Men en Kommissionsbetænkning afviser deres formentlige Ret, og Rentekamret sendte Amtmanden Brev, at han ikke skal bryde sig om Gildberg Mændenes Stilling, da dette Stykke Hede „ej heller kan undværes fra Colonisterne.“

Kolonisterne fik snart Lejlighed til at mærke, de var komne højt mod Nord. Efteraaret 1761 blev meget strengt med tidlig Frost. 22. Oktober skrev Inspektør Frohm fra Slauggaard følgende malende Brev til Direktionen:

„Formedelst den stærke paakommende Frost her paa Heden ser det helt fatalt ud med Rugsæden hos Colonisterne. Jeg har med megen Besværlighed faaet at købe til de Catholske 20 Tdr. Rug à Td. 10 Mk. 8 Skl., som dem i Dag er leverede og største Delen alt saaet. Men jeg har ladet mig sige af mange brave Landmænd, at den Sæd, der nu saas, er til ingen Nytte,

og vi kan vente at saa den om igien. Desformedelst veed jeg ikke, hvad jeg skal gjøre; hos Bønderne kan jeg icke faa en Skæppe Rug. De svarer, at de vil ikke tærskke, førend Kvæget skal indbindes, og hos Præsterne faar man ingen Kiøb, thi de ere gierrige. Til Ryberg er endnu ej en Fure pløjet, og til Schiølberg ganske lidet; de kliner og smeder paa deres Huse Nat og Dag, og dog falder de ned, saa det ser ud, som Fienden har været her i Heden.

Nu har Colonisterne faaet i Hovedet, at [de] vil have Reisepenge paa de Børn, der ere 12 Aar, og i Særdeleshed paastaar de Reformerte det, de Catholske begræder daglig deres Daarlighed med den indgivne Memorial til Grev Schack, de vidste icke andet end det var Grev Moltke. Jeg vil underdanig bede, at mig et Eksemplar af Colonisternes Bylov maatte vorde tilsendt, at jeg derefter ventelig kan holde dem mere i Tømme, paa det de icke skal gjøre saa mange Lystreiser og bortdrive Tiden u-nyttig.“

Hvad Forvekslingen med Greverne Schack og Moltke sigter til, eller hvad skæbnesvangert her var at begræde „daglig“ — har jeg ikke kunnet finde.

Men det ses tydeligt, at Inspektør Frohm havde nok at gøre, og at han trods Navnet kunde være streng nok — det var sagtens ogsaa nødvendigt:

„Slaug d. 18. Okt. 1761 i Hast. Da Colonisten Mathias Kirschbaum i Frederiksnæde sidst afvigte den 16. Oktober har solgt alt hans tilhørende Bohave hans Seng undtagen til sin Nabo Frantz Schwartz for 14 Rdl. og tillige haver ladet sig forstaa, at han, saasnart han bekom disse og hans Forplejningspenge, igjen vilde reise til sit Fæderne Land og give Dänemark der Donner, hvilket blev mig angivet samme Aften af Køberen og Forstanderen, saa indfandt jeg

mig derpaa den 17. hujus for at forfatte indsluttede Forretning og tilbageholde hans Forplejningspenge indtil videre. Kirschbaum tilstod, at han var fuld, da han solgte sit Tøj, og derfor haver bedet mig, at jeg vilde levere ham samme tilbage, men han har ogsaa tilforn tilbudt det til andre i hans Ædruelighed. Derfor synes mig, at det var icke formeget, at denne Karl i en 14 Dage eller 3 Uger kom til at sue paa Lappen og hverken fik sit Bohave eller Forplejningspenge, paa det, han kunde indholde sig fra slig Handel, andre ligesindede til Afsky og Skreckelse.“

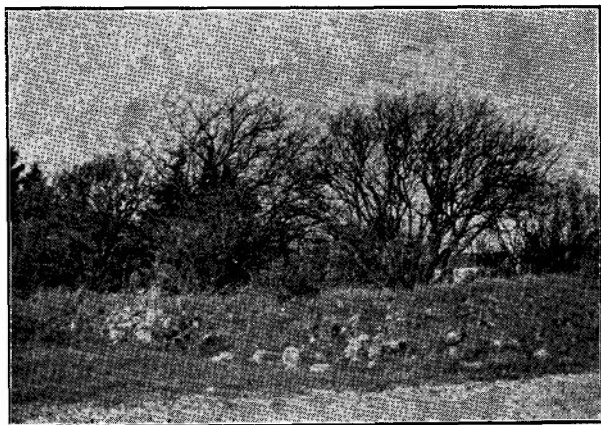
Ti Dage efter var Sagen i Orden. Frohm kunde sende Amtmanden dette Brevskab: „Efter de Herrer Commissariers til mig givne Ordre skulde jeg afsende herfra til Colding Arresthus en Colonist, navnlig Matthias Kirshbaum, hvilken i 8 Dage paa Vand og Brød skal afstraffes for hans begangne Forseelse. Jeg beder da om Deres Assistance, at Colonisten maatte vorde imodtaget til Afstraffelse.“

Det var ikke blot Kærne til Sæd, man manglede Efteraaret 1761; ogsaa Halm til Foder ønskedes, før Vinteren gik ind — Høsten maa have været ringe det Aar. Amtmand v. Bülow havde efter sket Henvendelse foranstaltet 596 Læs Rughalm à 30 Lispund leveret de 3 Kolonibyer. Men „som vi gjerne vilde have Udhusene tækkede, førend samme Halm leveres, saa skal vi, saasnart Udhusene ere tækkede, forestille, naar Halmen bedst kan leveres“, skrev Hofman og Deichmann d. 19. Okt. nævnte Aar. Samtidig antydes, at Hr. Linde paa Engelsholm vil opkræve Tiende hos Kolonisterne paa Rygberg (Frederikshaab), hvad der strider mod de Privilegier, man har forundt Kolonisterne, hvorfor Kommissæren sender en Besværing til Amtmandens Godkendelse.

Ogsaa i 1762 forlanges der Halm til Kolonisterne, og Hø. Men nu er der Tale om langt større Portioner, nemlig til Randbøl-Kolonisterne ialt 2064 Læs à 32 Lispund, endda „vi ser ikke Mulighed i at Bonden samme kan levere, da der overalt i Aar er stor Misvækst paa Hø.“ Hvor skal man dog faa Halm og Hø! Et stort Apparat sættes i Bevægelse, en Udligning paa hele Amtets Hartkorn, efter at Fordringerne er nedbragt til det mindst mulige: 169 Læs Hø à 30 Lisp. og 338 Læs Halm à 30 Lisp., uden hvilket til deres Faar og Køer „det vil blive saare vanskeligt for Kolonisterne.“ Det var slet ikke let for Folk ude i Amtets Sogne at undvære selv disse mindskede Partier, thi desforuden maatte man af med 219 Læs Halm à 24 Lispund til „de norske Dragoners Heste i Wejle“. 12. Februar 1762 cirkulerer en Klage fra Kommissærerne over, at „Kørebønderne“ stjæler af Halmen, hvorfor de beder Amtmanden, at han vil befale, Ride- eller Sognefogderne skal følge med og hindre, at Læssene svinder undervejs. Dette beder von Bülow Amtsforvalter Møller at foranstalte.

Man kan ængstes for, hvorvidt Høet og Halmen gennem de mange Instanser er naaet rettidigt frem til de betrængte Forbrugere, idet Rentekammeret i København den 12. Oktober 1761 gjordes kendt med, at „Creaturerne ved Colonierne nødvendig om en 14 Dages Tid behøver Fodring.“

Man havde oprindelig tænkt, Halm var godt nok til Kolonisterne i Randbøl, men Rentekamret maa efter Melding fra Amtmand og Kommissærer erkende, „at det ikke er muligt at fodre Colonisternes Creaturer og Faar med Halm alene — altsaa fik de ogsaa Hø, skønt det kneb. Men Regeringen anmoder, idet man giver efter og føjer Folk, at saa maa Amtmanden ogsaa

Den reformerte Kirkegaard.
St. Rygbjerg.

S. M. fot.

nøje paase, at Transporten „ikke foraarsager, at den allerede begyndende Qvægsyge sig videre udbreder.“ Det er slet ikke al Tid let at være Amtmand!

Ogsaa i Efteraaret 1763 anmoder Rentekammeret von Bülow om at foranstalte Hø og Halm leveret til Kolonisterne saavel paa Alheden som paa Randbøl Hede: 4315 Læs Hø og 3021 Læs Halm. Og i Februar 1764 befales det at godtgøre Bøndernes Leverancer ved at trække fra Skatterne: 2 Rdl. pr. Hølæs. Frederikshaab behøver 1763 560 Læs Hø à 32 Lisp. samt 360 Læs Halm à 32 Lisp. For Frederiksnaade er Tallene 294 og 189, Molkenberg: 374 Læs Hø og 234 Læs Halm.

1764 er det nødvendigt, Frederikshaab faar 19200 Lisp. Hø og 13440 Lisp. Halm, Frederiksnaade 7600 Lisp. Hø og 6720 Lisp. Halm, Moltkenberg 12480 og 8736 Lisp. Hø og Halm, som skal leveres af Coldinghus og Riberhus Amter.

— — —

Allerede tidligt foreligger der Tegn paa en vaagende Interesse hos Landets egne Børn om Part i Heden. Den 13. Oktober 1761 afsendes følgende Brev fra Rentekammeret til Hededirektionen:

„Af Deres Skrivelse afvigte 29. Juni har vi erfaret, at for de 6 Husmænd af det fynske Rytterdistrikt, som har meldt sig med Ansøgning, at blive etablerede paa Alheden udi Jylland, var ingen Steder der at erholde. Men som dog tillige meldes, at foruden de allerede opmaalte, endnu befindes adskillige Heder; og det er H. Majestæts Vilje at etablere sine egne Undersaatter paa Heden, dog saaledes, at de ikke blandes med de fremmede Colonister, men nyder Pladser for sig selv, saa vil De nok udse og lade opmaale, for det første en saadan Plads, hvor Husmænd og Inderster saavel af Jylland som Fyn og andre Provinser i Riget, kunde etableres, samt hvor mange Familier sig der kan nedsette; vi ønsker jo før jo heller Efterretning herom.“

Direkte træder antydede Interesse frem gennem denne Ansøgning til von Bülow:

„Wonsyld 27. Januar 1762.

Som vi 2 underskrevne hjemmehørende i Haderslef Huus Amt i Tyrstrup Herred og Wonsyld Sogn og By, underdanigst har ladet os fortælle, at der i Henseende til den af vores allernaadigste Konge forundte Resolution og allernaadigst giorte Anstalter for de indførte Tydskere paa Randbøll og andre Heder i Nørre Jyllands District endnu skulde findes Plads for de, der havde Lyst at tage derimod, men da Omstændighederne er os helt ubekjendte, vilde vi derfor underdanigst udbede os, at deres Excellence af besynderlig Medlidenhed, naadigst vilde meddele os en liden Underretning, saavel om Conditionerne, som ellers hvad og hos hvem vi skal holde os til, om vi ellers skal

naa det Maal, hvortil vores Attraa findes. I hvilket Haab om naadigst Bønhøring vi i dybeste Subenission ønsker at leve.

Deres Excellences underdanige ringe Tienere
Jens Jensen. Poul Clausen.

Hvad der kom ud af den tilsyneladende saa alvorlige Henvendelse kan desværre ikke siges. Men man sporer heri et Udtryk for den Bevægelse, der i sit videre Forløb førte til en Erstatning af det bortdragende tyske Befolkningselement med danske Kolonister — netop den Udvikling ikke blot Regeringen, men enhver Dansk maatte ønske og i Tidens Løb se hen til; thi det var jo aldrig, heller ikke i dette specielle Tilfælde ved Kolonianlæggene just de tyske Personer, man ønskede, men Opdyrkingen af Jorden, Eksemplet hertil.

Den Bylov, Frohm ønskede sig tilsendt 22. Oktbr. 1761, var blevet til kort forinden — underskrevet i Fredericia 24. August 1761, gældende saavel Alheden som Randbøl Hedes tyske Kolonister. Det er i flere Henseender et udmærket Arbejde, der er nedlagt i denne Bylov, som ikke kan meddeles her, da den allerede foreligger trykt.¹⁾ Nogle Enkeltheder fra de 74 Paragraffer maa dog nævnes.

I hver Koloniby anordnes fire Forstandere, hvoraf den ældste afgaar hvert Aar ved 1. Maj, og en anden i hans Sted udvælges, saaledes at Menigheden foreslaar 3, hvoraf Øvrigheden beskikker een, saa at efter fire Aars Forløb er der fire nye Forstandere. De tage Sæde, ligesom de er gamle til, og siden efter den Orden, de indsættes. Den ældste Forstander skal opbevare Byloven og hvad Ordre, Øvrigheden sender Byen. Han

¹⁾ Saml. t. jydsk Hist. og Topografi, 4 R. VI B. 5 H. S. 459—69.

gemmer ogsaa Byens Protokol samt en Sparebøsse til de samlede Bødepenge. Desuden skal han „altid under Straf« være forsynet med Theriach²⁾ og Terpentinolie samt andre Hjælpeidler til Byens Kreaturer. Hver Maaned skal en af de andre Bymænd være Skudsmand. Han har mange Opgaver: tilsige Menigheden, naar noget usædvanligt er at forrette, deltage i Udpantning, efterse om „Byens Lukkelse“ og Diger er i Stand, hver St. Peder og Bartholomæi Dag sammen med Forstanderne iagttage, hvorvidt „Spidserne ere afsavede paa Byens Kiør, at den skyldige kan vorde straffet,“ og om Svinene er ringede, samt Dagen efter hver Paaske og Michelsdag se efter, om Skorstenene er fejede.

Hver Søndag Eftermiddag, naar Gudstjenesten er til Ende, fra Paaske til Mikkelsdag undtagen 1. og 2. Paaske- og 1. og 2. Pinsedag forsamler Bymændene sig ved Brønden, som er midt i Byen. Under denne Sammenkomst maa ingen sværge eller bande (hver Ed koster 1 Sk. til Bøssen), og bringer nogen nogen Slags Drik med sig til Gadestævne, gives 4 Sk. til Bøssen; ypper man Klammeri, Trætte eller Skjælden paa Gadestævne bødes 8 Sk. og desuden straffes efter Loven.

Naar Gudstjenester holdes, skal der af hvert Sted i Byen være nogen til Stede. Den, der tager eller bruger anden Mands Redskab, ihvad det er, uden Ejerens Tilladelse, „skal derfor betale 8 Sk., men tager det Skade, betales det dobbelte, og desuden bringes Genstanden i Stand igen.“ Byloven værner anden Mands Lyng, forbyder at grave Jord og Tørv udenfor eget Omraade, advarer strengt mod Gravning og Brænding af Asketørv for at Heden ikke derved skal ødelægges („sidde

²⁾ Berømt gammelt Lægemedel mod Forgiftning ved giftige Dyr. „Den skrækkelige Theriak« — en Tidlang sammensat af 61 Stoffer — skyldes Mithridates VI, Konge af Pontos 121—63 f. Kr. (Arnold Hansen: Lidt om Mithridates VI, Dansk med.-hist. Selsk.)

paa Vand og Brød i nærmeste Fængsel i 8 Dage uden al Naade“). Ingen maa grave Tørv i Moserne, uden hvor det vedtages, eller og han er bleven sin Gaards Anpart tildelt i Moserne.

Den almindelige Landevej skal Byen vedligeholde, hver Mand sit Stykke, og jævne og fylde, hver Gang det behøves. Skulde nogen af Uformuenhed eller af Svaghed ikke kunne høste eller bjærge sit Korn saa snart som de andre i Byen, da bør de alle samtlig være ham dermed behjælpelig (gælder ogsaa Pløjning og Sædlægning). Men sker det „af Egensindighed eller en forsætlig Opsætsighed“, at nogen lader sit Korn længere staa uophøstet eller hjemaget end de andre, da skal Forstanderne og Skudsmanden forelægge ham en Dag dertil; „sker det ikke og det har kunnet ske“, maa han have Skade for Hjemgæld og desuden betale en Mark. Ingen maa nægte sin Nabo Vandets Overløb over sin Ager, Eng eller Grund, naar ej anderledes kan være. Man maa ikke grave Huller paa Gaden eller Vejene for at faa Sand, Ler o. l., hvorved Folk og Kreaturer kan komme til Skade, Bøde 8 Sk. samt Erstatning for Skaden. Ingen maa drive løse Kreaturer „med en smal Vej“ gennem Kornet, men samme skal trækkes. Saa snart Hyrden kommer i By Middag og Aften, skal enhver straks tage sit Kvæg ind og holde det inde, til Hyrden driver ud igen. Svin eller Hunde, der vil bide eller æde smaa Lam, Høns og deslige, skal holdes for sig selv. Hyrden bør at svare hver Mand til sit Kvæg, stort og smaat, som kommer under hans Varetægt; han maa passe paa ikke at komme udenfor Byens afstukne Jorder og Heder — andre til Fornærmelse. Hyrden maa ikke slaas, tiltales med Skældsord eller Truen. Slaar nogen en anden, skal han straks stille den slagne tilfreds. Arbejde om Søndagen straf-

fes, Drikkeri ligeledes strengt forbudt paa Søn- og Helligdage (Vand og Brød). Ingen maa udkaste skident Vand nogle Alen nær Brønden, ligeledes maa ingen Barselkvinde førend 4 Uger efter sin Barselseng hente Vand af Brønden. Lyngafbrænding skal vedtages af Menigheden og overværes af Inspektøren, maa ikke finde Sted uden i stille Vejrlig (Vand og Brød i nogle Uger). Naar en Mand bliver syg eller dør, er det Menighedens Opgave at hjælpe ved Jordens Dyrkning. Børnene skal holdes i Skole og ledes fra al Uskikkelighed. Undvigelse fra Kolonierne skal straks anmeldes for Inspektøren.

Denne Bylov giver i Virkeligheden Udsigt over flere betydningsfulde Forhold ved Datidens Kultursæt, skulde indføre de fremmede i dansk Samfundsordning, gjorde det ogsaa. Men en og anden modstod jo Tillempeisen. Det ses af nedenstaaende, som ogsaa viser, at de danske Naboer kunde bære sig forkert ad.

Rentekammeret befalede 13. Sept. 1763 Amtmand Bülow at anlægge Sag mod nogle „omliggende Bønder, som har tværtimod de ved Tingene og Kirkerne publicerede Plakater understaaet sig i at kiøbe Kakkellovne og Inventarium af de bortgaaende Kolonister.“ Fire Dage senere er der atter sendt v. Bülow Brev:

Kommissærerne har indberettet, „at en Del af de tyske Colonister skal uden Pas søge at udpraktisere sig af Landet; thi maatte det behage højtærede Hr. Geheimeraad paa behørige Stæder udi det ham anførte Amt, at foranstalte: at ingen af de ved de jyske Heder sig opholdende tyske Colonister bliver tilladte at udpassere ved noget Sted, uden at de foreviser bemeldte Comissariers Pas, samt i Fald nogen uden saadant Pas skulde attraperes sig at ville udsnige, samme

De to Kolonigaarde i Hofmansfeldt (Lille Rygbjerg) set fra Gaardspladsen ved den vestre Gaard. S. M. fot.

da at lade anholde og til bemeldte Commissarier udi Fredericia transportere.“

I Margen af denne Skrivelse har von Bülow tilføjet: herom tilskrevet Regimentsskriveren samt Sognefogderne i Becke, Waarbasse, Græn, Heinsvig, Grindsted og Omme Sogne den 21. Sept.

Det bidrog til Ulykke for en fredelig Udvikling paa Randbøl Hede, at Viborgvej og andre alfare Veje førte tæt her forbi. Naar misfornøjede og oprørske Kolonister fra Alheden stævnede sydpaa hjemefter, kunde Forbindelse med vore Kolonister let opnaas og daarlig Tilbøjelighed snart smitte.

Frohm melder 15. April 1763, at en Kolonist ved Navn Johannes Hoffmann med Hustru og 2 Børn er taget til Fredericia for at communicere, men da han har taget alle Sengeklæder og Husgeraad med sig, formoder Frohm, at han er deserteret og spørger Kommissærerne, om han skal eftersøge ham eller „lade det gaa ved det samme“.

Otte Dage efter melder Frohm, at „den deserterede Johannes Hoffmann er kommet lycelig bort, og samme Dags Morgen som han rejste, var bestilt Vogn og Føringsskab til 5 Familier mere fra Knurborg af de Catholske, men samme haver betænkt sig og vil icke rejse, førend denne Maanedes Forplejningspenge er udbetalt. Touren, som de tager, ved jeg og kan let anholde dem, om jeg skal. Men deriblandt er nogle, som have 50 til 60 gode Ducater i deres Skrine, hvorledes skal jeg faa fat paa dem? Mig synes, det er dog Synd, de skal føre saa mange Penge af Landet med sig.“

Nu overser man Stillingen, Frohm meddeler 24. April 1763 en „Designation over de, efter min Skiønnende befindende slette og uduelige Colonister som Bønder og Agerdyrkere paa Randbøl Hede, nemlig“ (her staar alle vedk. Navne) Frederiksnaade 13, Frederikshaab 10 og Moltkenberg 13.

Af „gode Bønder og Agerdyrkere mellem Colonisterne“ er da tilbage sammesteds: Frederiksnaade 8, Frederikshaab 30, Moltkenberg 15 (ligeledes alle Navne).

Andetsteds karakteriseres de daarlige Kolonister saaledes: Duer slet intet, en liderlig aftakket Soldat, en liderlig Væver, et slet Menneske, en Væver og slet Agerdyrker, en Ølbrygger duer slet intet, en Oprører duer intet, en gammel unyttig Skrædder o. s. v. „Disse maatte man ønske var vel ude af Landet, thi de tjener paa ingen Maade at blive her, de andre Familier ere vel slette Agerdyrkere, men dog ikke ganske liderlige og uden al Nytte som disse.“ (Fredericia, 14. Maj 1763.)

Uden Ophør glider Strømmen af Breve frem og tilbage mellem Frohm ude paa Heden og Kommissærer samt Amtmand i Fredericia, mellem Fredericia og Re-

geringen i København og omvendt. Vi kan kun gribe et og andet i Flugten:

„Hvad angaar den gjorte Proporsition at de af Colonisternes Huse paa Heden, som bliver ledige ved de 68 uduelige Familier (baade paa Alheden og Randbøl Hede), der efter den føjede Anstalt skal forafskediges, ikke igien med nye Beboere skulde besættes, men at Husene maatte overlades til de bedste Colonister, saaledes at enhver faar de Hus-Værelser med tilliggende Avling og Besætning, som til 2 Colonister har været indrettet, da kan dermed indtil videre bero, hvorefter De herom kan være sig nærmere Resolution forventende.“ (Rentekammeret, den 23. Juli 1763). 26. Juni 1763 omtaler Frohm i en Indberetning, at „Colonisterne ikke agter alle at ville blive i Landet“, men se at komme tilbage til Tyskland, naar det er muligt.

I Juli 1763 skriver Kommissionen til Rentekammeret: „Colonisterne i Alheden ere ganske oprørske, som vi i Dag 8 Dage have indberettet; der har endog været nogle af dem henrejst til de 3 Kolonier i Randbøl Hede, som har villet søge at overtale dem til ligeledes at gaa ud af Landet.“

„I Dag for otte Dage siden“ (skrives fra Fredericia 26. Juli 1763) „indsendte vi Colonisternes Memorialer i Alheden enten at beholde deres Forplejningspenge“ (som man havde truet med at tage fra dem) „eller og at gives Pas at rejse af Landet; saasnart vi faar Resolution derom, rejser vi straks til Alheden. Nogle af Colonisterne i Alheden har været i Randbøl Hede, og haver efter deres Udsigende fornemmet, at der var udspreddt et Rygte, at de alle efter Saaden“ (Rugsædens Lægning) „skulde bort, og at Stæderne med danske Folk

skulde besættes, hvilket skal have forvoldt denne Alarm, som inqvilterer os meget.

I Randbøl Hede blev 18 Familier reducerede uden mindste Alarm, de øvrige var i god Orden og Rolighed og alene forlanger deres Fæstebreve, som vi og af Rentekammeret har begæret Tilladelse til.“

Rentekammeret gav 6. Aug. 1763 Resolution, at „den halve Del af disse Colonister, som skal være slette og uduelige, maatte gives Pas at bortdrage af Landet, og at den øvrige halve Del, 150 Familier, maatte for hver Familie forundes en nu til 2de indrettet Bygning med tilliggende Jorder, og de af disse tilbageblivende, som ej endnu have saaet videre end Boghvede, at nyde de fulde Dagpenge, hvorimod de, som haver saaet Rug, nyder halv Forplejningspenge.

Frohms „Specifikation paa Colonisterne, som endnu befindes i de 3de Colonier paa Randbøl Hede og bebor hele Gaarde, og hvad samme have bekommet af de bortgaaede Colonisters Creaturer og Agerdyrkningsredskaber“: I Frederiksnaade 10, i Frederikshaab 20 og i Moltkenberg 13 Kolonister. Næsten alle ejer 2 Stude, men der findes ikke een eneste Hest, og kun 12 ejer 1 Ko. I Frederiksnaade og Moltkenberg ejer man fra 0 til 12 Faar; i Frederikshaab findes ingen Faar. Redskaberne er faa. Næsten ingen er ene om en Plov, for det meste er der to om en. Spader og Hakker er man dog ret godt forsynet med. Der findes baade Jærn- og Trægrebe, nogen ejer kun en Trægreb, andre aldeles ingen. (14. September 1763.)

Skønt Udrensningen har været saa omfattende, er Randbøl Hede dog langtfra endnu noget Paradis. En opsætsig Kolonist bliver i November uforskammet overfor Frohm, siger til ham, at „de højgunstige Her- rer“ (Kommissærerne i Fredericia) har sagt til ham:

„Gaar han, i Guds Navn, Jeres Straf skal blive ganske liden“.

Den ene Katastrofe trækker den anden med sig:

28. December 1763 melder Frohm: „Gl. Knurborg er afvigte Nat omblæst.“

Saa gik Aaret 1763 til Ende. De efterhaanden følgende 12 Maaneder formede sig mere rolige. Mod Slutningen af 1764 havde Frederiksnaade 10, Frederikshaab 20 og Moltkenberg 13 Kolonister.

Men nu kommer en mærkelig Overraskelse:

Da vi (Kommissærerne i Fredericia) „Tid efter anden har fornummet, at der har været en hemmelig Correspondance imellem den i Lybæk værende russiske Agent og Colonisterne, men har ikke kunnet opdage, under hvis Convent samme er gaaet, men nu ved en Lejlighed er os bleven tilsendt indlagte Brev og ser deraf, at samme gaar under Præsten i Vorbasse hans Convent, som vi ikke har kunnet forestille os, og da sliig Correspondance sigter ej alene til at forføre Colonisterne ud af Landet, men endog andre af H. Majestæts Undersaatte, saa har vi ej turdet understaa os at tilbageholde samme, men samme herved til Deres Excellence ydmygst indsende.“ Dato mangler paa dette interessante Brev.

Hvorledes Vorbasse-Præstens hemmelige Greb i Traadene, der i et pludselig Glimt ses udspændt mellem den store Randbøl Hede og det endnu større russiske Rige, er optaget og vurderet paa højeste Sted, faar vi desværre ikke at vide lige straks. Senere aabenbares noget mere i samme Retning.

For Kolonisationen har det russiske Kald haft Følger:

„Siden de to Trediedele af de tyske Colonister bortgik i Okt. og Nov. Maaned, og danske Beboere i deres

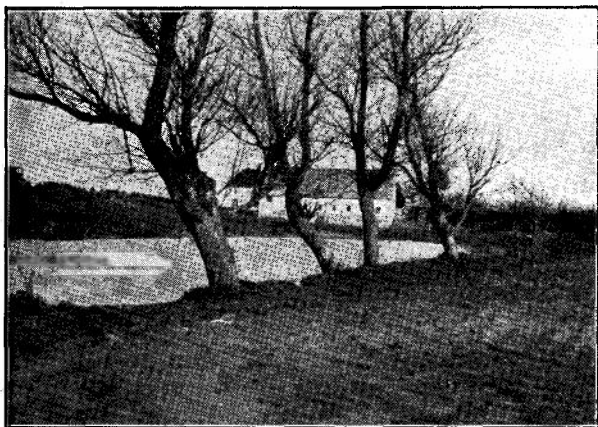
Sted er antaget, saa er omstaaende Tabel forfattet efter Colonisternes nuværende Tilstand, alt i Følge Rentek. Ordre af 16. Nov. afvigte“:

	Hele Gaarde		Halve Gaarde		Husmænd	
	Tyske	Danske	Tyske	Danske	Tyske	Danske
Molktenberg	1 (lut.)	3				5
Frederikshaab	4 (ref.)	2	2 (ref.)	6	1 (ref. Skoleholder)	5
Frederiksnaade	4 (lut. og cath.)			2	2 (deraf en cat. Skoleh.)	3

I gamle Moltkenberg er endnu 4 Gaarde vacante, „hvortil ingen haver meldt sig“. (31. Decbr. 1765.)

Alle Beboerne lader til at være unge Folk, idet ingen har mere end 3—4 Børn. Helgaardmændene (vi kalder dem for Nemheds Skyld a) ejer alle hver 4 Stude og 2 Køer, de fleste Halvgaardmænd (b) 2 Stude og 1 Ko, Husmændene (c) har ingen Kreaturer; a og de fleste af b ejer 8 Faar, c ingen; a og b har alle 1 Plov, c ingen, Harve ligeledes. De ny ankomne Danskere ejer gerne fra 20 til 60 Rdl. i rede Penge; Tyskerne har ingen rede Penge. En Helgaard bestaar af 8 Fag Vaaningshus og 16 Fag Lade, en Halvgaard 8 Fag V. og 8 Fag L., et Hus 8 Fag V. Af „de ibrughavende og opbrækkede Agre“ (560 Alen lang og 25 Al. bred) er der til en Helgaard ca. 30, til en Halvgaard ca. 15, ingen til Husmændene. Omtrent Halvdelen har faaet en Tønde Rug og 24 Rdl. udleveret — stadig ingen Ting til Husmændene.

Kommissærerne skriver 18. Januar 1766 dette vægtige Dokument i Hedesagen: „Beboerne, som er bleven tilbage, har avlet her saa meget, som en god Bonde i Heden aarlig avler, endskiønt det afvigte Aar var Misvækst, og Colonisten har vel næppe angivet alt, hvad han har avlet, saa at Heden ikke er saa slet, som den er udraabt for, men Fataliteten har været: der kom for

Gamle Popler ved Dammen, plantet af Tyskerne. S. M. fot.
I Baggrunden den østre Kolonigaard i Hofmansfeldt.

mange at bo i hver By, som vi vel satte os den Tid imod af al Magt, men kunde ej formaa noget; desuden maa Heden have 4 à 5 Aars Brug, førend den kan raadne og give Korn.“

Man kan naturligvis sige, de her nævnte Erfaringer var dyrekøbte — den Slags bliver vanskeligt at beregne i pengelig Værdi; Forsøg er gerne dyre i Øjeblikket, nødvendige i Tidens Længde.

Videre fortsættes Kommissærernes Beretning med at pege paa, hvorledes Menneskematerialet var temmelig usortet: „nogle af disse Colonister vare uduelige, og en Del af de gode blev ved adskilliges Hjælp lokket ud af Landet, som iblandt kan erfares af et Brev fra Lybæk, som i Dag til Rentekammeret er indsendt, hvilket skulde have været sendt til Præsten i Vorbasse at befordre samme for at lokke de øvrige ud af Landet.“

Brevet „i Dag“ sigter vel til dette Forhold (Brev fra Frohm 31. Dec. 1765): „Ved Lejlighed forgangen Dag blev mig sendt et Brev, men til hvem det er, ved jeg

ikke; imidlertid kender jeg Opskriften, at det er Jakob Saurbrey's Haand, der rejste til Rusland og formodentlig vedkommer Brevet vel Colonisterne, som endnu er her tilbage, som Præsten skal overtale til at rejse bag efter til Foraaret.“

Det er et sært uheldigt Træf, at Dato mangler ved den Skrivelse, hvori Brevene til Præsten i Vorbasse første Gang nævnes. Det maa dog formodes, Skrivelsen stammer fra 1765 og vel ogsaa fra Slutningen af Aaret, da der staar, man „Tid efter anden har fornummet“ den „hjemmelige Correspondance“, og der var Præsteskitte i Vorbasse 1764, saa den gamle Præst forflyttedes til Hvirring, den nye: Niels Kortsen Bisted kaldedes $\frac{8}{9}$, 1764 (forflyttedes $\frac{16}{7}$ 77 til Grejs). I det man tør afvise den Tanke som værende usandsynlig, at to Præster efter hinanden skulde kunne bringes til at hjælpe den russiske Agent, og eftersom Arbejdet omtales December 1765 og Januar 66, maa Præsten Bisted og ingen anden være den paagældende. Maaske har Regeringen slet ikke i Virkeligheden været saa ked af, at Kolonisterne stikker østpaa, eller ogsaa var Regeringen naadig til at glemme; Forflyttelsen fra Vorbasse til Grejs-Sindberg var jo et godt Skifte, navnlig i de Tider.

Hvorom alt end er, intet tegner saa galt, det dog kan blive godt for noget. Nu kom Danskerne (13 Gaardmænd og 13 Husmænd var her jo allerede).

1. Januar 1766 indsendte Frohm Specifikation over de Vogne, de nye danske Colonister behøver til deres Befordring til Kolonierne. Deres Hjemsteder er: Geising, Dollerup, Jellinge, Worck, Vester Nebel, Tuchdall, Heinsvig, Højen, Colding, Bindeballe, Grindsted (Coldinghus Amt), Hygom (Haderslevhus Amt), Møholm (Riberhus Amt).

Samtidig udgik der til Præsterne Bidsted i Vorbasse

og Haunstrup i Randbøl følgende Budskab: „Da det kgl. Rentekammer under 16. Nov. afvigte iblandt andet har resolveret: 1. At de Danske, som antages til de Ty-skes ledige Stæder ved Colonierne paa Randbøl Hede, maa Gaardmændene være fri for Skatter og Tiende i 20 Aar og Husmændene i 10 Aar, saasnart de antager Stæderne til Beboelse, hvilket i Henseende til Skatternes Eftergivelse herved communiceres. 2. At de nye Beboere betaler selv Offer til Præsten i det Sogn, Gaarden ligger, de tre Højtider om Aaret, samt desuden for Bryllupper, Barsedaab og Kirkegangskoner. Item fornøjer Skoleholderne for at læse for deres Børn — saa i Henseende til de nu der ankommende danske Beboere vilde vi herved have den Ære samme at communicere.“

Det maa jo nok være gaet de stakkels rodløse Menesker, der forsvandt bag den russiske Horisont, nogenlunde godt — ellers havde de vel næppe sendt Bud efter tidligere Naboer og Fæller paa Randbøl Hede:

Frohm melder 9. Marts 1766: „Hans Schukraft, Hans Jørgen Grünseidel og Frantz Schwartz beder, at de kan komme til Rusland til de andre forhen afrejste, siden Schwartz i disse Dage fra Ruslænderne har erholdt Brev desangaaende, og de to første foregiver, at de ingen Penge har til Sædekorn, og den tredie er bange, at naar de første faar Pas, at Præsten (fra Fredericia) herefter ikke kan komme herud for at holde Guds-tjeneste — kort sagt, det er alene Undskyldninger og Paaskud, at de kan komme bort. Jeg vil derfor bede, at de 3 Passer mig maatte tilsendes, hvorefter de kan komme til Rejsen igen jo før jo heller. Gaardene skal jeg igen inden 2 Dage faa besat med andre gode danske Beboere til megen større Fordel for Hans Majestæt

end de tyske. — Var det ikke muligt at faa noget af dem, fik de at rejse med det, de havde faaet, og takke Gud, at man engang kunde blive dem entlediget.“

Kommissionen svarede herpaa, at der intet Pas kan udstedes, før Rentekamrets Betingelser, nemlig Erlæg-gelse af 100 Rdl. hver samt Tilbagelevering af Gaardene i forsvarlig Stand, er opfyldte.

Frohm 29. Maj 1766: „Til de ledige Stæder har jeg endnu ingen Liebhavee faaet, da jeg har været paa Aastedet med adskillige, men de er bange for, at de ikke kan faa Vand ved Gaardene.

Hans Jørgen Grünseidel har været her og afhentet Kone og Barn, og med hverandre er de samtlig deser-teret i forrige Uge, og hvorhen vides ikke.“

4. Aug. 1766: „Jeg er vis paa, at saasnart Indavlingen er sket, og han kan komme til at sælge Korn (Hans Schukraft), gaar ikke alene han, men endog Frantz Schwartz, som begge er catholske, Fanden i Vold.“

Det gjorde de nu alligevel ikke. Blandt Frederiksnaades Beboere finder vi 31. December 1767 3 tyske Gaardmænd, deriblandt baade Hans Schukraft og Frantz Schwartz. Der er paa dette Tidspunkt 6 Gaarde og 4 Huse i Frederiksnaade. To Gaardmænd ejer hver 2 Heste og 2 Stude, ellers er det almindelige 4 Stude. Endvidere har hver 2 Køer og 8 til 15 Faar (Forvalter Frohm, som ejer en af Gaardene, har 20 Faar). Af Husmændene ejer to hver 4 Faar, de andre to har ingen Dyr. Hver Gaardmand har i 1767 opbrudt 3 Agre af sædvanlig store Størrelse. Husmændene er alle Danskere, ogsaa i Frederikshaab.

I Frederikshaab er Stillingen denne (³¹/₁₂ 67): 14 Gaarde og 6 Huse. 6 tyske Gaardmænd. De fleste Gaardmænd ejer et Par Heste, ellers 4 Stude. Endvidere har hver et Par Køer og 6—13 Faar. Den mest

velhavende, en Tysker ved Navn Michel Käller, ejer 3 Heste, 4 Stude, 3 Køer, 13 Faar og 2 Kalve. Husmændene ejer 1 eller 2 Køer hver og 3 til 11 Faar. Hver Gaardmand har i Aarets Løb opbrudt 4 nye Agre af de store, Husmændene ingen.

Der var kun 9 tyske Gaardmænd de to Steder, 11 danske Gaardmænd samt 10 danske Husmænd.

For Moltkenberg kan ingen Oversigt findes.

19. Maj 1768 skriver Frohm: „Paa alle 3 Colonier er ikke et eneste Hus eller Gaard uden Beboere, men alle ere forsynede med enten Gaard- eller Husmænd.

Foraaret 1770 findes i Frederikshaab 5 tyske Gaardmænd og 1 tysk Skoleholder, 8 danske Gaardmænd samt 4 danske Husmænd.

I 1771 var Tilstanden saaledes: 37 Familier paa Randbøl Hede med 157 Mennesker, 41 Heste, 37 Stude, 48 Køer, 7 Kalve, 312 Faar, 122 Tdr. Rug saaet, 282 Tdr. Rug avlet, 39 Tdr. Byg, 8 Tdr. Havre, 184 Tdr. Boghvede, 115 Tdr. Kartoffler.

1776 havde *Frederikshaab* 19 Mænd, 19 Koner, 34 Sønner, 38 Døtre, 23 Heste, 33 Stude, 46 Køer, 282 Faar, avlet 238 Tdr. Rug, 17 Tdr. Byg, 99 Tdr. Boghvede, 17 Tdr. Havre, 58 Tdr. Kartoffler. *Frederiksnaade*: 9 Mænd, 9 Koner, 5 Sønner, 20 Døtre, 4 Heste, 19 Stude, 22 Køer, 114 Faar, 119 Tdr. Rug, 18 Tdr. Byg, 47 Tdr. Boghvede, 4 Tdr. Havre, 21 Tdr. Kartoffler. *Moltkenberg*: 9 Mænd, 8 Koner, 13 Sønner, 5 Døtre, 4 Heste, 13 Stude, 12 Køer, 104 Faar, 63 Tdr. Rug, 10 Tdr. Byg, 23 Tdr. Boghvede, 1 Tdr. Havre, 20 Tdr. Kartoffler. Til de tre Byer var der i Aaret 1796 opbrudt henholdsvis 62, 16 og 12 nye Agre — Fremgang over hele Linjen.

Ti-Aaret, som fulgte efter, bragte en Del Udflytning, saa der nu i Oplysningerne nævnes — foruden de tre

gamle Kolonibyer — tre nye Smaabyer og en enkelt Udflyttergaard: Hofmansfeld, Ølgaard, Guldbergsminde, Hofmanslyst. I 1786 findes her 30 danske Familier og 8 tyske, deriblandt 4 Öhlschläger.

Som Skoleholder i Frederikshaab nævnes 1788 Lauritz P. Lindeballe. Han „haver 8 Fag Hus i godt Stand. I Toften staar Byg og Boghvede. I 2 nye anlagte Haver findes der mange Træer plantet, en stor Mængde Gulerødder, Kartøffeler og grøn Kaal som og nogle Kaffe Rødder“ (Cikorie?), „Rødebeder, rød Løg, Timmian, hvii Kaal, Kolrabier . . . ., som ret er anlagt efter en Præmies Erholdelse.“

Skoleholder Lindeballe har 2 Køer og 16 Faar.

1791 omtales alle Forhold i jævn Udvikling, Avlen er langt bedre end før. Der findes 36 danske og 7 tyske Familier.

1795: Frederikshaab, Hofmansfeld, Ølgaard, Guldbergsminde, Hofmanslyst, Christiansejegodt, Mariesnaade, Carolinesynde, Reventlowshede, Wormskioldsdall, Fromsejer, Sporonsgaard, Frederiksnaade, Colbjørnsenshede, Over- og Neder Moltkenberg, en stor Vækst i blot 4 Aar. Beboerne er nu 39 Mand, 41 Koner, 39 Sønner, 64 Døtre. Besætning: 41 Heste, 83 Stude, 120 Køer, 499 Faar. Avl: 33 Tdr. Rug, 29 Tdr. Byg, 102 Tdr. Boghvede, 20 Tdr. Havre, 81 Tdr. Kartoffler. Hvert Aar opbrydes nye Agre, i 1795 96 nye Agre.

1798 indberettede Kaptajn Selmer — senere Amtmand over Coldinghus Amt — fra en Undersøgelsesrejse en Række gode Iagttagelser. Han siger bl. a.³⁾ at man i Begyndelsen havde tænkt at anlægge tre Menigheder, en luthersk, en reformert og en katolsk. Paa Frederikshaabs Mark ses endnu den reformerte Kirkegaard, hvor en eller to blev begravet, men da Koloni-

³⁾ Oeconomiske Annaler, 3. Bind, 1802.

sterne vandrede ud af Landet, blev Kirken ikke opbygget. Avlingen drives paa Kolonierne for det meste med Stude, dog har nogle ogsaa to smaa Heste. Studene trækker i et Aag for Panden og er overmaade godt afrettede. De køres uden Tømme, og Køresvenden styrer dem med en liden Svøbe, samt ved at nævne deres Navne og kommandere til højre og venstre. Foruden Agerbrug bestaar Indbygger-

Niels Poulsen, fhv. Plantør og Gaardmand i Hofmansfeldt, og Hustru, som nedstammer fra Tyskerne, Moderen f. Oehlenschläger.

S. M. fot.

nes Industri i at binde Strømper til Salg, hvorved de forskaffer sig en betydelig Del af de til deres Nødvendigheder udfordrende rede Penge. Kun ved de arvede tyske Navne er Efterkommerne af de tyske Kolonister kendelige fra Jyderne. De er flittige og vindskibelige. De fører en meget tarvelig Levemaade og staar sig derved i Almindelighed temmelig godt. De er meget tidlig oppe om Morgenen og anvender dog ikke nogen Tid af Dagen til Søvn, uagtet deres Arbejde virkelig kan siges at være strengt. „I den lange Tid jeg har omgaaet med dem, har jeg kun een eneste Gang seet een beskienket, og dette var endda ved et Marked.“ De

tyske Kolonister driver Kartoffelavlén stærkt; den bringer dem stor Fordel, da de deraf har deres meste Føde og derved sparer meget Korn. De spiser ofte Kartoffler tre Gange om Dagen, men forskelligt tillavet. De danske Kolonister lægger sig kun lidet efter denne Avl, formodentlig fordi den udfordrer meget Arbejde. Men denne Forsømmelse er dem til stor Skade.“

Det fremhæves, at med Hensyn alene til Inddelingen af Ager- og Hedeland til Brug for Bønderne, enten til Dyrkning eller til Græsning er Randbøl Hedes Kolonier meget godt udskiftede. Men naar man vil tænke paa at anvende de mange Hedestrækninger, som nu er Bønderne til ingen Nytte, vil Udskiftningen lægge mange Hindringer i Vejen, ja maaske gøre det umuligt, med mindre man vil nedlægge nogle Gaarde.

Tørvemoserne vil ruineres ved den nu eksisterende Brugsmaade: hver skærer paa sin Lod, hvor han kan komme til for Vand, Hul ved Hul ses, og en Udjævning finder ikke Sted bagefter.

Der tages 4—5 Afgrøder efter 4—5 Aars Hvile. Første „Halm“ er gerne Boghvede, hvorefter tages 2 Omgange Rug efter Gødning, derefter atter Boghvede og endelig Rug, hvorefter Jorden udlægges til Hvile. „At bringe Kleveravl i Gang her vil formedelst Jordernes Slethed ikke gaa an.“ Byg og Havre bruges kun lidt. Spergel er den eneste Foderurt, som vokser til Fuldkommenhed. Den indfinder sig i sidste Afgrøde Boghvede, fordi Jorden da har faaet nødvendig Løshed. Man finder den her en halv Alen høj. „Bønderne ved meget godt, at den er en god Foderurt, og de ser den derfor gerne vokse i Boghveden, ja endog at den tager Overhaand deri. Til denne Plantes Dyrkning burde Beboerne opmuntres.“

Om en Sandflugt paa Randbøl Hede (Frederiks-

haabs og Hofmansfeldts Marker) fortælles 1798, at den indtager 476 Tønder Land. „Her har tilforn lagt en Bondeby, Røgberg; paa nogle Steder ses endnu i Sanden Grunden, hvor Bygningerne have staaet, som ere kiendelige ved de tilbageblevne Grundstene. Der arbejdes paa denne Sandflugts fuldkomne Dæmpning.

Østen for samme, i en Strækning Heder, hvis mange Sandbanker tilkiendegiver en fordums Sandflugt, som nu er dæmpet, er et Sted, hvor Sandbankerne danner en dyb Dal, i hvilken Sanden endnu er ganske løs; midt i en Banke i denne løse Sand er en ypperlig Kilde, som aldrig mangler Vand. Beboerne have nedsat en Tønde deri for desbedre at kunde benytte sig af Vandet.

I de dybe Dale bestaar Jordbunden af hvid Sand, som maaske i forrige Tider ved Sandflugt har lagt sig der og tildels udfyldt Dalen. Efter Jordlagenes Beskaffenhed og Beliggenhed synes det som disse Heder ere bleven ødelagte og bedækkede med Flyvesand.“

Mange Steder ses umiskendelige Spor af Flyvesand i de store og smaa Sanddynger, som træffes næsten overalt, „hvilke af Beboerne kaldes Sandknuder“, og som indeholder rød og hvid Sand enten lagvis eller mellem hinanden.

Hofmansfeldt bestod 1796 af tre Gaarde, som „for længe siden“ udflyttedes fra Frederikshaab. Agerjorderne til „den vestre og mellemste Gaard“ karakteriseres som temmelig gode, de nordre Heder ligesaa, derimod er Hederne mod Syd ringe, „da de i ældre Tider formodentligen ere bedækkede med Flyvesand, hvilket ses deraf, at det øverste Jordlag er hvidt Sand, omtrent en halv Alen dybt, hvorunder findes en muldblandet Sandjord, som tilforn har været Overfladen.“ Engbund er her intet af, men derimod en betydelig Sandflugt, der nu er indtaget til Fredning og besaaet med Sand-

havre (Marehalm), „som synes at slaa godt an.“ Naar en Sandflugt fredes, omsættes den løsagtige Strækning med høje Pæle, indenfor hvilke ingen Kreaturer maa komme, „og Beboerne holder sig dette efterretteligt og lader ikke gjerne deres Kvæg græsse i Nærheden af den indpælede Sandflugt.“

Frederikснаade udgjorde 6 Gaarde, „som ere udflyttede af Fællesskab, og derved tre Gaarde udflyttede paa Udmarkerne, saa at kun 3 blive tilbage i Byen.“ Nord for Marken er anlagt 4 Husmandslodder. .

Frederikshaab eller Røgbjerg: „Efter et Par Udskiftninger og Udflytninger bleve de 9 Gaarde i denne Koloni ordentligt udskiftede“, saaledes at der blev 5 Indlodder og 4 Udlodder.

Hofmanslyst er udflyttet fra Frederikshaab; her er 4 Huse.

Neder Moltkenberg var 2 Gaarde, udflyttede fra Over Moltkenberg. Agerlandet her siges næsten overalt at være gammel Sandflugt, hvorunder man træffer den muldblandede Jord, som forhen var Overflade. Hederne er enten gammel Sandflugt eller aaben Flyvesand, som Beboerne maa holde i Fred og derfor er den til Byrde i Stedet for til Nytte. Langs en Bæk norden for Over Moltkenbergs Mark har disse Gaarde nogle Enge, hvor hver Gaardmand kan høste 3—4 Læs godt Hø og 8—9 Læs af slettere Beskaffenhed, blandet med Lyng og Lav.

Over Moltkenberg: 2 Gaarde og 4 Huse. Den nordre har en Indmarkslod og en Hedelod. Agerlandet er maa-deligt, Hederne ringe. Den søndre Gaards Agerjord i Indloden er temmelig god, Hedeloden ringe, Hederne slette.

I de Enge, der ligger langs en Bæk norden for Byens Marker, kan enhver Gaard avle 4—5 Læs godt Hø og

12—14 Læs Mosefoder, der indeholder ligesaa meget ung Lyng og Lav som Græs.

Beboeren i den nordre Gaard har paa sin Hedelod opført et Hus og tillagt det et betydeligt Stykke Hede samt nogle Agre opbrudt Agerjord.

Kvægsygen paa Randbøl Hede.

Før vi slutter denne Fremstilling, som ikke bliver meget længere, fordi Tiden er naaet, da Skattefrihed og øvrige Privilegier skal hæves, Beboerne staa paa egne Ben, Statens Forsorg ophøre — maa vi et Øjeblik vende tilbage igen til det begivenhedsrige Aar 1763.

Det blev foran udtalt, at Regeringen formanede Amtmand v. Bülow at paase, Transporterne med Halm og Hø fra Amtets forskellige Egne til Kolonibyerne ikke voldte en Udbredelse af den begyndende Kvægsyge. Det var let nok sagt, vanskeligt praktiseret. Og det hjalp da heller ikke. Kvægsygen kom med al sin forfærdelige Virkning. Man maatte hellere undværet baade Hø og Halm, solgt alle Dyr — bagefter kan man sagtens være klog.

Vi møder nu Koloniforvalter Frohms sædvanlige veltalende „Specifikationer“.

„Frederikснаade den 31. Jan. 1763. Specifikation over det i Kolonien Frederikshaab paa Randbøl Hede af den almindelig grasserende Kvægsyge bortdøde Hornfæ i Jan. Maaned 1763“ (her følger saa, hvor mange Stk. hver enkelt Kolonist har mistet — ligesaa med de andre Oversigter nedenfor), ialt 6 Stude, 5 Køer. „Udi denne Maaned er ikke et eneste Hoved gaaet Sygen igjennem, ihvormeget dertil er brugt, men alt, hvad der er blevet syg, er straks død.“

Februar: døde Kvæg: „4 Stude, 3 Kiør, 2 Unghøve-

der“. „Der er endnu over 12 Høveder syge i Dag den 7. Februar 1763. Frøhm.“

I den resterende Del af Febr. Maaned dør 10 Stude og 14 Køer, mens 3 Stude og 2 Køer staar Sygdommen over.

Specifikation over det i Marts 1763 døde Kvæg: 9 Stude, 5 Køer. „I denne Maaned er aldeles ingen Høveder gaaet Sygdommen igjennem.“

Sp. for April: 7 Stude, 1 Ko, 2 Unghøveder. „I denne Maaned intet Kvæg gennemgaaet Sygen.“

Sp. over de ved Kvægsygen mistede Stude i „dette og forrige Aar“. I Moltkenberg har 14 Mand mistet 16 Stude. I Frederikshaab har 19 Colonister mistet 31 Stude.

15. Februar sendte Rentekammeret dette Brev til Kolonikommisionen (Hofman og Deichmann): „Da det af deres Skrivelse af 28. passato erfares, at Kvægsygen skal have yttret sig ved Moltkenberg og Frederikshaab Colonier,⁴⁾ samt at Colonisterne ved Moltkenberg selv haver aftaget Huderne paa det døde Kvæg og nedgravet Kroppene i Jorden, men at derimod Colonisterne ved Frederikshaab ikke dertil paa nogen Maade skal være at formaa, siden de skal holde det for en uærlig Sag, saa faar det derved at forblive. Men i Fald nogen af Colonisterne ved Frederikshaab skulde bebrejde Colonisterne ved Moltkenberg, at de selv aftog Huden paa det døde Kvæg, da skal der over disse stricte exseveres, nemlig for en Mandsperson 6 Ugers Arbejde udi nærmeste Fæstning og en Kvindeperson at arbejde udi ligesaa lang Tid udi Tugthuset.

Iøvrigt kunde vel gøres et Forsøg paa, om Colonisterne ved Frederikshaab ikke var at formaa til selv at aftage Huderne, naar en Øvrighedsperson derved

---

⁴⁾ Der tales aldrig om Kvægsyge i Frederiksnaade.

var overværende og . . . . først lagde Haand paa et af det døde Kvæg.“

I Brev af 20. Marts 1763 udtaler Frohm: Nu begynder Kvægsygen at holde op af sig selv paa Rygberg, i hvorlænge det vil vare.

20. April 1763 skriver Frohm, at ved Colonien Moltkenberg har alle Beboerne allerede selv købt sig Kvæg og derfor givet fra 8 til 12 Rdl. Stykket, som maa godtgøres dem. I Frederikshaab er Sygdommen imidlertid stadig i Byen, hvorfor Colonisterne der ikke kan tænke paa at skaffe sig Kvæg. Frohm foreslaar at købe Heste i Stedet for Studene. Andetsteds tales der om, at man jo kunde bruge gamle Dragonheste. 3. April 1763 fortæller Frohm: „Nogle i Ryberg har købt sig skønne Bæster og beslagne Vogne, saa at de kan gjøre hvilken Kongerejse, som forlanges.“ Dette sidste lyder helt triumferende; han har nok ikke endnu set sig saa ærgerlig paa Kolonisterne som senere.

Rentekammeret til Hofman og Deichmann, 3. Sept. 1763: Paa de ved Skrivelse dateret 23. passato for Colonisterne paa Randbøl Hede til 27 Stk. Stude og 60 Stk. Kiørs Indkøb forlangte 630 Rdl. følger indlagte Creditiv, hvorefter bemeldte Summa paa Colding Amtsstue kan oppebæres.

Den 12. Januar 1765 skænkede Kongen af den kongelige Kasse 930 Rdl. til Indkøb af 50 Stude og 23 Køer til Erstatning for de af Kvægsygen døde Kreaturer.

Det var ikke blot et alvorligt økonomisk Tab saa kort efter Koloniernes Grundlæggelse; man kan tænke, Ulykken med Kvægsygen stærkt har bidraget til at nedslaa Modet og Viljen til Fremdrift hos Kolonisterne, der jo, naar alt tages i Betragtning, var Sydens Børn: let til Glæde, snare til Sorg. Maaske Kvægsygen fik væsentlig Indflydelse paa det Valg, der bragte Flug-

ten fra Randbøl-Kolonierne i Stand — den Flugt, der gav Opdyrkningssagen en midlertidig, ret lang Sinkelse, men som paa den anden Side banede Vejen for vore danske Landsmænds Indvandring paa Randbøl Hede.

Kolonisterne bliver Selvejere.

Den 31. Marts 1852 underskrev Kong Frederik VII „Lov om Overdragelse af Coloniestederne paa Alheden og Randbøll-Hede i Jylland til sammes Fæstere som Selvejendom.“

Med Undtagelse af Kolonibyen Christianshede paa Alheden var nu Udskiftningen alle Vegne tilendebragt.

Købesummen beregnedes ved Ejendommenes Overtagelse til Selveje til 150 Rbd. pr. Tønde Hartkorn efter det hele Kvantum Hartkorn, hvortil hvert Sted var ansat, „dog at for intet Sted bestemmes et mindre Beløb end 25 Rbd., om endog dets Hartkorn er under en Sjette-deel Tønde.“

For den Del af Købesummen, Ejeren ikke ønsker at betale kontant, udsteder han til Statskassen sin Forskrivning med 1. Prioritets Panteret i Ejendommen (hvis Bygninger af Køberen skal holdes forsikret i Brandkassen). Denne Pantegæld er rentefri, saa længe den indestaar hos første Erhverver eller hans Enke. Naar Ejendommen gaar ud af første Erhververs eller hans Enkes Besiddelse, udstedes en ny Forskrivning med Pligt til halvaarlig at yde 2 pCt. Rente af Restgælden.

Statskassen paatager sig som hidtil at vedligeholde Frederikskirken paa Alheden, at afholde den Præsten ved samme i Stedet for Tiende tillagte faste Løn, at udrede de nu bestemte Lønningsbidrag til hver af de 4 Skolelærere paa Alheden og til Skolelæreren i Randbøl.

at deltage i senere Lønningsforhøjelser og Pensioner til Skolelærerne og disses Enker efter det Forhold, hvori de nuværende Kolonisters Hartkorn i vedkommende Skoledistrikt staa til Skoledistriktets samlede Hartkorn, at betale de Randbøl-Kolonierne paa hvilende Tienderefusioner, tilsammen 13 Rbdr. 32 Sk., og at afholde den en afgaaet Skolelærer tillagte Pension; men iøvrigt vil Besidderne af Kolonistederne have at udrede alle kommunale Byrder, ogsaa dem, som vedkommer Skolevæsenet, overensstemmende med den almindelige Lovgivnings Forskrifter.

— — —

Koloniernes Saga som Kolonier er sluttet, Staten er færdig med dem. Beboerne — Selvejerne — kan nu staa paa egne Ben, virke under eget Ansvar.

—————

BIDRAG TIL
DE FØRSTE UDSKIFTNINGERS HISTORIE
I KOLDINGHUS AMT

AF JOHAN HVIDTFELDT

1750 var den danske Bondestand naaet saa langt ned, som ingensinde før; Jorden havde næppe nogen Værdi, og som oftest kunde Herremændene kun ved Hjælp af Tvangsmidler faa Bønderkarlene til at overtage Gaardene. Bønderne var bundne til Stavnen lige fra smaa Børn af og næsten helt afhængige af Herremændens *Forgodtbefindende*; hvad dette rent moralsk har betydet, er let at forstaa. Grunden til, at der ingen Fremgang fandt Sted, maa søges i, at de økonomiske Forhold var saa daarlige; Jorden gav kun faa Fold. Omkring 1750 begynder forskellige Mennesker at interessere sig for Bondestandens Ophjælpning — nogle af idealistiske, andre af egoistiske Grunde. De saa, at Bonden ikke blot maatte befries for Stavnsbaandet, men at ogsaa Produktionsmaaden maatte lægges om, Jorden udskiftes, og nye Redskaber og Sædarter indføres.

I Vejle Amt raadede ganske særlige Forhold. Næsten alle Amtets Gaarde hørte under Kronen, og en stor Del af dem var tidligere blevet udlagt til Underhold for Rytterne, det saakaldte Ryttergods. Men som altid

manglede Regeringen Penge, og ligesom i Aarene efter 1660 begyndte den nu atter at sælge Krøngodset, hvilket var en ualmindelig god Forretning, da man baade fik Salgssummen ind og samtidig forøgede Skatteindtægter. Auktionen over Krøngodset i Koldinghus Amt fandt Sted i 1765; Gennemsnitprisen var 158 Rigsdaler pr. Td. Htk.¹⁾ Bønderne havde meget stor Vanskelighed med at betale Pengene, især da Kvægpesten ofte næsten ruinerede dem, og Amtmanden, Hans de Hoffmann, siger i en Pro Memoria af 25. September 1769, at »de fattige Bønder . . . har pantsadt deres Gaarde for fast alt det, de er værd«; i et Protestskrift mod Passau paa Brandtlund siger Bønderne ligeledes, at de har maattet laane Penge til at „købe os selv“, og at de har maattet gaa i Kaution for de Bønder, der ikke kunde laane.²⁾

Forholdene laa saaledes ganske anderledes i Koldinghus Amt end ellers i Kongeriget. Mens den sociale Frigørelse — Befrielsen for Stavnsbaand og andre snærende Hindringer — andre Steder maatte komme i første Række, blev den økonomiske Fremgang og Frigørelse her det vigtigste, og det man kunde sætte alle Kræfterne ind paa. Her var Amtet saa heldigt at have en Mand, der var fuld af brændende Iver efter at arbejde for den danske Bondestand: Hans de Hoffmann. Han var en fremragende Intelligens og har som bekendt leveret topografiske Værker, som den Dag i Dag er af den største Værdi; anonymt har han skrevet en Række landbrugsøkonomiske Afhandlinger. Ret tidligt kom han ind paa Embedsvejen, og efter en Tid at have levet som praktisk Landmand blev

¹⁾ Vejle Amts Aarvog 1906, p. 84 ff. Edv. Holm: Danmark-Norges Historie, 3. Bind 2. Del p. 106 f.

²⁾ Findes ligesom næsten alle de følgende Dokumenter og Breve i Pakken: Indberetninger med videre angaaende Fællesskabets Ophævelse i Koldinghus Amt fra 1768—71. Vejledende Arkiv-Registraturer II, p. 204.

han Præsident i Fredericia; 1769 faar han Hvervet som Landkommissær og leder herefter Udskiftningen. 1773 bliver han Amtmand med Sæde i Fredericia.

Udskiftningen begynder meget tidligt her i Amtet, idet Sognepræsten F. C. Friis i Hiarup, som dengang hørte til Koldinghus Amt, i Aaret 1759 begynder at røre paa Sagen, dog uden større Held. Den 28. April 1768 skriver General Landvæsens Collegiet, som var blevet oprettet i 1768, til Bülow, som dengang var Amtmand, følgende:

»Fra det kgl. Rentekammer er til os blevet remitterede Klagemaal fra Bønder i Hiarup Bye i Coldinghus Amt tilliige med Deres Excell. Erklæring over samme af 9de Aug. Vi haver heraf erfaret, hvorledes disse Bønder, endskiønt de udgiøre den mindste Deel af Byens Beboere, dog sætte sig imod Fællesskabets Ophævelse, som af de fleste attraaes, samt ogsaa at den Opmaaling og Jordens Deeling var af de 2de i Amtet beskikkede Landmænd befundne gavnlig for alle, og høijst nødvendig for de fleeste. Da det nu ogsaa er vor allernaadigste Konges Hensigt at see al Fællesskab i Almindelighed ophævet, og hans Mayestæt tilliige ønsker, at dette saa vidt muligt maatte skee i Mindelighed med de paagiældende Parters Samtykke; saa skulle vi hermed tjenstlig have Deres Excell. anmodet om, at de ville tage ovenmeldte klagende Bønder for sig og søge at beqvemme dem til Føyelighed, dels ved at give dem hans Mayestæts Villie tilkiende, dels ogsaa ved at overtøye dem om, at de selv, om ikke strax, saa dog efter en føye Tiids Forløb, ville komme til at høste Frugten af denne deres Føyelighed, siden de ved at have deres Eindom meere samlet og meere til egen og uindskrænket Raadighed langt bedre kunde baade dyrke den og foranstalte en eller anden

nyttig Forandring eller Forbedring, hvori Fælledskabet nu kunde være dem til Hinder.«

Tonen er meget mild og overtalende; mange vilde maaske næppe have ventet, at man kendte og kunde bruge saadanne Toner inden for den danske enevældige Stat. Men det var heller ikke altid, at Tonen var saa blid; ofte bliver den noget mere kommanderende og befalende, som naar Kollegiet 24. September 1768 atter skriver til Bülow, at han skal tage til Skanderup og der sammen »med de 2de i Amtet beskikkede Landvæsens Commissarier endnu noyere . . . . eftersee, om nogen af de Modvillige ved Forandringen skulle lide nogen Tab eller Skade, og i Fald dette, som vi haabe ei at skulle være, da at foranstalte først Markskiellene imellem Skandrup og de paagrændsende Byer oprettet, og dernæst besørge, at Deelingen skeer efter Ansøgningens Indhold og paa den Maade, som holdes rettest og tienligst.«

Overfor »Enken i Torp«, som der er et stadigt Vrøvl med, faar Bülow Ordre til at gøre Forestillinger om, at hun skal indvillige i Udskiftningen. Skarpest er man dog i Starup, hvor Præsten Jens Høyer har foreslaaet Udskiftning, kun Peder Buhl vil ikke gaa med; Landvæsenkommissionen skriver 3. September 1768 til Bülow, at man »er sindet at anvende Tvangsmidler, som vil blive kraftige, til at ophæve al Modsigelse«.

Han fortsætter sin Modstand og drager endda flere, som har samtykket, med sig, men Sagen fordres nu ført igennem. Ogsaa overfor de Hiarup Folk bliver Tonen efterhaanden skarpere; den førnævnte Forestilling synes ikke at have hjulpet, Bønderne fortsætter med deres Uvilje mod Udskiftningen. Landvæsenkollegiet skriver til Bülow, at han skal sende Hofjægermester Bachmann og Andersen til Faarup dertil og

låde dem tale til dem, hvis ikke det hjælper, vil de »tilskikke dem vore 2 Land-Inspecteurer, som efter en paa Stedet foretagen Undersøgelse uden Tvivl dog vil tilfinde dem at samtykke i det, de nu . . . sætte sig imod.«

Vi har set, hvorledes det gik til, naar Regeringen stod over for Selvejrbønderne, og hvort stort Besvær, den havde med at overvinde Bøndernes Modstand; meget værre blev det dog, hvis en Godsejer og de omboende Bønder skulde prøve at enes om Udskiftningen.

I Skærup Sogn laa Brandtlund, hvis Hartkorn af Hoffmann opgives til 7 Tdr., 5 Skp., 1 Fdk., 1 Alb. og 2 Fdk. Skovskyld. Denne Gaard havde Ritmester Johan Moldrup tidligere ejet; han var meget interesseret i Landboreformerne og udarbejdede allerede 1761 et Forslag til Byjordenes Udskiftning, men da han mødte voldsom Modstand hos de andre i Byen, blev der intet af Sagen.³⁾

I 1765 er Passau Ejer af Gaarden og ligeledes af Skærup Østergaard. (14 Td., 2 Fdk., 2 Alb., Skovskyld 2 Skp.)⁴⁾ Ogsaa han er Tilhænger af de nye Ideer og ønsker Skærup Østergaard udskiftet, men kan ikke faa Bønderne med dertil; han klager over, at Kreaturerne gaar løse paa Rugmarkerne tværtimod Lovens Ordlyd. I September opgives Ævret, og dette fortsættes til hen i Maj, først da er det muligt at begynde at saa. Han skriver ind til Collegiet og beder det være ham behjælpelig med Udskiftningen. Ansøgningen gaar imidlertid tilbage til Bülow, og denne foreslaar Passau, at han skal give et Forslag. Men Bønderne var ikke tilsinds roligt at se til; 16 af dem affatter en Protestskrivelse imod Passau, og det en Skrivelse med Næb

³⁾ J. J. Ravn: Holmans og Elbo Herreder, p. 53.

⁴⁾ Sammesteds p. 69

og Klør, de hævder, at de faar mindst ligesaa meget ud af deres Jorder, som hvis de blev udskiftede; de insinuerer, at Passau vil udskifte af rent egoistiske Grunde, idet han derved mener at kunne faa bedre Jord, da hans Jord nu er ret daarlig. De tilbyder at købe hans Gaard, Østergaard, saaledes at de giver 165 Rigsdaler pr. Td. Htk. De gendriver Beskyldningen, at de har ladet deres Kreaturer gaa løse for længe, og paaviser, at især Svinene har stor Betydning for dem, især da ofte deres Stud og Ko, ja Kalven med, er taget af Pesten. Af Interesse kan det maaske være at se, at de anslaa et Svins Værdi til 3, 4 og 5 Daler.

Trods den voldsomme Modstand lykkedes det dog Passau at faa Brandtlund og Skærup Østergaard udskiftet allerede 1770.⁵⁾ Skærup selv er den sidste By i Amtet, som har udskiftet, nemlig først 1803.

Vi har nu set forskellige Eksempler paa, hvilken Uvilje der ofte fandtes hos Bønderne mod Reformbestræbelserne; men saaledes var det ikke alle Vegne, ofte er Bønderne sely ivrige for at faa udskiftet og indsender Bønskrifter om, at Landmaalerne maa komme og hjælpe dem, saaledes skriver Bønderne i Vinding:

»Underdanigst Pro Memoria.

Da vi Bønder i Vindinge have vore Jorder fællig med hinanden og erfare, joe længere joe tydeligere, hvorledis vii derover komme tilbage og forhindres i at faae den rette Nytte af vor Eiendom og vort Arbejde, saa ønskede vii at komme ud af Fælledskabet med hinanden og hver at faa sin Jord for sig self. Men vii formaar ej self at gjøre Bekostninger derpaa og bede desaarsag Underdanigst, at den Kongelige Høye Commission Naadigst ville forhielpe os til de Konge-

---

⁵⁾ J. J. Ravn: Holmans og Elbo Herreder, p. 55.

lige frie Landmaalere, saa snart det er muligt i nu anstundende Foraar, som kunde opmaale og igienn uddele Jorderne imellem os paa den Maade, at ingen af os fornærmes. Bønhør os deri Naadige og Høye Herrer.

Vindinge ved Weyle den 7de Marti anno 1771.«

I denne Pro Memoria omtales de frie Landmaalere. Dette fordrer lidt nærmere Forklaring. Hoffmann havde indset, af hvor stor Værdi det var, at Bønderne gratis kunde faa Landmaalerne til at foretage Opmaalingen, og 25. September 1769 skriver han i en Pro Memoria:

»Bede vi underdanigst og ydmygst: at vores Forslag angaaende, at Hans Mayt. naadigst vil selv betale Maalerne for de fattige Bønder, som har pantsadt deres Gaarde for fast alt det, de er værd, thi de fleeste vil gerne, og seer selv, det er dem til Nøtte, men siden de nu af Qvægsygen mister deres Chreaturer, og de ere haardt i Knibe med at betale Renter, saa at de beklager sig hiertelig, at de ei kand bekoste denne Opmaaling, saa gjerne som de vilde.«

Men det var ikke nok at have frie Landmaalere. Man maatte ogsaa have Landmaalere nok, og derfor beder han i samme Pro Memoria om »at faa en 6 ad 7 Maaler, een til hver Bye at opmaale heele Eiendomen i Vinter, thi hvad de G. Land Inspecteurer angaar, kand de faae nok at bestille ved at regulere Udmaalingen, at enhver kan faa sit. . . . Ligeledes vil og gunstigst reguleris og fastsettis af det høie Coll., hvad disse Maalere skal have for hver Tønde Sædeland at opmaale og igien at udmaale til enhver, thi Kost, Logement og dem, som skal gaa med Kieden, skaffer Bønderne selv uden Betaling. Til den Ende bede vi, at disse Maalere maatte os tilsendes, siden her er kuns

3 i Amtet . . . . for at vejlede dem, har man ladet trække Matrikuls Beregningen, men enhver forstaar ei at bruge den.«

Vindingbøndernes Pro Memoria blev indsendt til General-Landvæsenskommissionen; denne anmoder Bülow om, »at indhændte de i Amtet værende Landvæsens Commissariérs Betænkning, og samme tilliege med hans egen samt nærværende Documente[r] denne Commis[s]ion at tilstille, det snarest ske kan;« men det gaar ikke saa glat, som man havde haabet — ikke paa Grund af Uvilje, men paa Grund af manglende Landmaalere; herom skrives i en Pro Memoria: »Vindinge Bye og Sogn forlanger i indlagde Memoria deres Jorder skiftet, men det maatte behageligen erfaris af indlagde Specification, at 24 Byer allerede for lang Tiid siden har begieret deris Eiendom opmaalet, følgelig er det ei giørligt, førend et andet Aar. Det var at ønske, at af denne store Bye og Sogn af 103 Td. Htk. vilde nogle udfløtte paa Udmærkerne, og derfor nyde den alt opsatte Præmium, da den ellers ikke vel kand delis, medmindre hver Mand skulde have 3 a 4 Kaabler; Byen har vitløftig Eiendom, og nogle burde udfløtte deris Gaarde, som de formodentlig gjør, naar fri Opmaaling accorderes dem et andet Aar med de Vilkaar. Af ovenanførte erfares ligeledes, at Christen Erichsen i Seest ei kand faa sin Eiendom opmaalt.«

Fridericia og Stenderup. 5. Apriles 1771.

Hoffmann. Seidelin.

Sammen med denne Pro Memoria følger: »Optegnelse paa Byerne i Coldinghuus forige Rytter District, som haver gjort Ansøgning om at faae deris Jorder deelte, og til største Deels af forrige Gen: Landvæsens Coll: befalet at opmaale, nemlig:

1769	Eltang	}	ere alle begynt med at opmaales.
	Taps		
	Kongsted		
	Igum		
	Schousgaarde og	}	ere to Byer, som har deris
	Vilstrup		
	Børkop	Taulenebel	
	Herslev	Piedsted	
	Lildballe	Gaarslef	
	Smidstrup	Bierte	
1770	Ankier	Vraal	Faarup
	Mørkholt(?)	Øster og Vester Vandrup	
	Vandrup	Bollerup	
	Starup	Scherbech	

De, som ere antegnede i Aaret 1769, har gjort dend Regning, at de i Aar opmaales og deelis; sker det ei, kommer deris Jorder i Confussion.«

Fridericia d. 5. April 1771.

Hoffmann.

Der hengik ogsaa 3 Aar, inden Vinding fik sine Jorder udskiftet.⁶⁾

Naar Bønderne havde indsendt deres Pro Memoria, skulde Udskiftningen og undertiden ogsaa Udflytningen finde Sted. Inden man kunde begynde paa dette, maatte man dog først have Jorden opmaalt; dette gjordes af Landmaalerne, og der optoges Kort over det opmaalte. I den første Tid nævnes som Landmaalere her i Amtet Haar og Bie; disse Landmaalere indsendte Indberetninger til Landvæsenskommissionen. Som et Eksempel paa en saadan Indberetning gengiver vi her en fra Bie, som er indgivet 2. Juli 1771:

»Underdanigst Pro Memoria.

Fra min seeneste Skrivelse til den høye Commission,

⁶⁾ Vejle Amts Aarbog 1906, p. 180.

har Jeg opmaalt Igum Bye speciel, samt Generel opmaalt Børcoop Bye, samme Bye bestaar af 20 heele og halve Gaarde, 2 Møller, En Huusmand og 2 Kirker, som har Jord paa bemeldte Byesmark. I Morgen, som er den 3die Juni, begynder jeg at opmaale Gaverslund Bye, og denne Bye bestaar af 16 Gaarde, men 18 Lods-ejere, hvoriblandt er 2 Proprietair Bønder, og var ligeledes i Børcoop Bye 3, hvilke alle høre Assessor Bolvig til paa Nebbegaard. Med benevnte Gaverslund Bye, kand Jeg ikke see at blive færdig med om en Maaned, da det er en meget vidløftig og stor Bye, og skal Jeg anvende ald Flid og Umage at haste, saa vidt mig muligt er, at faa den færdig. Da dette er den syvende Bye, Jeg her paa Amtet opmaaler. I det øvrige henlever Jeg med dybeste Soumission. «

De høye Herrer underdanigst og allerydmygst

Tiener Bie.

Hoffmann nævner 1769, at Beboerne et Sted selv har opmaalt deres Jord ved deres Skoleholder, men Resultatet har været meget daarligt, idet Opmaalingen var ganske forkert, og der ikke paa Grundlag deraf kunde foretages nogen Udskiftning.

Efter at Landmaalingen havde fundet Sted, skulde selve Udskiftningen foretages; men lad os prøve at følge en Udskiftning nærmere gennem de forskellige Indberetninger.

I den førnævnte Pro Memoria af 25. September 1769 siger Hoffmann: »Lille og store Velling har Eierne og begiert at skiftes, og alle ere enige, undtagen en Mand naunlig Hans Boll, som ei vilde underskrive, men da det er indgaaet af alle de andre, haabe vi, at den eene Mand ifølge seeniste al. Forordning ikke nyder Bifald.« I Løbet af Efteraaret begynder Opmaalingen, og 1. November 1769 kan Vesterholdt i en Indberetning

skrive, at »Opmaalingen i Viuf og Velling Byer er vel skeed, men Kortet og Udregningen der over kand ikke saa hastig blive færdig, at Inddeelingen førend neste for Aar kand gaae for sig.«

Den 20. April 1770 beder Hoffmann om, at de 2 Landinspecteurer maa begynde paa Store og Lille Velling, da disse Byer allerede er opmaalt, hvis ikke, vil Sagen geraade i Confusion. Den 4. Maj 1770 har han været i de to Byer, hvor Vesterholdt har uddelt Jorderne. Han omtaler denne som en habil Mand og beder om, at han maa blive der, saa kan den anden Landinspecteur, Berner, for hans Skyld gerne rejse. 8. Maj 1777 kommer Vesterholdts egen Indberetning, hvoraf det fremgaar, at han kun har faaet inddelt 11 Gaardmænd og 4 Husmænd paa Grund af, at der intet efterretteligt Kort findes; han venter at være færdig i Løbet af en 14 Dage, dette slaar heller ikke meget fejl; thi den 2. Juni kan han meddele, at han sidste Torsdag blev færdig i de 2 Byer, og at de alle har faaet deres Jorder paa ét Sted undtagen 2. Man skulde nu tro, at alt var i den skønneste Orden, men nej; den 19. Juni klager Hoffmann over, at Bønderne er blevet uenige, selvom Vesterholdt har gjort sig den største Umage for at gøre disse mange urimelige Folk enige. Der er opstaaet Divergens om, hvordan man skal uddele Overdrevet: efter Høveder eller efter Hartkorn, flere Bønder har indsendt Ansøgning om, at Delingen maa foregaa efter Hartkorn. Hoffmann mener, at Delingen efter Høveder er det retfærdigste. Han udtaler ved samme Lejlighed Ønsket om, at Maalerne maa komme paa Accord, saa de kan blive lige saa flittige som Skukraft;⁷⁾ dog maa de ikke faa at vide, at det er ham, der har foreslaaet det. Denne Skukraft var det i det

⁷⁾ Navnet findes ogsaa stavet »Schuchardt«.

væsentligste, som udførte Maalingen i Store og Lille Velling, og fra hans Haand bliver det ogsaa, at Regningen for Opmaalingen kommer: »Over Beløbet for den ved mig opmaalte Jord, saavel ved Storre og Lille Velling som Viuf Byer. I Store og Lille Velling:

Agerland i Markerne	10397812
Tofterne	2489738
	<u> </u>
	gør 12887550

Pr. Tønde til 14000 quadrat Alen

beregnet a 12 sk — 115 rd. — 3 sk.«

Hertil føjes Beløbet for Opmaalingen af Engene og Fælleden, dette blev han først færdig med hen i November samme Aar. Betalingen herfor er 45 Rigsdaler 5 Mark. Som man ser, har denne Skukraft haft en pæn lille Aarsindtægt, bedømt efter Datidens Forhold.

Vi har nu set, hvorledes Udskiftningen begyndte, og hvorledes den gik for sig, vi har maattet holde os til enkelte Byer, men der er ikke Grund til at antage, at Fremgangsmaaden har varieret meget fra Sted til Sted. Det var ikke blot Udskiftningen, som fik saa stor Betydning for den økonomiske Fremgang — man gik i det hele over til nye Driftsmaader; nye Redskaber, som Svingploven, og nye Sædarter indførtes. Snart mærkede man ogsaa Fremgangen: Foldudbyttet sattes betydeligt i Vejret. Jordpriserne begyndte at stige, og gode Konjunkturer hjalp Bevægelsen fremad — de kommende 50 Aar blev gode Tider for den danske Bondestand, dog heldigvis ikke saa gode, at den danske Bonde i dem glemte den Udholdenhed, som havde baaret ham over alle tidligere Tidens Genvordigheder — en Udholdenhed han i 1820erne, da den store Krise kom, fik Brug for i allerhøjeste Grad.

BONDENS LIV OG VIRKE OMKRING 1870

AF M. FISCHER, AAGAARD.

Følgende Billede er hentet fra en mindre, ikke særlig veldreven Bondegaard i Sydøstjylland for ca. 60 Aar siden.

Omkring 1. Novbr. skulde Efteraarsarbejdet i Marken gerne være tilendebragt, Vintersæden lagt, Markerne pløjede og Redskaberne i Hus; blev Ploven staaende ude Juleaften, kom Jerusalems Skomager og satte sig til Hvile paa den, hvilket ikke var heldigt, da den saa gik daarligt næste Aar. Det var ogsaa nødvendigt at være færdig af den Grund, at naar November Maaned først var inde, kunde vi vente Vinteren naar som helst. Jeg husker, at i 1880 — ca. 28. Decbr. — var det et saa forrygende Snevejr, at al Færdsel standsede, og Sneen laa 4 Alen højt.

Vinterarbejdet bestod i, at Manden og Tjenestekarlen tærskede Kornet med Plejle; Maskiner af nogen Art kendtes ikke. Tærskningen foregik paa følgende Maade: ca. 30 Neg blev udlagt paa Logulvet, tærsket først paa den ene Side, vendt og derpaa tærsket paa den anden Side, Halmen blev rystet godt og bundet i »Klappinger« (store Bundter) og sat væk til Kreaturfoder, hvorpaa der fortsattes. Naar Kornlaget blev for tykt, begyndte den foreløbige Rensning; en Rive blev svunget fra den ene Side til den anden i Kornet, indtil det laa jævnt, det blev da overfejet med en Revlingslime for at fjerne Vipper og enkelte Straa. Kor-

net blev saa skudt sammen i den ene Ende af Loen, og den egentlige Rensning begyndte, som først foretoges med en lille Haandskovl, hvormed Kornet blev kastet op mod den modsatte Ende af Loen, hvilket skulde udføres meget omhyggeligt. Ved Fejlkast faldt Kornet mellem Avnerne, som samlede sig midt paa Logulvet, og det maatte det ikke. Naar Kastningen var færdig, blev Avnerne fjernede, og Kornet deltes i to Dele; det, som laa længst oppe mod Porten eller Væggen, det største og tungeste, blev holdt for sig selv og brugtes til Sædekorn. Efter Kastningen blev Kornet rensed med et Sold, et meget vanskeligt Arbejde, som ikke enhver lærte at udføre ordentlig. Kornet blev da lagt paa Loftet, Sædekornet af de forskellige Arter for sig selv og for Rugens Vedkommende Brødkornet for sig; Brødkornet skulde have en særlig god Plads, hvor det kunde bredes tyndt ud og kastes daglig, for ikke at tage Skade ved at blive muggen og derved uegnet til Brød. Kun lidt af Kornet brugtes til Kreaturfoder, Resten blev solgt.

Kreatureernes Røgt foregik Morgen, Middag og Aften. Karlen fodrede, striglede og vandede Hestene samt rengjorde Stalden, Pigen malkede, og Manden fodrede Køerne og Svinene, hvilket alt skulde være tilendebragt samt Davren spist, til det blev lyst. Køernes Fodring var jo dengang ikke nær saa indviklet som nu, om Morgenen en Tot Hø, derefter Vand, en Smule malet Havre (Rodfrugter og Foderkager kendtes ikke), og tilsidst den Halm, de vilde æde. Om Middagen vankede noget, som kaldtes Meldgift, der bestod af en Tot Hø, hvor saadan havdes i tilstrækkelig Mængde, eller Halm; dette blev ædt, mens Pigen malkede. Om Aftenen gentog det samme sig som om Morgenen. Hestene blev forholdsvis bedre passede end Køerne, fik Hakkelse

af rene Havreneg, som Karlen maatte skære om Aftenen med en Haandskæreniv paa en Hakkelsekiste, et meget svært Arbejde at lære for Begyndere. Belysningen var ret primitiv, en Staldlygte med et Stykke Talglys, og mange Steder maatte Malkningen foregaa fuldstændig i Mørke. Af Svin havdes ikke mange, som Regel en Griseso; de smaa Grise solgtes, naar de var fire Uger, de var gode, naar de vejede 16 Pund, Prisen var meget springende, fra 2 til 10 Kroner Stykket. To eller tre blev gerne sat paa Sti og fedede, en blev slagtet kort før Jul, Resten solgt. Foderet bestod, som nu, af Mælk, Valle, malet Byg og til Dels Kartoffler.

Den malkede Mælk blev siet op i Lurfade, som Husmoderen næste Dag skummede Fløden af, den opbevarede i en Tønde et Par Dage, hvor den saa syrnedes, før Kærningen skulde foregaa, som Regel 2 à 3 Gange om Ugen; Kærningen udførtes med en Stampekærne, som siden, for at lette Arbejdet, fremførtes i mange forskellige Former, indtil endelig Kærnen med Ris, trukket med et Haandsving, fremkom. Naar man en Tid ikke havde mange Svin paa Sti, blev en Del af den skummede Mælk brugt til Ost, som lagredes til senere Brug; lidt tørre kunde de blive, især naar man spiste Mellemmad i Marken, og det var varmt, da vilde det vende Enderne opad, men det gled ned, især med en god Slurk Gammeltøl til. Smørret fra Kærningen blev saltet, æltet og slaaget i dertil indrettede Bøtter med Laag. En Gang om Ugen kom saa en Mand, som kørte Smørret til Vejle, hvor det solgtes til en der-værende Opkøber. Det var meget spændende, naar Bøtten kom hjem, ikke saa meget hvad Prisen blev, for den varierede ikke med saa store Spring, som i vore Dage, men mest i hvad Klasse Smørret var bleven noteret; over Klasserne stod noget, som hed »Top-

notering«, og som skulde forestille en Præmie for ekstra fint Smør, men det var i Grunden ret illusorisk, en Omskrivning af Klasserne, men Smørgrossereren skulde jo ogsaa tjene Penge. Smørret i Bøtterne fra de forskellige Kærninger og fra de forskellige Hjem blev altsammen slaaet sammen; jeg er slet ikke sikker paa, det kunde staa for Noteringen paa det engelske Marked i vore Dage.

Morgenmaden bestod som Regel af Mælkegrød med Fedtebrød til, om Middagen af Grød, Vælling, Grøn- eller Hvidkaalssuppe, eller Ærter; de sidste to Slags lavedes som Regel til to eller flere Dage. Om Lørdagen fik vi Øllebrød og Pandekager, om Aftenen Kartoffler, som vi selv maatte pille Skindet af, og dertil Mel-dyppelse.

Malt til Brygning af Øl lavede vi selv; ca. 2 Tdr. Byg kom i et stort Kar og overhældt med Vand, her henstod det, til Byggen var godt oplødt og Kærnerne rigtig udbulnede, da blev Vandet hældt fra og Byggen lagt paa »Køllen«, en stor flettet Flage, som passede til de den Gang vide Skorstene. Fletningen i Flagen, der bestod af Hasselkæppe, skulde være saa tæt, at Byggen ikke kunde falde igennem, og saa vid, at Røg og Varme kunde trække igennem; der maatte i den Tid kun fyres med Bøgetræ, og helst ikke for tørt Træ; Spirerne trængte saa igennem i Kærnerne, samtidig med at det tørredes, og Malten var da færdig til Brug; den hengemtes et tørt Sted. Brygningen foregik omtrent som følger: 1 Skp. Malt blev malet, slaaet i et Kar sammen med Humle, som ogsaa var hjemmeavlet, stod i Karret, overhældt med varmt Vand, og trak en halv Dags Tid, tappedes da langsomt af i et andet Kar, blev tilsat Gær, hvilken Proces omdannede »Urten« til Øl, fyldtes saa paa vel rengjorte Tønder og

var færdig til Brug. Gammeltøl var kraftigere, og var den god, kunde den nok slaa sin Mand ned; til det blev brugt en Del mere Malt og Humle, bryggedes i Marts Maaned og lagredes i tæt tillukkede Tønder til hen paa Sommeren; først naar Høhøsten begynde, maatte der tages Hul paa Tønden.

Bagning skal jeg ikke opholde mig ved, da den er kendt og husket af de fleste unge, blot skal bemærkes, at det i de Dage ikke var almindelig med Kagebagning; kun blev der gerne af den malede Rugmel timset (sigtet) lidt Mel fra til et Par Kager, kaldet Timsekager, de var mørke og grove, men smagte udmærket. Kun ved højtidelige Lejligheder i Familien og de store Højtider blev en Skæppe Rug byttet med Hvedemel; da bagtes der Hvedebrød og Søsterkage (Julekage). Mel og Gryn af Byg og Boghvede, af egen Avl, blev formalet paa Møllen, det at købe for Penge kendtes meget lidt. Kaffe serveredes lige efter Middag, men det var mest Cikorievand, der havde meget lidt med Kaffe at gøre; skulde den være ekstra god, skulde den koges i de sorte Jydepotter, den tragtetes ikke, lidt Grums i Bunden af Koppen var almindelig.

Som omtalt, var Vinteren haardere, og trak længere ud, først omkring 1. Maj, eller lidt før, kunde Arbejdet i Marken begynde. Marken, der som Regel var inddelt i følgende 8 Skifter: Havre, Brakjord, Rug, Byg, Havre, Kløver til Hø og 2 Skifter med Græsmark, Stubjorden og en Græsmark — var pløjet i Efteraaret, og Rugen saaet, hvortil Gødningen blev brugt. Først i Maj saaedes Havren, den sidste Havremark blev iblandet lidt Kløver- og Græsfrø, hvis man ikke foretrak at stryde dette og lade Naturgræsset raade; det var jo kun Halvgræsser, og meget lidt værdifuldt, men billigere; det var tit saadan, at naar man i Efteraaret

pløjede Græsmarken, var Furerne saa sejge, at man kunde spænde Hestene for den ene Ende og slæbe Furerne hvorhen man vilde. Avlsredskaberne var primitive, Plov og Harve som Regel af Træ med Jernbeslag. Alt Korn og Frø saaedes med Haanden, og det blev ikke af alle lige godt udført, dog fandtes der Sædemænd, der kunde saa saa jævnt, at Maskinerne ikke gjorde det bedre, men de var sjældne. Den egentlige Rengøring af Jorden foretoges i Brakmarken, den blev liggende rolig, for rigtig at gro sammen, til hen i Juni Maaned, da blev den pløjet og maatte saa ikke siden blive grøn, hvilket forhindredes ved idelig Harvning og Pløjning en Gang om Maaneden, til i Oktober Maaned, naar Gødningen blev kørt ud og Rugen saet.

Mejningen af Græs og Korn foregik altid med Le og var et strengt Stykke Arbejde, især for de store Dreng, der skulde med første Gang; navnlig Græsslætten i Engene kunde være haard, naar Engen var stor, og der skulde en Del Folk til, som alle fulgtes ad, da gjaldt det om at holde Hug. Nybegyndere kom gerne sidst i Rækken og blev tildelt de daarligste Redskaber, men de lærte snart selv at sætte en Høle paa Draget (Skaftet), og de lærte ogsaa at skærpe den og fremfor alt: med Strygespaanen at holde den skarp. Naar Høstarbejdet hindredes af Regnvejr, blev hele Mandskabet, og Kvinder med, sat til at lave Halmbaand af Rugtag; alt Kornet blev før Indkørselen bundet, to Neg sammen kaldtes en Kjærv.

I det reneste Stykke af Brakmarken saaedes lidt Boghvede, Kornet deraf blev formalet paa Møllen til Gryn og Mel, der til en Afveksling med Gryn og Mel af Byg brugtes til Grød og Pandekager. En anden særlig Afgrøde var Hørren, der blev saet et eller andet Sted i Skifterne, hvor Jorden var rensat, en lille

Skæppe Land eller saa. Det var et meget indviklet Stykke Arbejde at dyrke og forarbejde Hørren, den skulde gennem Hænderne mange Gange, før den forelaa som hvidt Lærred. Først blev Ukrudtet fjernet ved Lugning med Fingrene; naar Hørren var moden, blev den rusket op med Hænderne, for at faa Roden med, saa den kunde blive saa lang som mulig; den blev da bredt ud paa Marken til Vejring, hjemkørt og Frøet revet af i dertil indrettede Ribber; Frøet blev brugt dels til Udsæd, dels til Foder til Spædkalve; i kopt Tilstand blev det til en fed, slimet Masse, som blev blandet med Mælk og fedede udmærket. Naar Hørren var ribbet, blev den bundet i smaa Neg og lagt ned i et Vandhul eller i Aaen, hvor der blev lagt Vægt paa, saa den kom helt under Vand, det kaldtes Rødning (Stenglerne eller Straaet skulde raadne), udenom Stænglerne laa et ganske fint og tyndt Lag, som ikke raadnede, det var den egentlige Hør. Naar Rødningen var tilendebragt, blev den bredt ud paa Græsmarken til Soltørring; naar den var godt tør, blev den bundet i store Knipper og sat i Hus, til Tid og Lejlighed gaves til videre Behandling, den kom som Regel sidst paa Efteraaret eller først paa Vinteren. Næste Proces var Brydningen; der gravedes et rundt Hul nær Skrænten ved en Ler- eller Sandgrav ca. 1 m i Diameter og 2 m dyb; fra Bunden ud til Skrænten udgravedes en Fyrkanal, og midt oppe i Brødekulen, som Hullet kaldtes, lagdes en Rist af Kæppe, og saa kunde Forestillingen begynde. Hver Gaard i Byen havde sin Bryder, et Apparat, som kunde knække og fjerne Stænglerne. 3—4 Brydere blev laant, et Hørknippe blev sat paa Enden i Kulen, Ild tændt op i Fyrgangen, men der skulde en særlig udvalgt til at passe Ilden og nøje paase, at den ikke ved Flammer eller Gnister tændte

Ild i den letfængelige Hør; naar Hørren var rigtig knastør, begyndte Brydningen. Det var en særlig Festdag, og Traktementet var gerne lidt bedre end til daglig. Arbejdet gik med Liv og Lyst og mange vittige og skæmtsomme Historier. Derefter fulgte Skagningen eller Skjætning, der foretoges med Haanden med et Skagtræ, senere med en Maskine, trukket med Haandkraft. Skagningen bestod i at fjerne de Skjæver (Resten af Stænglerne), som Bryderne ikke havde fjernet. Næste Proces var Heglingen, som bestod i, at Hørret blev trukket igennem mange smaa Pigge, som var fastgjort i et Brædt, det var for at fjerne Blaaren, alle de urede Hørtaver; nu kom Spinderokken i Gang, og fine kilometerlange Hørtraade blev spundet og vundet op paa en Garnvinde, der helst skulde være indrettet saaledes, at den selv registrerede for hver 100 Omdrejninger, for at Løddene (Feddene) kunde blive lige store, disse Lød blev saa hængt op paa en glat Granstang ude i Gaarden til Blegning. Naar denne var tilendebragt, blev Garnet vundet i Nøgler og gik til Væveren, hjemkommen fra Væveren blev Lærredet bredt ud paa Blegepladsen til yderligere Blegning, og først nu kunde det i Ruller lægges hen i Kisterne.

Et Husdyr, som endnu ikke er omtalt, er Faaret. Det ydede et vigtigt Bidrag baade til Føden og Beklædning. Der holdtes som Regel 3—4 Moderfaar samt en Vædder. Moderfaarene nedkom om Foraaet med indtil 2 Lam hver og stod om Sommeren tøjrede 2 og 2 paa Brakmarken eller den ældste og daarligste Græsmark, Lammene gik løse og var slemme ved Kornet. Det skulde nøje paases, at de ikke kom i Boghveden, naar den stod i Blomst, og Solen skinnede. Aad Lammene af Boghveden i den Tid, blev de som berusede, hang med Ørerne, slog

med Hovedet og dinglede; det samme gjorde sig for Resten gældende med Svinene, naar de aad af Boghveden ude i Solen. Det var særegent for Faaret, at det aldrig fik Vand selv i den varmeste Sommertid. Om Vinteren gik de løse ude baade Nat og Dag, da de nok selv skulde vide at skaffe sig Føden ved at skrabe Sneen væk ned til Græsset eller den grønne Rug. Blev Vejret alt for slemt, kom de gerne selv hjem og blev lukket inde og fik lidt Hø. Faaret er et meget haardført og nøjsomt Dyr, jeg ved f. Eks., at 3 Faar i en forfærdelig Snestorm ca. 5. Decbr. blev dækkede af Sneen og først blev fundne 3 Januar, det ene var dødt, men de 2 var levende, dog døde de snart efter. Faarene blev vaskede og klippede to Gange om Aaret, om Foraaret, efter at Lammene var født, og om Efteraaret, saa tidligt, at Ulden kunde gro lidt ud, før Vinteren kom. Foraarsulden kaldtes »Lod« og var den bedste. Var Lammene tidlig fødte og voksede godt til, kunde de med Fordel sælges til Pinse. 3—4 gik over til Efteraarets Hjemmeslagtning. Laarene saltedes og røgedes og brugtes som Paalæg, »Spegekød«, det var umaadelig dejligt. Resten saltedes og brugtes til Kaal og Ærter. Straks efter Slagtningen blev Lammehovederne stegt og spist til Smørrebrød, det var en ren Lækkerbidsken. I det hele taget var alle de Smaating, der faldt af ved en Slagtning, ogsaa Griseslagtningen før Jul, særlig kærkomne Fødemidler, vel mest fordi det var en Afveksling og kun forekom en à to Gange om Aaret.

Ulden blev i de lange Vinteraftener tilberedt. Pigen kartede, Husmoderen spandt det til Uldgarn; det var gerne Mandens Arbejde at vinde det i Nøgler, som gik til Væveren og vævedes til Vadmæl, derefter til Stampemøllen, hvor det fik halv, trekvart eller hel Stamp,

eftersom det skulde være svært til, da til Farveren, blev farvet og overskaaret og kom hjem som dejligt mørkeblaat Vadmel til Stadstøj navnlig til Mændene, til Kvindeklæder var det lovlig svært. Til dette Brug blev det vævet med Uldgarn paa den ene Led og Tvist (Bomuldsgarn) paa den anden og kaldtes Tosel (Hvergarn). Af Faarets Talg støbtes Lys og Praaser (smaa Lys).

Saadan omtrent gik Arbejdet og Slidet Aaret rundt; men de kunde mere end arbejde de gamle, de kunde ogsaa holde Fest, ganske vist ikke saa ofte som i vore Dage, men saa desmere grundig. Der var gerne Sammenkomster til de tre store Højtider, men særlig i Julen, da de store Julegilder rigtig florerede. Fra Jul til Hellig tre Kongers Dag var alt Arbejde indstillet, kun Kreaturerne Røgt varetoges, og saa gik det løs med Julegilder hver Aften rundt i de forskellige Gaarde. Det var ikke altid let at faa det planlagt, saa den ene ikke kom i Vejen for den anden. Traktementet bestod i Regelen af koldt Flæsk med Grønlangkaal, Ribbensteg og Medisterpølser med Sovs og Kartofler og dertil hjemmebrygget Øl og Snaps af Kornbrændevin. Akvavit kendtes meget lidt og betragtedes som Luksus. Hen paa Aftenen serveredes Kaffe, og saa kan det nok være, der kom Kage paa Bordet, mange forskellige Slags, her skulde den ene Husmoder helst overgaa den anden. Præsterede den ene fem forskellige Slags, skulde den anden helst servere otte og den tredie tolv, jeg har set det drevet saa vidt, at der var fjorten forskellige Slags Kager paa Bordet. Efter Kaffen serveredes Kaffepuncher, sort Kaffe med Sukker og Brændevin. Underholdningen bestod for det meste af Kortspil: Brus, Schervinzel, og gik det højt en Trekort. Spillet drejede sig

kun om Skillinger, der spillede aldrig højt paa disse Egne.

Og saa de store Familiegilder, Barnedaab, Konfirmation, Bryllup og Begravelse, for at nævne dem i Rækkefølge fra Vuggen til Graven. Kun de store Bondebryllupper, som varede i to Dage, skal nærmere omtales. Et saadant var det næsten utænkeligt at afholde i hele det sydøstlige Jylland uden Brødrene Skovs store Telt og Musik. Indbydelsen foregik otte Dage før ved en Bydemand, som tillige ved Brylluppet fungerede som Opvarter. Bryllupsdagens Morgen samledes henholdsvis i Brudens og Brudgommens Hjem de respektive Familier og andre særlig indbudne. Alle Gæsterne blev modtagne med Musik, og eftersom de ankom spistes Frokost: en varm Ret og koldt Bord med Kaffe. Hen mod Middag satte Toget sig i Bevægelse, i Spidsen to eller flere Forridere, dernæst en Vogn med Musikken, saa kom Bruden eller Brudgommen og derefter hele Selskabet til Kirken, hvor Vielsen foretoges. Efter Vielsen samledes de to Tog til et mægtigt Brudefølge — op mod 50 Vogne med indtil 300 Gæster var ikke sjælden — og kørte til Brudens Hjem. Nu kom Forridernes store Hverv: ved Kirken dannedes først Spalier, hvor de hilste hele Toget, dernæst foran, alt hvad Hestene kunde strække, hjem til Brudehuset for at melde Ankomsten. De modtog en Skænk siddende paa Hesten og red tilbage igen med samme Fart, indtil de mødte Brudetoget, hvor de vendte og red i Parademarch foran til Brudehuset. Det gjaldt om at have gode Heste og være gode Ryttere; blev en tilbage eller faldt af Hesten, havde han det ikke for godt Resten af Dagen. Hele Brudetoget modtoges med Musik, og mens Hestene blev spændt fra og sat paa Stald og Vognene paa Plads,

fik alle et Glas Vin, før de gik til Middagsbordet i det store Telt. Brud og Brudkom først og dernæst Gæsterne efter Rang og Stand. Middagen bestod af Suppe, Oksekød med Peberrodsovs, Hønsteg og mange Slags fine Kager og dertil Vin af flere forskellige Sorter, som alle havde haft grumme lidt Forbindelse med Druer. Under Spisningen holdtes Taler af Præst og Degn og andre dertil særlig begavede. Musikken spillede hele Tiden, ved Bordet gik en Tallerken fra Mand til Mand, og hver erlagde en Firskilling til Musikken. Efter Spisningen, der kunde vare indtil 3 Timer, spiste alle Opvarterne, Gaardens egne Folk, forskellige Hjælpere baade inde og ude samt Musikken, et anseligt Selskab, som let kunde blive til 30—40 Mennesker. Mens dette stod paa, og Teltet blev ryddet og rengjort, fik Mændene Ild paa Piberne, og Gaardens Besætning af Heste og Køer samt alle de mange fremmede Heste blev grundig efterset, og det var ikke sjældent, at der kom en eller flere Handler i Stand. Konerne opholdt sig inden Døre og havde ikke mindre travlt. Brudens Udstyr blev fremlagt og grundig efterset, højt blev det rost, men i Tankerne ofte kritiseret. Kister blev lukket op, og Husets Beholdning af Uld og Linned blev ligeledes grundig efterset. Ungdommen samledes paa Toften til Leg, men det var ikke sjældent, at et eller flere Par forvildede sig — tilfældig? — i Mark eller Skov, og Grundstenen lagdes til det næste store Bryllup.

Først hen mod Aften begyndte Dansen, der fortsattes til langt ud paa Natten, før Selskabet brød op og kørte hjem for at faa lidt Søvn. Næste Dag til Middag mødte alle igen, alt gentog sig med Undtagelse af Vielsen, kun da var Brud og Brudgom Opvartere. Da Brylluppet som Regel afholdtes en Fre-

dag og Lørdag, havde man Søndagen til Hvile. At faa rigtig sovet ud kunde haardt tiltrænges. For Folkene paa Bryllupsgaarden var det strenge Dage. Forberedelserne begyndte 8 Dage før, der skulde brygges, bages og steges og slagtes i store Mængder. Alle de indbudte af Familien og nærboende leverede »Fan«, en Høne, en Snes Æg, et Pund Smør og som Regel en Spand Mælk. En meget vigtig Person ved saadan et Gilde var Køkkenkonen, der ankom 8 Dage før; hun forestod hele Madlavningen, beordrede hvad der skulde bruges af alle Slags. Det var almindeligvis en Dame, der nok skulde vide at sætte sig i Respekt og faa alle i Trit. Efter Gildet blev Egnens Fattigfolk gerne betænkt med Gaver i Form af Madvarer. Et saadant Gilde huskedes længe, og Minder derfra kunde opfriskes baade paa Sølv- og Guldbryllupsdagen.

Naar jeg nu har skildret Bondens Liv og Virke, baade de søgne Arbejdsdage og naar han holdt Fest, saa vil jeg kun ønske, at det maa læses med en Smule Interesse af alle — navnlig af Ungdommen.

FRA BJERRE HERRED I TRÆNGSELSAARENE 1807—1814

AF FORF. ANTH. FUGLSANG

I Slutningen af Juli Maaned 1807 løb Rygtet mellem Vejle og Horsensfjord om, at der var kommen en engelsk Flaade til de danske Farvande. Og snart efter fik man sørgelig Vished for, at Flaaden uden Modstand havde landsat Tropper paa Sjælland og var i Færd med at omslutte København. I syv Aar stod Krigen paa, og Landet led usigeligt, hvad Kronprinsregentens Kasten sig i Napoleons Arme havde sin store Medaarsag i. Vor Skibsfart, efter at Englænderne havde bortført Flaaden, blev nødt til at holde sig i hjemlige Farvande, hvilket vil sige, at den gik rabundus. De Fartøjer, der vovede sig udenrigs med Korn eller for at hente Kolonialvarer, blev i deres Ubeskyttethed næsten altid prisetagne af Britternes vrimlende Krydserflotille. Manglen paa en Række Varer gjorde sig pinligt gældende. Vore Penge sank stadig i Købeevne. Den dyre Fragt af Varer over Land fra Tyskland paa Hestevogne, blev det uoverkommeligt at udrede. Priserne blev fabelagtige. Sukker gik i 36 Rgdlr. for et eneste Pund, Salt i 100 Rgdlr. Skæppen, Rug 30 Rgdlr. pr. Skæppe, og en simpel Ko kostede 1000 a 1200 Rgdlr.

Man fandt paa alskens Erstatninger: Sirup for Sukker, Ærter og Brødskorper brændt i Forening maatte gøre det af som Stimulans i Stedet for den uopnaaelige Kaffe, der havde vundet Indpas, naar Surrogatet fik det kaffemæssige Opkog og Klaring igennem et Strømpeskift eller Fiskeskind. Og da Landets Omsæt-

ningsmidler, Sølv og Guld, var faldet helt ned til Otteskillingerne, tog Regeringen sin Tilflugt til forrykt Seddelpengetrykning, der kun virkede paa samme elendige Vis, som den, der vilde lade sit Vand i Skoene, som Middel imod kolde Fødder.

Alt vaabenført Mandskab i Bjerre Herred blev udskrevet til Soldater. Gaardbrugere over de 60 Aar og gaardbrugende Enker kunde dog beholde en Søn eller ungt Karlfolk hjemme til Bedriften. Mænd over de 45 Aar kom til Landeværnet. Disse fik ikke Uniform udleveret, men ekserserede i Bull og Vest, i Trøje og Kofte, der hver havde sin Farve, ligesom Bukserne frembød et løjerligt Skue, idet kortbuktede Mænd bar hvide eller blaa eller graa Knæhoser, medens de langbuktede smøgede op efter Føret. Hat og Hue og laadden Kabuds gik Skulder ved Skulder i Geledet. Kun Sko udleveredes disse Krigere — og Geværer med Tilbehør. Disciplinen var vanskelig at opretholde i denne brogede Menage, og efter et Mytteri i Fredericia blev da ogsaa disse Landeværnere uniformerede.

Tjenesten, dette midaldrende Mandskab anvendtes til, bestod i at gaa paa Vagt ved Kysten. Ved Bjørnsknude, Landtungen ud for Juelsminde, var nedpælet to høje Træmaster. Fra Toppen af den ene skulde Dag-signalet: et brændende Halmknippe, varsko nærmeste Bavne inde i Landet, ifald noget fjendtligt Fartøj nærmede sig Kysten. Den anden Mast var til Natsignalering i samme Øjemed, kun at det var en overskaaren Tjæretønde, der laa rede til at blive antændt og ophejst i paakommende Tilfælde. Saa snart Varselssignalet ved Kysten saas fra nærmeste Bavnevagt, blussedes Signalet videre fra Bavne til Bavne ind i Landet, mens Budstikker til Hest bragte mundtligt Bud fra Grande til nærmeste Grande.

I Aartusinder har dette Signaliseringssystem været anvendt indtil 1864.

Der blev i al Hast bygget nogle smaa Baade, der fik en Kanon eller to ombord, og med Kaperbrev fra Regeringen i Lommen stak eventyrlystne Kapergaster til søs, naar Vejret var stille og Søen rolig, for at nytte Lejligheden til at faa Fingre i et eller andet Koffardskib, som under Konvoy af engelske Krigsskibe passerede Kattegat. Thi i stille Vejr kunde Krigsskibene ikke manøvrere eller komme af Stedet. Den Slags Pricer toges der slet ikke saa faa af. De tjente til at øge Modet.

De hjemmeværende arbejdsføre Mænd, sammen med Kvinderne og de større Børn, havde det strængt. Ikke blot skulde de jo passe, at den hjemlige Bedrift blev set tilgode, men mange Bønder var Fæstere under Egnens Herregaarde, og disse skulde tillige yde Hovtjeneste for Herskabet paa Gaarden. Da dertil kom en Periode, hvori et Armeekorps af Franskmænd og Spaniere kom til Egnen og huserede i Hedensted Præstegaard, der valgtes til Hovedkvarter, gik Gaardenes Drift i Forfald. Thi paa Omgang blev Bønderne indenfor en vid Omkreds da beordret til daglig at møde med i hundredvis af forspændte Vogne i Hedensted. Hver Tørn varede et Døgn, og Arbejdet bestod i at transportere Levnedsmidler og Furage samt at besørge ridende Bud til Horsens og Vejle med Feltpost.

Franskmændene var mest afholdt af de voksne, Spanierne mest af Børnene. Med Undren saa de opvoksende Bjerreherredsknøse, for hvem Kridtpibe og Tobak snart kunde blive opnaaelige — altsaa tilladelige — Attributer til at markere deres voksne Alder, at Spanierne rev tynde Papirblade af en lille Lommebog, lagde Tobak deri, rullede Papiret om Tobakken,

vædede med Tungen, stak Rullens ene Ende i Munden, slog Ild og antændte den anden, mens de synligt fornøjede drak Smøgeriet. Paa den Maade blev Cigaren kendt i Bjerre Herred.

Franskmændenes Ridedyr var lutter Hingste. Indenfor samme Eskadron var Hestene af samme Farve: sorte, brune eller røde.

De kunde ikke forliges, de fremmede Folk. Altid rivaliserede de, baade menige og Befalingsmændene. Og stadigt udfægtedes Skærmydsler imellem de franske og de spanske Krigere.

Ovre paa Øen Endelave fik Beboerne ogsaa i en enkelt Episode Del i Krigen. En Dag ankrede en Engelskmand udfør Øen og satte en Barkasse i Vandet, bemandede den med nogle Folk og roede ind mod Øen. Kystvagten paa Øen havde i god Tid set Krigsskibet og anet et Besøg. En Del Landeværnsmandskab blev tilkaldt fra Kvarteret i Endelave By. Ankommen til Stranden gemte de sig for at afvente, hvad der vilde ske. Da Barkassen derfor kom indenfor Skudvidde, bragede en Salve imod den. Øjeblikkelig vendte den og roede skyndsomt tilbage til sit Basis. I Spænding afventede Endelaverne næste Optrin. Og Spændingen blev til Frygt, da det store Skib drog Ankeret op og satte Kurs ind mod Land, saa nær det kunde flyde. Da lagde det sig med Bredsidens mod Landet og sendte en Kardæksalve ind. Da kan det nok være, at de nysgerrige indfødte, ældre og yngre, lettede paa Sokkerne og kom af Sted for at bjerge Liv og Helsen. Ogsaa de bøssebevæbnede Militsmænd benede af fra den truende Fare.

Igen nærmede Barkassen sig Land, og nu forstyrrede ingen Kugle Landgangen. En Officer i Spidsen for Barkassens Mandskab satte sig i Bevægelse mod

Endelave By, hvor alt var i støjende Forvirring over, hvad der dog nu vilde ske af rædselsfuldt.

Øens gamle Præst var med i den almindelige Opstandelse. Han var bleven sat ind i Sagen af nogle af dem, der havde været ved Stranden og lugtet Krigens Krudt, da den grusomme Salve var bleven fyret af. Da det meldtes, at Fjenden var paa Øen og kom marcherende mod Byen, gik Præsten ind og iførte sig Ornat, hvorpaa han med Bringen mod Fjenden gik ud og stillede sig i Gabet for sin Menighed.

Snart stod han overfor Officeren, der var harm i Hu for Beskydningen af Barkassen. Han tog sin Hue af og viste Præsten, at en Kugle var gaaet igennem den. Det skulde straffes. Derfor var han kommet. Men Præsten tabte ikke Hovedet i Utide. Han svarede saa listeligt, at Vagten havde troet, at det var fæle Svenskere, der var om Bord i Krigsskibet. Det var derfor, Militsen havde mulet løs. Havde de vidst, at det var højmodige Britter, der vilde gøre Landgang paa Øen, vilde ingen have løsnet et Skud.

Befolkningen slap derfor med Skrækken for at blive ynkelig skudt — hveranden. Højmodet nøjedes med at tage Skyderne fra Kystvagten, mens Beboerne maatte rykke ud med nogle Oste og en Del Sider Flæsk. — Den britiske Smag for dansk Bacon ses at være af gammel Dato!

Imod Slutningen af Krigen, i 1813, kom den danske Rigsbankforordning, der stadfæstede, hvad Hvermand længe havde vidst og følt maatte komme: Banke-rotten! De, der intet ejede, tabte jo intet direkte, men de, der besad Penge, fik jo Rigsdalerne reduceret til en Mark Penges Værdi, der dog heller ikke var en Mark værd, men kun en halv Snes simple Skilling.

Endelig kom der Bud fra Regeringen til Beboerne

i Bjerre Herred, at de skulde aflevere Halvdelen af deres Kreaturbestand og drive Kvæget over til Fyn. Det var, da Krigen med Russen og Svensken kom til, og deres Tropper rykkede ind over Holstens Grænse, mens Jyllands Tropper droges over Lillebælt og efterlod Halvøen forsvarsløs og aaben.

Beboerne i Herredet enedes imidlertid under de foreliggende Omstændigheder om at være Regeringsordren overhørig. Blot fra »Barritskov« blev 100 Køer gennet til Snoghøj. Men Godsejeren var ogsaa Statsministeren Niels Rosenkrantz.

I samme Godlag sluttedes Freden i Kiel. De Barritskov-Køer vendte tilbage. Men Norge faldt i den franske Aladdin: Bernadottes Skød.

UDDRAG AF KONSUMTIONSFORORDNINGEN AF 1778

VED A. RAVNHOLT

I Tilslutning til Artiklen om Accise og Konsumtion i Aarbogens 1. Halvbind 1929 meddeles nedenstaaende et Uddrag af en Forordning, der særlig angaar Erlæggelsen af Vielsespenge. De lange og omstændelige Opredninger af de forskellige Personers Ansættelser efter Rang og Stilling giver et Indblik i den Omstændelighed, hvormed man den Gang gik til Værks.

Uddraget er taget fra en gammel Præsteembedsbog (Liber daticus), hvori det er optegnet, idet det jo særlig har haft Interesse for Præsterne, og formodentlig har været bekendtgjort fra Prædikestolen, hvilket jo i tidligere Tider var den hyppigste og undertiden den eneste Vej til Underretning for Beboerne:

Det Xde Capitel.

Imo.

De forhen anordnede Vielses-Penge skulle fremdeles og indtil Omstændighederne tillade, at vi til Lettelse for vore Undersaattere anderledes kunne anordne, vedblive paa samme Maade som hidtil, og skulle altsaa indtil videre alle og enhver, naar de i Ægteskab indtræde, erlægge til den, som Consumptionsafgifterne i Kjøbstæderne oppebære, saaledes som følger:

1. Samtlige vore civile Betjenter, hvis Em-

- beder nogen Rang er tillagt, saavel som vore Krigsbetjenter fra de højeste Charges indtil Capitainer inclusive, og alle andre, som med nogen Rang ere benaadede i Almindelighed, hver . . . . . 50 Rdl.
2. Adelen, som ej er i vores Tjeneste, eller haver nogen vis Rang, samt alle, som eje privilegerede Sæde-Gaarde, hvilket og skal forstaaes om Capitaine-Lieutenanter, til Fændriker incl., naar disse besidde nogen saadan Sædegaard . . . . . 20 Rdl.
3. Gejstligheden og Øvrighedspersoner i Kjøbstæderne . . . . . 10 Rdl.
4. Provster og Præster paa Landet.
Subalterne Officerer fra Capitain-Lieutenanter til Fændriker incl. om disse endog eie nogen Sædegaard paa Landet, saalænge de ere uprivilegerede, Regiments-Kvartermestre, Auditeurer, Regiments- og Divisions-Chirurgi, samt alle øvrige daglige Betjenter, som ere forundte Rang med Subalterne Officerer.
Herreds-Fogder og Skrivere, Skovridere, alle andre kongl. Betjente, Proprietairer og Sædegaardsejere, Forpagtere, Hollændere, Cathetere. Borgere i Kjøbstæderne og Skipperere. Haandværksfolk paa Landet, som nu egentlig have Tilladelse at bo der og følgende ansees lige med dem i Kjøbstæderne. . . . . 4 Rdl.
5. Hørere ved de latinske Skoler i Kjøbstæderne, Degne, Studentere, Esquadrons-Feldtskjærere, Kammertjenere, Gartnere, Skytter, Selv-Ejere, som ere henliggende i deres Gaarde, Møllere paa Landet, Kroe-

- Mænd, Haandværks-Svende, som søge og
erholde Bevilling paa at lade sig vie i Huset 2 Rdl.
6. Fiskere, som boe i Kjøbstæderne og ej ere
Borgere, Daglønnere, der bevilges, og Tje-
neste-Folk, som søge og erholde Bevilling
paa at lade sig vie i Huset..... 1 Rdl.

II do.

Fra denne Afgifts-Ydelse fritages følgende:

- 1mo. Alle Selvejende, Bønder eller saadanne, som
ej eje Herligheden i deres Gaarde, som de paaboe.
- 2do. Fæste-Bønder i Almindelighed.
- 3tio. De paa Landet tilladte og for Consumptions-
Afgift fritagne Haandværks-Folk.
- 4to. Skoleholdere paa Landet.
- 5to. Priviligerede Manufacturister og Fabriqueurer.
- 6to. Underofficerer.
- 7mo. Soldater og Matroser.
- 8vo. Enroullerede Matroser i Kjøbstæderne, de som
have taget Borgerskab, undtagne, hvilke skulle svare
de anordnede Copulations-Penge.
- 9no. Hvorimod Haandværks-Mænd, som have været
Soldater, derfra ere befriede, saalænge de ikke ere
Borgere.

Fremdeles befries:

- 1mo. Alle Haandværker-Svende, Daglønnere, naar
de ej ere Borgere, samt Arbejds- og Tjeneste-Folk, med
mindre de søge og erholde Bevilling paa at lade sig vie
i Huset, da de betaler som foranført.

III tio.

Forbemeldte Vielses-Penge erlægges af Brudgommen
i de Kjøbstæder, hvor Vielsen sker, til den som Con-
sumptions-Oppebørselen er anbetroet eller overdraget.

IIIto.

Præsterne maa ej forrette nogen Vielse forinden de have vedkommendes Bevis for Pengenes Betaling under Straf at bøde 50 Rdl.

5to.

Ligeledes skulle Præsterne være forbundne ved hvert Aars Udgang at meddele Efterretning og Attest til vedkommende Oppebørsels-Betjent om de Personer, som i det afvigte Aar ere blevne sammenviede i deres Sogn eller Menigheder og fundne skyldige til denne Afgifts Betaling. Hvilke Attester Regnskaberne vedlægges.

6to.

Da vi allernaadigst have forundt Magistraten i Kjøbenhavn denne Afgift, der sammentælles til Stadens Nytte og Brug at oppebære, saa have vore Oppebørselsbetjente sig intet med denne Afgifts Oppebørelse i denne Stad at befatte; dog skal Magistraten herefter som hidtil være forbunden aarlig til vores General-Told-Kammer for Oplysningers Skyld i et eller andet Tilfælde, at indsende en Fortegnelse over de hvert Aar forefaldne Vielser og de derfor til Kæmneren betalte Vielses-Penge.

MOGENS JENSEN, VANDEL

* 10. Septbr. 1854, † 29. Decbr. 1930.

AF RASMUS MORTENSEN

Femte Juledag 1930 døde Mogens Jensen i Vandel. Han var gennem en Aarrække — fra 1911 til 1923 — et virksomt Medlem af Vejle Amts historiske Samfunds Bestyrelse. Og efter at han havde trukket sig tilbage, fordi han ønskede en anden Mand fra Vejle Vesteregns ind i Arbejdet, vedblev Mogens Jensen at være en god og trofast Støtte for Historisk Samfund.

Mogens Jensen ejede den midterste af de tre smukke Gaarde Nord for Landevejen i Vandel By. Her var han født, og her levede han nu sammen med sin Hustru hos Sønnen og Svigerdatteren, der for nogle Aar siden overtog Gaarden.

Den, som kendte Vandel og Randbøl Sogn for en Menneskealder tilbage, kan knap fatte den rige Udvikling, der her har fundet Sted. Nu er Egnen, men da især Vandel saa frugtbar, saa hyggelig og velbebygget som nogen Plet østpaa. Mogens Jensen var i bedste Forstand stolt af sin By, og det havde han Grund til. Men Sognet kunde i endnu højere Grad være stolt af Mogens Jensen. Hans Arbejdsindsats var stor, hans aandelige Interesser og menneskelige Egenskaber gjorde ham altid til et Midtpunkt blandt Befolkningen.

Langt ud over Sogn og Amt blev Mogens Jensen kendt for sit varme Sindelag overfor Landets og Folkets dybeste Sag. Sønderjylland og Sønderjyderne havde i ham en offervillig Ven. Enhver Deltager i Sønderjydske Forenings aarlige Sammenkomster i Vejle vil huske hans begejstrede Tale, der bragte alle til at lytte. Og han nøjedes ikke med at tale. Han viste saa mangan Gang i Gerning det gode, følgeværdige Eksempel. Men tiest og helt virkede han i Stilhed — den beskedne, ydmyge Mand han var.

I smuk Sammenhæng med Kærligheden til Fædrelandet staar Mogens Jensens Virksomhed for Bevarelser af de stedlige Minder og for Udbredelsen af Kendskab til Hjemegnens Historie. Den store Oldsamling, han med Dygtighed fik erhvervet, blev en Pryd for Vandel, en Seværdighed, hvormed han har glædet og beriget mange. Han havde nu kort før sin Død skænket hele den værdifulde Samling til Sognet, faaet

den registreret, ordnet og opstillet i en Museumsbygning ved Vandel Skole.

Vi kan ikke undlade at udtale, hvor stor en Glæde og Tilfredsstillelse det er at vide, Mogens Jensen oplevede dette Arbejdes gode Gennemførelse — takket være bl. a. Dr. Munck, Vandel, og Købmand I. O. Brandorff, Kolding. En stor, velfortjent Oplevelse for Mogens Jensen blev Festen ved Museets Indvielse d. 2. December 1930, hvor Historisk Samfunds Formand Kammerherre Valløe og Egnens Beboere var mødt for at sige Mogens Jensen Tak. Det er jo saaledes, at Mennesker ofte kommer bagefter med deres Tak til de Gamle. Vi kan rigtig unde Mogens Jensen Takken paa det sidste. Men dermed er vi ikke færdig. Vi vil blive ved at staa i Gæld til Mogens i Vandel.

RANDBØL SOGNS OLDSAGSSAMLING

AF INGRID MUNCK

Den 2. December 1930 indviedes Randbøl Sogns Oldsagssamling, som Mogens Jensens Samling danner Grunden til. Forud for denne Dag ligger mange Aars ihærdig Samlen og store økonomiske Ofre, — og endelig det sidste Aars Arbejde med Indregistrering og Museets Bygning og Indretning.

Fra sin tidligste Ungdom har Mogens Jensen haft sin Samletrang og Samleevne; alt, hvad der kunde fortælle noget om Egnens Historie, om Slægtens Færd paa disse Steder, interesserede ham; men han samlede ikke blot for at eje saa mange Oldsager som muligt, han vilde ogsaa have hver Tings Historie med, hvilket Sted den var fundet paa, og under hvilke Forhold den fandtes. Og saa endelig for et Aarstid siden var der en Mand, der, efter at Mogens Jensen havde fortalt om nogle af sine Oldsager, kom med det Spørgsmaal: hvem kan fortælle om dette, naar Mogens Jensen ikke er her mere, han er den eneste, der véd herom. Det er paa høje Tid at faa dette bevaret for Eftertiden.

Saa begyndte Arbejdet med at indregistrere hele hans Samling, der alene i Oldsager rummer henvend fem Hundrede Numre. I denne Fortegnelse er der ikke lagt Vægt paa Maal og nærmere Tidsbestemmelse, idet det er Enkeltheder, som kan indhentes ved senere Bearbejdelse; om Fundsforholdene er der redegjort saa udførligt som muligt ved, hvad Mogens Jensen

kunde fortælle derom. Da Arbejdet hermed var til Ende, kom det næste Spørgsmaal: hvor skal dette anbringes, saa det er let overskueligt og let tilgængeligt. Paa dette Tidspunkt havde Mogens Jensen allerede talt om, at det var hans Mening at skænke Randbøl Sogn sin Samling. Derfor blev Randbøl Sogneraad spurgt, om det kunde tænke sig at bekoste et Skab til Opbevaring af en Del af Samlingen. Som rimeligt var, svarede Sogneraadet, at det godt kunde tænke sig at støtte Sagen, hvis det fik Tilsagn om at faa overdraget Samlingen senere. Hermed stillede Sagen i Bero, indtil Mogens Jensen hen paa Foraaret blev syg. Han forstod straks, at Sygdommen maaske kunde blive alvorlig, og samme Aften fik han nedskrevet sit Testamente angaaende sin Samling; det blev formet som et Gavebrev til Randbøl Sogn med følgende Ordlyd:

G A V E B R E V

Undertegnede fhv. Gaardejer Mogens Jensen af Vandel skænker og overdrager herved til Randbøl Kommune hele sin Samling, bestaaende af Oldsager fra Sten-, Bronze- og Jernalderen samt Genstande fra senere Tid, paa følgende Betingelser:

1. Randbøl Kommune tilvejebringer et ved Vandel Skole bekvemt beliggende tørt og lyst Lokale, hvor Samlingen ordnes og opstilles og gøres tilgængelig for Besøgende under betryggende Tilsyn. Til Bestridelse af Udgifterne ved Rengøring, Tilsyn og Vedligeholdelse kan der tages Entré efter Sogneraadets Bestemmelse.

2. Over Samlingens enkelte Stykker føres Register efter det vedtagne Skema, i hvilket ny tilkommende Genstande indføres.

3. Nationalmuseet i København anmodes om at udvælge et sagkyndigt Museum til at føre Tilsyn med, at Samlingen passes paa tilbørlig Maade, og afgive en aarlig Indberetning herom til Nationalmuseet.

4. Skulde Randbøl Kommunebestyrelse ønske at frigøre sig for Forpligtelsen til at værne og bevare Samlingen, indberettes dette til Nationalmuseet, der tager Bestemmelse om, hvad der da skal foretages; dog er det mit Ønske, at Samlingen saavidt muligt forbliver indenfor Vejle Amt.

Mogens Jensen kom dog over sin Sygdom denne Gang og fik Lov til at opleve det, der fyldte hans Liv og bar ham oppe det sidste halve Aar: Bygningen og Indretningen af hans Museum. Museet har til Huse i en Tilbygning til Vandel Skole; i Løbet af Somren blev den bygget, og lidt hen i November flyttedes Samlingen derved. Mogens Jensens Fortegnelse omfatter 457 Genstande fra Stenalderen, 36 fra Bronzealderen og nogle faa fra Jernalderen. Desuden er der en Del Vaaben fra forrige Aarhundredes Krige. Mens Huset byggedes, havde Mogens Jensen travlt med at finde gamle Ting frem, som han vidste fandtes hos Egnens Beboere; han kendte hver gammel Gaards Gemmesteder og fik samlet en hel Del gamle Brugsgenstande, saaledes de fleste Ting, der hører til Hør- og Uldspindingen, en meget køn og velbevaret Samling gammel Jydepotteindustri og mange andre Ting.

Endelig kom saa d. 2. December 1930, Indvielsesdagen, der vel nok for Mogens Jensen blev én af de største Dage i hans Liv. Hans Tale ved Festen vil mange sikkert huske længe, saa kraftfuld og manende

var den — og med den sluttede Mogens Jensen sit Livsværk. Dagen efter gik han i Seng og rejste sig ikke siden, syg var han ikke saa meget som træt, som man er træt, naar Dagværket er endt, og Aftenen kommer.

Mogens Jensen begyndte Randbøl Sogns Oldsags-samling. Han saa klarere og tidligere end nogen anden i hans Egn, at i de historiske Minder skal man lære at kende sin Egn og sin Slægt, og at man deri har et værdifuldt Middel til at opdrage sine Børn til at føle sig samhörige med deres Land og Folk.

AARSBERETNING FOR 1930

AF I. O. BRANDORFF

Vejle Amts historiske Samfund afholdt sit Aarsmøde paa Raadhuset i Fredericia den 5. Maj 1930, hvor Formanden Amtmand, Kammerherre Valløe mindede om Selskabets 25. Aars Stiftelsesdag den 25. Jan. 1905 paa Raadhuset i Fredericia.

Amtmanden berettede om det betydelige Arbejde, Samfundet har udfoldet for at faa det mindre Sydjydske Arkiv forenet med Arkivsager fra Ribe og Vejle Amter til et stort Arkiv og fremhævede de vægtige Grunde, der talte herfor.

Efter Beretningen aflagde Kassereren, Købmand Brandorff, Regnskab for 1929, se Side 128. Til Medlemmer af Bestyrelsen genvalgtes Landinspektør Johansen, Bankdirektør Kiær og Sognefoged Ravn. Til Revisorer genvalgtes Købmand Andersen, Kolding, og Sogneraadsformand Rasm. Christensen i Viuf.

Paa Foranledning af Amtmand Valløe førtes nu en længere Forhandling om Jellingehøjene, bl. a. om Genaabning af den lukkede Høj. Dommer Valentiner-Branth holdt et kort, oplysende Foredrag om Museumsbygningen, som man derefter besøgte.

Mødet sluttede med et Foredrag af Direktør C. V. Hansen ved Mindesmærket paa Trinitatis Kirkegaard over de 24. Oktober 1657 faldne Dragoner.

Den aarlige Udflugt foregik under susende Blæst og drivende Skyer Søndag den 24. August, men trods det

ublide Vejr fik den et udmærket Forløb og havde samlet c. 250 Deltagere.

Fra Rendebanen i Kolding kørte Bilkortegen, der talte 35 Biler, til Straarup; der standsedes ved den ved Vejen liggende store Stendysse, som forevistes og forklaredes af Brandorff. Derefter fortsattes til den smukke Straarupgaard, hvor Formanden bragte Ejerinden, Fru Toft, en Tak for Gæstfriheden. Her tog Seminarielærer Villumsen omstaaende Billede af Forsamlingen.

Gennem Haven begav man sig, forbi den til Udsigtpunkt omdannede Gravhøj, til den øst for Gaarden liggende Thinghøj, en interessant Langdysse (se Aarbog 1907, Pag. 91), der nu er fredlyst. — Brandorff fortalte om Oldtidens Gravskikke og Egnens forhistoriske Minder, hvorefter man gik tilbage til Gaarden, hvor Fru Toft trakterede Øl og Sodavand for Selskabet.

Derpaa fortsattes til Løverodde, hvor de medbragte Madkurve undersøgte. Efter Planen skulde man nu besøge nogle af de 7 gamle Voldsteder, der findes i Stenderup Sogn, men den forrygende Storm forhindrede dette, hvorfor Landinspektør Johansen holdt sit oplysende Foredrag i Pavillonen, støttet af ophængte Kort.

Turen gik saa videre til Stenderup Kirke, hvor Lærer Marius Hansen, efter at Salmen: »Der stander et Hus« — var sunget, holdt Foredrag om Kirken og dens Historie.

Skamlingsbanken var sidste Maal for Udflugten, og man samledes her om Kaffebordet. Det var Bestemmelsen, at man herefter skulde drage op til Mindestøtten, men Stormen umuliggjorde et Ophold her, hvorfor Formanden i Salen holdt sit Foredrag om Skamlingsbankens Historie fra de ældste Tider.

Til Slut manede Kammerherren til at virke for Tilgang af nye Medlemmer.

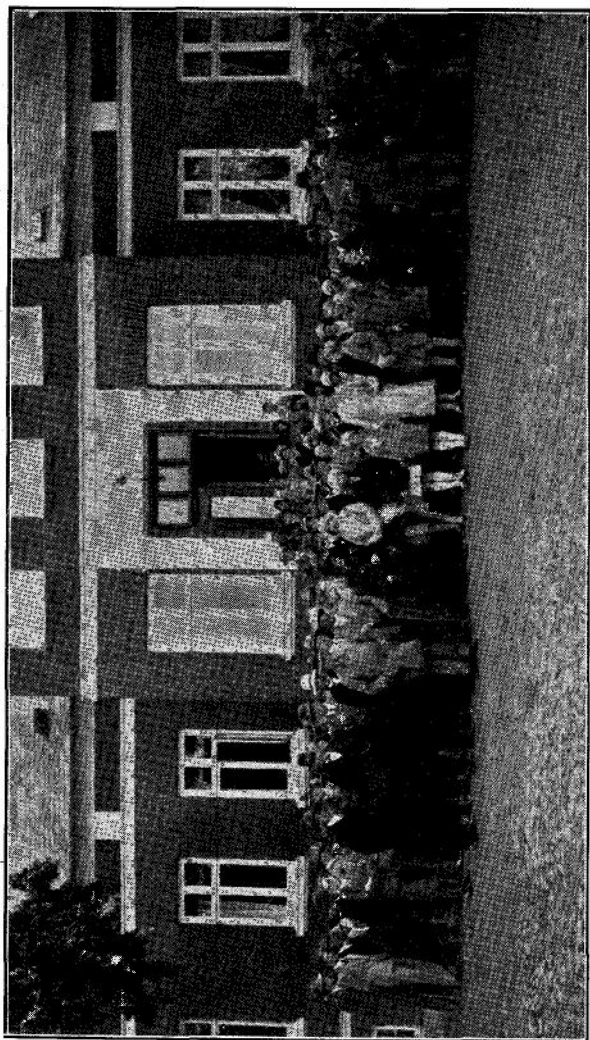
Sogneraadsformand Hansen i Stenderup takkede Samfundet, fordi det havde lagt sin Udflugt til denne skønne og minderige Egn.

Paa Fællesforeningens Aarsmøde i Rønne var Samfundet repræsenteret af Lærer R. Mortensen. Paa Bestyrelsens Vegne har Brandorff for Nationalmuseet ledet Optagelse af et ved Erritsø fundet gammelt større Skib, der nu er henlagt i Kælderen paa Koldinghus til senere sagkyndig Undersøgelse. Endvidere er der foretaget nogle Prøvegravninger paa Nygaard Voldsted i Starup Sogn for at undersøge, om der var saa meget bevaret, at Bygningernes Størrelse og Plads kan konstateres, men der er for faa Holdepunkter.

Vort gamle Bestyrelsesmedlem, Mogens Jensen i Vandel har skænket sin betydelige Oldsagsamling til Randbøl Kommune, hvortil Kommunen har ladet opføre en Bygning ved Vandel Kommuneskole. Samfundets Bestyrelse har været behjælpelig med Ordning af Gavebrev og Lokaler. Samlingen indviedes den 2. December i Overværelse af Amtmanden og Købmand Brandorff. Mogens Jensen døde kort efter og blev begravet 5. Januar 1931 paa Randbøl Kirkegaard, Brandorff og Mortensen repræsenterede Samfundet ved Begravelsen.

En anden Museumsindvielse fandt Sted i Fredericia den 11. December i den interessante og smukke Museumsbygning, se Aarbog 1930 Side 225 f. f. Amtmanden og Købmand Brandorff overværede Indvielsen.

Fra Medlemsudflugten, ved Straarupgaard.

Johs. Villumsen fot.

Vejle Amts historiske Samfund.

Regnskab for Aaret 1930.

<i>INDTÆGT:</i>			<i>UDGIFT:</i>		
I. Kassebeholdning overf. f. f. Aar	1998	17	I. Udgivelse af Aarbogen:		
II. Bidrag fra 944 Medlemmer	3776	00	1. Halvbind (8 Ark) . . . . Kr. 1802,57		
III. Livsvarige Medlemmer	0	00	2. " (8 ") . . . . " 1542,10	3344	67
IV. 40 Medlemmer fra andre Samfund.	110	00	II. Foredrag og Udflugter	507	30
V. Salg af ældre Aargange	110	25	III. Arkiv og Inventar	211	65
VI. Aarsbidr. fr. Stat, Amt og Kommuner	530	00	IV. Bestyrelsens Rejser og Udlæg	205	00
VII. Aarsbidr. fra Banker og Sparekasser	250	00	V. Udsendelse af Aarbogen . Kr. 596,34		
VIII. Entré ved Foredrag	0	00	÷ Refusioner	64	30
IX. Renter af Kassebeholdning	99	45	VI. Administration	264	84
X. Andre Indtægter	8	00	VII. Andre og uforudsete Udgifter	531	89
			VIII. Kapitalformuen	0	00
			IX. Kassebeh., der overf. til næste Aar . .	1752	22
	Kr. . . .	6881 87		Kr. . . .	6881 87

Grundfonden androg ved Aarets Begyndelse Kr. 2779.01. I Aarets Løb er tilgaaet i Renter Kr. 133,16, hvorefter Kapitalen den 31. December 1930 udgør Kr. 2912,17.

Kolding, den 19. Januar 1931.

I. O. Brandorff.

Dette Regnskab med Bilag er befundet rigtigt.

Viuf, den 23. Februar 1931. R. Christensen.

Kolding, den 21. Februar 1931. Harald Andersen.

RANDBØLDAL OG HARALDSKJÆR

HALVANDET HUNDREDAARS FABRIKS- VIRKSOMHED I VEJLEADALEN

AF A. RAVNHOLT

Vejle By med den smukke Fjord og de Landstrækninger, der mod Nord grupperer sig om Grejsdalen og mod Vest omkring Vejleaadalen, har fra gammel Tid haft Ry for at høre til et af vort Lands naturskønneste Egne.

Hvor et Landskab, saaledes som her, med Rette er bleven berømmet for en ejendommelig Skønhed, er det i Reglen Tilfældet, at Egnen ogsaa i geologisk Henseende frembyder Interesse ud over det almindelige.

Vejleaadalen, om hvilken vor Interesse her samler sig, er da ogsaa med Hensyn til Naturforholdene interessant. Ikke mindst Dalstrækningerne omkring Egnen ved Randbøl frembyder i saa Henseende et ejendommeligt Skue. Fra Højderne ser man her imod Vest ud over de vide Sletter, vekslende Hede og Agerland, der i sin Tid er dannede af Smeltevandselven, som fra den her standsede yderste Isrand førte Sand og Ler ud over de lave Sletter mellem Midtjyllands Bakkeøer.¹⁾ Gaarde og Huse veksler nu med tusindaarige Kæmpehøje, og i den senere Tid har Landskabet her især taget Karakter af de mange opvoksende Plantager. I selve Randbøldalen snor sig Veje og Stier op over Skrænterne, saa der hvert Øjeblik aabner sig nye Ud-

---

¹⁾ jfr. Rasmus Mortensen: Fra Vejle Vesteregn.

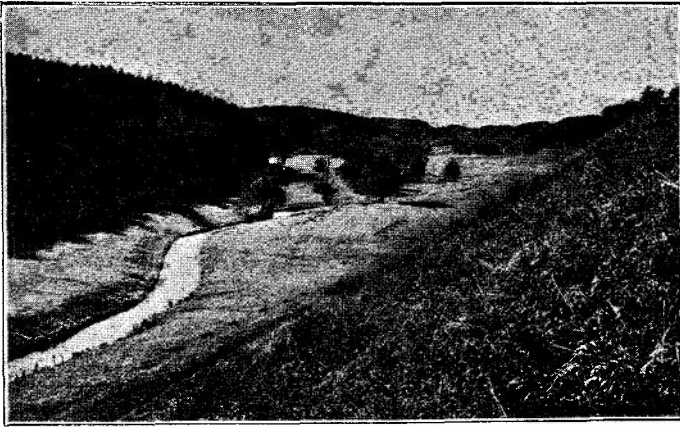
sigter med smukke Bakkeformer og ejendommelige Smaadale.

Fra den Gletcherport, der under den sidste Isperiode stod aaben ud imod Egnen mellem Randbøl og V. Torsted, maa man tænke sig, at Smeltevandet efterhaanden har samlet sig og dannet en rivende Strøm, der søgte Afløb under Isen og fandt Vej i den derved dannede Tunneldal, hvis Retning som Helhed blev Øst, idet Vandet søgte udad mod Kattegat. Paa denne Maade er, i hvert Fald Vejleaaadals nedre Del, en Gang bleven til.

I Aarhundredernes Løb fandt Vejle Aa her sit rolige Løb. Fra sit Udløb, Nørup Sø, søger den i en stor Bue tæt Syd om Randbøl Kirke og derfra mod Øst gennem de smukke og ejendommelige Dalstrækninger, til den naar Vejle Fjord. Hvornaar Aaens Vand først er bleven taget i Menneskets Tjeneste, er det vel nu umuligt helt at faa opklaret. Men sikkert er det, at Vandet ikke mindst i de jyske Vandløb tidligt er bleven benyttet som Drivkraft. Her kan det kun antydes, at allerede Valdemar d. 2.s Jordebog i Jylland nævner 13 Møller, der sikkert alle har været Vandmøller til Formaling af Korn. I 14. og 15. Aarhundrede vides det, at Danmark ejede en betydelig Mængde Møller, ligeledes væsentlig Vandmøller, skønt Vindmøllerne paa den Tid begyndte at komme frem.²⁾ Først op imod vor egen Tid er Vandløbene bleven benyttet i Industriens Tjeneste. Ikke mindst de jyske Aaer har i saa Henseende været taget i Menneskenes og Udviklingens Tjeneste, et Forhold, det vilde være af betydelig Interesse nærmere at faa klarlagt.

Indtil for henved 200 Aar siden har der næppe været andet end Vandmøllernes Hjul, der har forstyrret Vandet i Vejleaaen i dets rolige Hengliden. I vore Dage

²⁾ C. Nyrop: Strandmøllen II.

Parti fra Randbøldal.

er der paa Hedeselskabets Foranstaltning flere Steder afledt Vandingskanaler fra Vejle Aa. Men for ca. 200 Aar siden blev Aaens Vande i Randbøldalen og ved Haraldskjær indfangede og udnyttet til en efter Datidens Forhold ret omfattende Industri.

De to Virksomheder, der opstod her i Vejleaaalen, var, med Undtagelse af en ganske kort Slutningsperiode, af temmelig forskellig Art. Men de giver hver for sig et interessant Indblik i en Side af Datidens Livsvirksomhed og et godt Bidrag til Belysning af Tiden og Tilstandene i den paagældende Egn.

ANLÆGGELSEN AF ENGELSHOLM PAPIRFABRIK

Da Engelsholm Gods i Aaret 1731 af Grev Daneskjold-Samsø solgtes til Gerhard Hansen Lichtenberg fra Horsens, fik Egnen i ham en Herremand af en ikke helt almindelig Støbning. Lichtenberg var født 9. April 1697 og Søn af den driftige Borger og Købmand i Horsens Hans Christensen, gift med Gedske Lichtenberg.

Efter sin Uddannelse hjemme og i Flensborg blev han Kompagnon med Faderen og giftede sig 1728 med Bodil Hofgaard, Datter af Borgmesteren i Horsens. Fremdrift og Vindskibelighed laa ham aabenbart i Blodet. Derom vidner ogsaa Købet af de tre Gaarde Engesholm, Keldkjær og Haraldskjær. Hans ejendommelige Handlekraft viste sig især ved de Foretagender, han iværksatte paa sit Gods. Det var saaledes i hans Tid, at den endnu staaende, vidtstrakte Bindingsværks Ladegaard ved Engesholm blev nyopbygget.

Hovedbygningens Taarne forsynede Lichtenberg med de ejendommelige løgsvungne Spir, og et tilsvarende Minde satte han sig i Spirene paa Kirkerne i Nørup og Bredsten. Haven ved Gaarden blev paa samme Tid nyanlagt, saa den helt op til vore Dage var en Seværdighed. Det var da ogsaa i god Overensstemmelse med Tidsaanden, at Godsejer Lichtenberg efterhaanden for sine Fortjenester steg i Rang fra Kammerraad gennem alle Grader og i 1739 blev optaget i Adelstanden. Det synes ogsaa, at han ikke blot var kyndig og driftig, men tillige en human Godsejer, præget af et virkeligt Storsyn.

Men det var ikke blot sit eget Gods, Lichtenberg tog sig af. Hans Vindskibelighed strakte sig ogsaa til Industrien, og det var dette, der gav sig Udslag i, at han anlagde Papirmøllen i Randbøldal.

Den egentlige Anledning hertil maa dog sikkert ogsaa søges i den Omstændighed, at Tiden og især dens formaaende Mænd med Kongen i Spidsen var stærkt optaget af hele Landets Opkomst saavel i Landbrug som i Industri; det sidste var jo noget temmelig nyt; men det var bleven en Slags Kæphest for Statsmagten, at der skulde fremelskes »Fabriquer og Manufacturer«. I Aaret 1670 var Kommercekollegiet oprettet. Det var

et Slags Handelsministerium, hvis Medlemmer skulde »stedtze hafue deris Idræt oc Tanker derhen vendt oc derigerit huorledis Manufacturer her udi Landet vel kand indrettis«.

Da der nu samtidig i Reglen herskede Mangel paa Papir her i Landet, noget der havde været Tilfældet siden Bogtrykkerkunstens Opfindelse, saa bød Lejligheden sig her i Randbøldalen, hvor Aaens stærke Fald gav gode Betingelser for at benytte sig af Datidens væsentligste Drivkraft: Vandet.

Allerede længe havde Papirfabrikation været en Kendsgerning her i Landet: Ved Mølleaaen, der løber fra Furesøen ud i Øresund, anlagdes der 1645 en Papirmølle; endnu ældre var dog den Mølle, som i Slutningen af det 16. Aarhundrede begyndtes af Sten Bille i Skaane. Paa Hven havde Tyge Brahe en bekendt Mølle, der endogsaa »paa een Gang og hver for sig« sagdes at kunne gøre Papir, male Korn og berede Skind og endda tillige at kunne slibe og polere.³⁾

Den ved Mølleaaen anlagte Fabrik blev iøvrigt Danmarks første og mest bekendte Papirfabrik, nemlig Strandmøllen, der i lang Tid var i Familien Drewsens Eje og 1889 overtoges af de forenede Papirfabrikker.

Andre Steder har vi Eksempel paa, at Klokkeren ved Domkirken i Aarhus, Hans Hansen Skonning, 1635 fik Tilladelse til at anlægge en Papirmølle. Ved Ørholm, Fuglevad, Frederiksdal og paa Kristianshavn blev der i 18. Aarhundrede indrettet Stampe- og Papirmøller, og 1807 fik Peter Christensen Privilegium paa en Papirmølle, kaldet Nye-Mølle, i Lem ved Ringkøbing.⁴⁾

De fleste af disse Foretagender havde dog ikke nogen længere Varighed. Paa Lichtenbergs Tid og lang Tid

³⁾ Danske Magazin II, 243.

⁴⁾ Hald: Ringkøbing Amt 1833.

derefter blev Engelsholms Fabrik i hvert Fald den eneste i Jylland i sin Art.

Aaret efter at Lichtenberg havde købt Engelsholm, begyndte han nu at anlægge et Teglblænderi paa sit Gods. Dette var aabenbart en fornuftig og formentlig nødvendig Foranstaltning og en Forudsætning for det Byggeri, han havde i Sinde at foretage.

Den Iver, hvormed Lichtenberg søgte at fremme sine Planer om at begynde en Fabriksvirksomhed i Randbøldalen, fremgaar bl. a. af den Ansøgning af 24. September 1732, der bevirkede, at han fik det af ham ønskede Privilegium for Kludeindsamling i Fyn og Jylland.

Den interessante Ansøgning lyder:⁵⁾

Stormægtigste, allernaadigste Arve-Konge og Herrel!

Jeg har med stor Bekostning oprettet et Papiir-Manufactur paa Engelsholms Gods udi Riber Stift i Jylland, til hvis Opkomst jeg forhen om adskillige Privilegier allerunderdanigst har suppliceret men endnu ey derudinden fundet allernaadigst Bønhørelse. Og da jeg nu desuagtet har set mig nødtvungen i Anledning af de mange om Landet tjenlige Manufacturer allernaadigst udgangne Forordninger, alligevel at sætte Værket i fuldkommen Stand for ey at tabe aldeles den derudi sadte Capital, møder mig nu den Vanskelighed, at der i Districtet ey falder saa mange Klude, som til Værkets Drift og Fortsættelse nødvendig behøves, hvorudover mig en særdeles Skade tilføjes, fornemmelig som Manufacturet ingen særdeles Privilegier til Lettelse derimod allernaadigst er bevilget.

Og supplicerer jeg herved, udi allerdybeste Underdanighed, at Deres Kgl. Maj. af særdeles Kgl. Naade allernaadigst ville bevilge mig for denne Fabrique udi

⁵⁾ Jydske Indlæg for 1733, Litra C. — Rigsarkivet.

Fyn og Jylland allene at maatte samle alle de Klude, som til sligt Brug er tjenlige og der falder og Indvaanerne at forbyde samme til andre end allene mig at afhænde paa det de dennem ey fremdeles, som hidtil sket er og endnu sker, til fremmede og udenlandske Manufacturer skulle bortsælge, hvorved Profitten trækkes ud af Landet, og jeg i Særdeleshed derved lider Tab, og som Papiirmager Drewitz (o: Drewsen) slig Bevilling i Sjælland allernaadigst er forund, saa gratificerer jeg mig for saavidt samme her i Riget ey allerede er bemeldte Drewitz bevilget, og saa meget desto mere derom allernaadigst gjør mig forsikret, som Manufacturet saaledes derved vil blive soustineret, at en god Del af den Profit, der ellers gaar af Riget for fremmed Papiir, kunde blive i Landet og i Besynderlighed til mange fattiges Nytte og Underholdning. I allerunderdanigst Forventning af en allernaadigst Bønhørelse er jeg udi allerdybeste Underdanighed

Deres Kgl. Maj's allerunderdanigste troe,
pligtskyldige Tjener og underdanige

Gerhard Hansen Lichtenberg.

Horsens, 24. Septb. 1732.

Til yderligere Styrkelse af de heri fremsatte Ønsker og Begæring er Ansøgningen bilagt med Erklæringer og Anbefalinger fra Stiftamtmandene Holck i Aarhus og Sehested i Odense. Tillige fulgte en Erklæring fra Oldemanden for Købmandslauget i Odense, der anbefalede Andragendet »naar hand allernaadigst maatte tilholdes ikke ved denne Lejlighed i Landet Kjøbmands-Vahre at indpracticere og paa Landet forhandle«.

Denne Gang lykkedes Ansøgningen; knap 2 Maa-

neder senere foreligger Lichtenbergs Bevilling saalydende:

»At eftersom Os Elskelig Gerhard Hansen Lichtenberg, Vores Commerce-Raad, for Os allerunderdanigst haver andraget hvorledes hand med bekostning skal have oprettet et Papiir-Manufactur paa Engelsholm Gods udi Riber Stift i Vort Land Nørre-Jylland, men at hannem derved skal møde denne Vanskelighed, at der i Districtet ikke skal falde saa mange Kluder, som behøves, hvorføre han allerunderdanigst anholder, at hannem maatte tillades til denne Fabrique i Vores Lande Fyen og Jylland at maatte samle og opkjøbe alle de Klude, som til sligt brug ere tienlige og der falder, og at samme ikke til fremmede og udenlandske Manufacturer maatte bortsælges.

Thi have Vi allernaadigst bevilget og tilladt, saa og hermed bevilger og tillader, at bemeldte Commerce-raad Gerhard Hansen Lichtenberg maa til fornævnte sin Papiir-Manufacturs Verck lade opkjøbe Klude i bemeldte Vores Lande Fyen og Jylland til hvilken Ende det hermed alvorligen skal være forbuden fremmede Omløbere at de ikke med saadanne Klude at opkjøbe maa gjøre hannem ind-Pas; Forbydendes alle etc.«

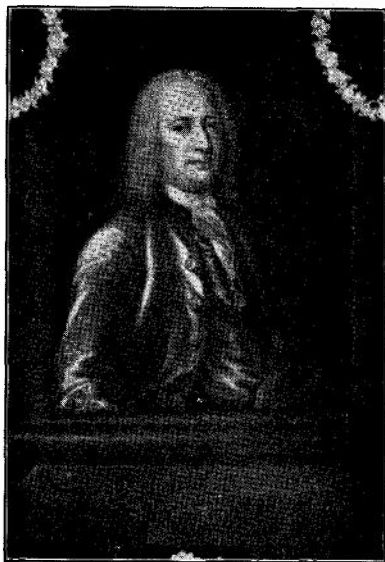
Frederiksberg d. 21. Nov. 1732.

C 6tus.

Forklaringen paa, at noget af det første, vi hører om Anlæggelsen af Engelsholms Fabrik, er disse Ansøgninger og denne Bevilling, er den, at man paa dette Tidspunkt som Raaemne for Tilvirkningen af Papir ikke kendte andet Materiale end Klude. Tilstedeværelsen af den tilstrækkelige Mængde af disse var derfor en nødvendig Forudsætning for en nogenlunde sikker Produktion paa den paatænkte Fabrik.

Allerede i Aarene 1577 og 1579 var der udstedt Be-

villing til at samle Klude (de saakaldte Lumpen) til Papirmøller »mellem København og Helsingør« og i »Københavns Len«. Flere Gange blev der udstedt aabne kgl. Breve med Opfordringer til Gejstligheden, Borgmestre og Raad om at fremme Kludesamling i de forskellige Landsdele. 1708 havde Joh. Drewsen, Strandmøllen, erholdt Bevilling til at samle Klude i hele Riget; 1723 ændredes dette til København og Sjælland, og nu fik altsaa Lichtenberg Privilegium for Fyn og Jylland.⁶⁾

Gerhard Hansen de Lichtenberg.

Først da denne Sag var i Orden, kunde Virksomheden tage sin Begyndelse, hvilket næppe er sket før ind i Aaret 1733.

Forsyningen med de nødvendige Maskiner og øvrige Indretninger og især disses Tilvejebringelse og Forfærdigelse maa jo ogsaa have taget en Del Tid. Paa den til Papirtilvirkningen bestemte Bygning, der har kunnet bevares og benyttes lige op til vore Dage, lod Bygherren indhugge følgende Vers:

Papiirets Mølle-Værk, som Jylland fik er dette,
Commertz-Raad Lichtenberg lod allerførst opsætte;
Gud lad det blive ved til Landets Tarv og Gavn
saalænge det har Folk, der skrive kand sit Navn!?)

⁶⁾ C. Nyrop: Strandmøllen.

⁷⁾ Danske Magazin, IV — 327.

At Formaålet væsentlig var »til Landets Tarv og Gavn« er der næppe Grund til at betvivle. Rigets Ophjælpning og specielt Industriens Fremme var Tidens Løsen.

At Engelsholms Fabrik skulde kunne bestaa saalænge som udtalt, var dog et lovligt fordringsfuldt Ønske. Men Bygherren kunde jo næppe forudse, hvilken Udvikling Tidens Gang og særlig Papirindustrien vilde tage.

Papirtilvirkning i ældre Tid.

Til Oplysning om, paa hvilket Standpunkt Papirfabrikationen paa dette Tidspunkt befandt sig, til Belysning af de Forhold, under hvilke Fabriken begyndte sin Virksomhed samt til Forklaring og Forstaaelse af det i det følgende meddelte angaaende Indretningen, Forsyning med Maskiner etc., vil det være meget formaalstjenligt her kort at meddele nogle Linier om Tilvirkningen af Papir i ældre Tid:⁸⁾

Navnet Papir stammer fra Papyrusplanten, der i Oldtidens Ægypten anvendtes til Fremstilling af en Art Papir. Endnu før Kristi Tid kendtes Bomuldspapiret, og Linnedpapiret spores tilbage til 12.—14 Aarhundrede.

Raaemnet for Papir var altid Stoffet fra Planternes Cellevæv: Cellulose. Til Fremskaffelsen af saavidt muligt ren Cellulose anvendtes i Papirtilvirkningens første Periode, ja indtil for ca. 100 Aar siden kun Klude af Linned, Hamp, Uld og Bomuld. Først omkring 1850 blev Anvendelsen af Træmasse nogenlunde almindelig og Papiret deraf tilfredsstillende.

Til Kludenes Findeling havde man indtil Midten af 18. Aarhundrede kun de saakaldte Stampeværker, der

⁸⁾ Nøjere Oplysninger findes i Opfindelsernes Bog, 1. Udg. 1877.

altid blev anlagte i Forbindelse med Vandmøller, fordi Vandet var Datidens væsentligste Drivkraft. Deraf Navnet Stampemøller el. Papirmøller, der altid her i Landet anvendes om de første Anlæg for Papirtilvirkning.

Ogsaa Engelsholm Fabrik blev anlagt som Stampe-mølle. En saadan kunde, som omtalt, ikke alene anvendes til Papirtilvirkning, men ogsaa ved Tilberedning af Skind og som Knuse- og Krudtværk.

I Stampeværket blev Kludene under stadig Paagydn-ning af Vand ved Hjælp af Stamperne, hvoraf Engels-holms Fabrik angives at have haft 16, stødte el. revne itu saaledes, at de tilsidst udgjorde en vællingagtig Masse. Stamperne, der var lodret staaende Bjælker eller Stødere, hævedes skiftevis op ved Hjælp af en svær Aksel, der var forsynet med fremspringende Kna-ster eller Arme, Ophæverne, anbragte i en Skruelinie, saaledes at de atter skiftevis lod Stamperne falde igen. Det hele foregik i Stampekarret, der indvendig var jernbeslaet. — Skønt den i Stampeværket tilvirkede Masse dannede et udmærket Grundlag for Papirdan-nelsen, blev Stampningen dog efterhaanden fortrængt af den Maskine, der efter sit Hjemland overalt benæv-nes: Hollænderen. 1777 havde Fabriken i Randbøl-dalen baade Stamper og Hollænder.

Som Følge af den Betydning, Kludeindsamlingen havde for Papirtilvirkningen, blev Opsamlingen af og Handelen med disse en vigtig Beskæftigelse for Sam-lere, Opkøbere og Mellemandlere. Fra Tid til anden gaves der adskillige Privilegier og udstedtes der en Del Forordninger desangaaende; men altid sporer man det Besvær, man havde med at fremskaffe den nødvendige Mængde og bevare disse for den hjemlige Industri.

Naar Kludene var samlede, skulde de sorteres, hvil-

ket helst skulde gøres omhyggeligt. Jo mere slidte, og jo oftere Kludene var vaskede, desto bedre Emne var de for Papiret. Linnedklude (Hør) var atter nogle af de bedste. Klude af Uld kunde kun anvendes til grovere og daarligere Papirsorter, saasom Trækpapir o. l.

De forskellige Sorter krævede forskellig Bearbejdning. En Tid lang brugte man at lade Kludene hængige i store Bunker, fugtede med Vand. Derved foregik en Gæring, der bevirkede, at Cellulosen lettere skiltes fra de øvrige Plantestoffer. Alle Klude skulde først efterses og befries for Knapper og Læg. Derpaa blev de af Kludeskærerne skaarne i smaa Stykker med en Langkniv. Den finere Skæring foregik i en Skæremaskine, og derefter fulgte Rensning for Sand, Støv og lign. Denne Rensning foregik i Reglen i en roterende Maskine, hvorved Urenhederne slyngedes ud i en omgivende Trækasse. Til yderligere Rensning brugtes den saakaldte sfæriske Kedel, hvor Kludene i 6—12 Timer bearbejdedes med Vand, tilsat Soda el. Lud, og hvorved farvede Klude tillige mistede Kuløren.

En »Hollænder« er en Findelings- og Æltemaskine, bestaaende af en Valse eller Tromle, i Reglen af Eg, hvorpaa der er anbragt omkring et halvt Hundrede Knive af Staal el. Bronze. Idet Valsen holdes i stadig omdrejende Bevægelse, arbejder disse Knive imod et System af andre fastsiddende Knive. Valsen kan hæves og sænkes, og det hele befinder sig i et aflangt Kar, fyldt med rindende Vand, og Kludene gennemgaar nu herved en vedvarende Plukning indtil fuldstændig Sønderdeling. Til at drive en »Hollænder« behøvedes en temmelig betydelig Kraft, 6—10 Hestekræfter, der altsaa leveredes ved Hjælp af Vandhjulet, ofte »saa hele Huset rystede«.

Man lavede baade Halvtøjs- og Heltøjshollændere,

der henholdsvis bearbejdede Kludemassen halvt eller fuldstændigt, hvilket varede fra 2—4 Timer. Oftest fandt der forinden den endelige Findeling en Blegning Sted ved Hjælp af Klor, der igen maatte fuldstændig fjernes.

Naar Massen kom fra Hollænderen, tilførtes den Porcelænsler, Gips, Berlinerblaat o. l. og bragtes derefter paa en Beholder, kaldet Papirbøtten. Fra Bøtten kom Massen i Formkarret, hvor den for ikke at blive klumpet maatte være under stadig Omrøring og holde en Temperatur fra 50—80 Grader, og fra Formkarret bragtes den derefter i Formene eller Rammerne, hvor Dannelsen af de enkelte Papirark foregik: Rammerne neddyppedes i Formkarret, hvor de blev fyldte; de maatte holdes aldeles vandret og rystedes, hvorved Filtningen af Massen foregik, saaledes at den fugtige Papirskive kunde udtages og aftrykkes ved at anbringes mellem Filtplader. Paa denne Maade arbejdede 2 Mand hele Tiden sammen ved Formningen. Angivelser af, hvor mange Ark de i 12 Timer kunde forfærdige, varierer fra 1200 til 6000.

Filtpladerne med indlagte Papirark samledes i Stabler paa ca. 180 Stk. og bragtes i Pressen, hvor de befriedes for største Delen af det vedhængende Vand. Efter denne Presning skiltes Papiret fra Filten, blev lagt i Stabler og underkastet en ny Presning, undertiden flere. Den endelige Tørring foregik i Tørresalen, i Reglen paa Loftet i Lufttræk, undertiden ved Dampvarme. De Snore, hvorpaa Tørringen foregik, de saakaldte Papirstriker, var enten forarbejdede af Hestehaar el. Kokosbast. Paa Engelsholm angives de dog at være af Cachou-Bark, og som saadan af en ret høj Værdi.

Endnu var tilbage Papirets Limning. Denne foregik

ved at neddyppe Arkene i en Limopløsning af forskellig Beskaffenhed. Efter Limpresning, der fjernede den overflødige Lim, fulgte en ny Tørring og langvarig Presning, for at Papiret kunde blive jævnt og glat. Hvert Ark maatte nøje efterses; mangelfuldt Papir udgjorde Udskuddet. Det fejlfri Papir glittedes i et Valseværk mellem Zinkplader og blev endelig aftalt i Bøger og Ris.

Alt Papir var saaledes haandgjort (Bøttepapir), et udmærket Fabrikat; men Fremstillingen var langsom. Da Papirmaskinen i Beg. af 19. Aarhundrede kom frem, fortrængte den jo delvis det haandgjorte Papir, der dog stadig har Ry som det fineste.

Det haandgjorte Papir var næsten altid forsynet med Vandmærke, der jo væsentlig var et Fabrikmærke, som betegner Papirets Herkomst. Vandmærket paaførtes Arkene i Formene, derved, at disses Sider var forsynede med en Metalplade-Relief. Ofte anbragtes Vandmærket i Papir sammenlimet af flere (3) Ark, af hvilke det midterste da havde en anden Farve end de yderste. Mærket fremtræder da tydeligt, naar Papiret holdes op imod Lyset.

Af Vandmærker findes en betydelig Mængde fra de forskellige Fabrikker. Ogsaa fra Engelsholm findes en Del, der meddeles senere. —

Fabrikens Udseende og Indretning.

Til Belysning af, hvorledes Fabriken i sin Helhed har været opført og indrettet, foreligger der til forskellige Tider en Del Materiale, mest i Form af Vurderinger ved Forsikring for Brandskade. Den første Vurderingsforretning, der er fundet, skriver sig dog fra Aaret 1777, godt 40 Aar efter Fabrikens Opførelse. Imidlertid giver den dog sikkert et temmeligt tro Bil-

lede af Bygningernes oprindelige Udseende og Indretning; nogen nævneværdig Forandring er næppe sket i de første Aartier. Nævnte Vurderingsforretning fandt Sted Tirsdag d. 23. Septb. 1777 i Anledning af, at Papirmagersvend Rudolf Schmith af Roskilde ansøgte Regeringen om et Laan paa 2000 Rdl., fordi han paa-tænkte at købe Fabriken af Ejerinden, Etatsraadinde de Lichtenberg, for 6000 Rdl. og derved netop skulde udbetale hende den ansøgte Sum.⁹⁾ Kollegiet sendte Ansøgningen til Amtmanden, Hans de Hoffmann, der ved Byfogden i Vejle og Herredsfogden i Nørvang Tørrild Herred, Gerhard Fleischer, i Forbindelse med 2 Haandværkere, Tømrer Jens Hansen Busch og Smed Anders Jensen samt 2 Murere og 2 Papirmester-Svende og Landkommissæren Hr. Stenstrup til Keldkjær lod ovennævnte Vurderingsforretning foretage.

Den derved foretagne Vurdering og Beskrivelse var i det væsentlige følgende:

1. Et nordre Vaaningshus, 12 Fag, Mur- og Bindingsværk 2 Etager høj, hvori er 2 Stuer samt Køkken og Spisekammer i den nederste Etage; i den øverste findes 3 Kamre til Svende- og Folke-Værelser samt Loftsrum til Kludenes Forvaring og Hugning, og oven over disse igen et Loft til at tørre Papir, og i Enden af samme et Kornkammer. I de øvrige 4 Fag af samme 12 Fags Hus er Stampeværket med et Vandhjul og en Axel, der driver 16 Stampere. Oven over dette Værk findes ligeledes 2 Lofter til Papirets Ophængning og Tørring, samt paa det øverste Loft et Kammer til Opbevaring af Husholdningens Viktualia.

Hele Huset er teglhængt, understrøgen med Kalk overalt i Henseende til Bygning. Tømmer-

---

⁹⁾ Kommercekollegiet Danske Journal J. 1777, Nr. 350.

- og Snedkerværk af god og forsvarlig Bonitet og Beskaffenhed. Murværket er ligeledes godt. Hvad selve Stampeværket angaar, er dette ligeledes godt, Axelen god og Hjulet kun 2 Aar gammelt, forfærdiget af forsvarligt Egetømmer, ligesom ogsaa Stampetruget er af Eg. Den nuværende Ejer har yderligere anskaffet for 50 Rdl. 4 Jernplader til Indsætning i Jernværket (Stamperne) saafremt de i Brug værende Stampeplader »skulde ske nogen Mangel«. Hele Huset med det beskrevne Værk mentes at have kostet 2500 Rdl. og ansattes nu til 2000 Rdl.
2. Ved den vestre Ende af dette Hus og ved den anden Side af Vandværket fandtes et 8 Fags Hus, Mur- og Bindingsværk, teglhængt, 2 Etager. I dette fandtes Værkstuen, hvor Papiret blev tilberedt, for 2 Aar siden fuldstændig istandsat med nye Egebjelker og Fyrreloft. Her fandtes den store Kobber-Limkedel og Papirbøtten med den saakaldte Kobberblæser. Tillige »Hollænderen«, hvorpaa Kludene blev malede. Mestersvenden paastod, at denne Del af Fabriken, der var den dyreste, var i saa god Stand, »at den af nye ey kunde bekostes bedre«. Til at drive dette Værk fandtes ligeledes en nylig bekostet Egeaxel med nyt Hjul. Man troede ikke, at alt dette kunde bekostes for ringere end 4000 Rdl.; det blev til nuværende Værdi ansat til 3000.
  3. Selve Vandværket bestod af den saakaldte Maalekarm, hvorigennem Vandet løb ned paa Hjulene, samt Vandslusen, der førte det overflødige Vand udenom. Maalekarmen var 2 Aar, og Slusen 9 Aar gl. Af ny mentes dette at koste 500 Rdl., hvorfor det blev ansat til 400.

4. Papirformene og Snorene, hvorpaa Papiret ophænges til Tørring, var »i denne Sommer« fornyede, saaledes, at der nu var ialt 27 Par Forme, alt til Værdi 200 Rdl.
5. Der fandtes ialt 560 saakaldte Fliser eller uldne Klædestykker til at lægge imellem Papiret. Værdi 60 Rdl.
6. Imellem Slusen og Maalekarmen fandtes et lidet Hus, 4 Fag Mur- og Bindingsværk, teglhængt, indrettet til Huggehus, én Etage, kun ansat til 40 Rdl.
7. Stuehuset, der laa nordvest i Gaarden, bestod af 8 Fag, Mur- og Bindingsværk med Værelser for Papirmesteren og hans Familie, for Tiden belagt med Straatag, men »nye Tagsten er indkøbt til deszens Tag«. Dette Hus var forsynet med det saakaldte gebrochen Tag, der bestod deri, at Tagets Sider var brudt udad for at give bedre Plads indvendig. Pladsen under Taget inde paa Loftet benyttedes nemlig til Tørring af Papiret, der her ophængtes paa Snore. Dette Hus ansattes til Værdi 500 Rdl.
8. Vest for sidstnævnte Hus var der »i dette Aar« opført et Tørvehus, 8 Fag, Egebindinger og Lyngtag, Værdi 60 Rdl.
9. Østen for Papirværkets Bygning fandtes et Hus, bestaaende af 5 Fag Mur- og Bindingsværk og teglhængt. Det var indrettet som Brygger- og Bagerhus med Kedel, Skorsten og Ovn; ansat ialt til 60 Rdl.
10. Foruden disse anførte Bygninger hørte til Ejendommen ogsaa en nærliggende Avlsgaard, tilhørende Værkets Ejer. De dertil hørende Bygninger bestod af 29 Fag Egebindingsværk, ansat til 250 Rdl.

Da Vurderingsmændene ikke turde udtale sig om, hvorvidt der »uden befrygtende Tab for Hans Majestæts Regning og Casse« kunde gøres et Laan paa 2000 Rdl. i 1ste Prioritet, blev Resultatet, at Schmith ikke fik bevilget dette Beløb.

En anden og mere udførlig Vurderingsforretning, der baade vidner om stedfunden Udvidelse og Forbedringer og giver en god Forestilling om saavel Avlsgaardens som Fabriksbygningernes Udseende og Tilstand fandt Sted 1784 og medtages i sin Helhed.¹⁰⁾

»Anno 1784 d. 24. Martii mødtes udi Papiir-Fabriken, beliggende udi Coldinghus Amt Tørrild Herred, Randbøl Sogn den i Vacancen constituerede Bye-Foged i Weyle og Herredsfoged udi Nørvang Tørrild Herred Andreas Roesten Lindved fra Weyle med udtagne 4 Mænd og Haandværkere navnlig Tømmermænd Mads Thue fra Riefshuset og Hans Jessen fra Gadbjerg og Murmestere Jakob Christensen af Lihme og Lars Pedersen af Randbølle samt tvende af de her længstværende og ældste Papiirmagersvende Johan Lehmann og Johan Christoffer Steinmeier for efter Forlangende af denne Fabriques Ejer og Beboer Heinrick Rudolf Schmith at syne og taxere bemeldte Fabrique og dens Bygninger til Indlemmelse udi den almindelige Brandforsikring efter Forordning af 13. Jan. 1761. Til hvilken Ende bemeldte Fabrique med sine Bygninger og Indretninger paa nøjeste bleve eftersete og dermed befundet saaledes:

1. Avlsgaarden sønden for Papiir-Fabriken beliggende, bestaaende af tvendne sammenbygte Huse og 34 Fag, god Bygning og vel vedligeholdt, takkede med

¹⁰⁾ Koldinghus Amts Brandtaksationsprotokol 1769-96 - Landsarkivet.

- Straae eller Lyng samt Fjælle og nogle med klinede Vægge ansadt ialt for . . . . . 540 Rdl.
2. Paa og ved Fabriquen findes følgende Bygninger: Et Tørvehus vesten for de øvrige Bygninger og et lidet Stykke derfra staaende, og en nye Supplicant-Bygning tækket med Lyng og aabne Vægge; begge er 8 Fag ansadt ialt for . . . . . 100 Rdl.
3. Østen for Papiirværket og ligeledes et lidet Stykke derfra staaende, et Brygger-Huus, een Mur og Bindingsværk samt behængt med Tegl, bestaaende af 5 Fag ansadt a Fag 20 Rdl. . . . . 100 Rdl.
4. Et Halvtag, bygt opad Bryggerhuset, 3 Fag i Længden og teglhængt ansadt ialt for . . . . . 20 Rdl.
5. Vesten i Gaarden tværs over for Værkshuset et lidet Huus til Huggehus, bestaaende af 3 Fag Muur- og Bindingsværk samt teglhængt ansadt ialt for . . . . . 40 Rdl.
6. Papiir-Fabriquens Bygninger:
- a) Stue- og Vaaningshuset, hvorudi og tillige Stampeværket er indrettet. Dette Huus, som er 12 Fag 2 Etager høj Muur- og Bindingsværk, teglhængt og gebrochen Tag ansadt for saa vidt som Huusets egentlige Bygninger vedkomme i Betragtning af de mange forskellige med Tømmer og Fjæl derudi anlagte Bekostninger a Fag 100 Rdl. . . . . 1200 Rdl.
- b) Et Halvtag ved den anden Ende af dette Huus, 3 Fag i Længden og det store Huus tilbygt, Muur- og Bin-

- dingsværk samt teglhængt, indrettet til Pige-kammer ansadt for . . . . . 60 Rdl.
- c) Et Halvtag, tilbygt mod den østre Side, 3 Fag i Længden staaende paa høje Pæle, teglhængt og indrettet til Kludehuggernes Senge ansadt for . . . . . 50 Rdl.
- d) I den syndre Ende af dette Huus udi Kjælderetagen er Stampeværket indrettet udi 5 Fag; samme Stampeværk med Vand-Hjulet, 14 Alener svære og store Ege-Axcler, 9 Alens Stampe-Truug, 16 Hamre belagt med meget forskelligt Jern-Redskab og øvrige dertil hørende Indretninger ansadt for . . . . . 600 Rdl.
- f) Paa Lofterne udi dette Huus en betydelig Mængde Papiir-Strikker af Cachous-Bark, kommen fra Kysten af Guinea ansadt med sine Indretninger og behørigt Træværk . . . . . 250 Rdl.
- g) Et Værks-Huus i lige Linie med Stuehuuset og beliggende sønden derfor, hvorudi det saakaldte hollandske Værk, Papiir-Bøtten og videre Indretninger befindes. Bestaaende af 8 Fag 2 Etager høj Muur og Bindingsværk, teglhængt, gebrochen Tag ansadt a Fag 80 Rdl. . . . . 640 Rdl.
Derudi disse til Papiir-Fabriquen hørende Værker:
- h) I den nordre Ende det saakaldte hollandske Værk med Vandhjuul, 3 Knaghjuul og øvrige dertil henhørende Maskiner af Valsler, Kummer

- og Tøjkøster, hvorved en betydelig Del Jern-Redskaber er henhørende, foruden andre bekostelige Indretninger ansadt ialt for ..... 600 Rdl.
- i) Et Rør-Værk, som gaar længere gennem Huuset til den store Papiir-Bøtte i den søndre Ende, hvor egentlig Papiiret bliver fabriqueret ansadt for. . . 10 Rdl.
- j) Udi sidstmeldte Værksted en stor saakaldet Papiir-Bøtte, hvor Materien til Papiiret med Formerne udtages; denne Bøtte
- k) hvorudi en Kobber Kakkelovn er anbragt for at holde Materien varm, med alle sine Indretninger samt de derved værende Trækasser, hvor den tilvirkede Papiir-Masse forvares ansadt for ..... 200 Rdl.
- l) Ved denne Papiir-Bøtte en stor Vand Presse med alle sine svære Jernbaand, Presse-Spil og Toug samt øvrige tilhørende bekostelige Indretninger ..... 230 Rdl.
- m) En mindre Presse med sit Behør .. 10 Rdl.
- n) Endnu ved omtalte Papiir-Bøtte en indmuret Kobber-Lihm-Keddel med de dertil hørende 2de store Lihm-Kar med øvrige Indretninger til Papiirets Linning ansadt for den Skade som dette ved en ulykkelig Ildsvaade kunde tage til ..... 100 Rdl.
- o) I anden Etage en stor Papiirpresse med Pressespil og Toug samt øvrige Indretninger ..... 150 Rdl.

- p) Papiir-Strikker anrettede i dette Huus af forbemeldte Beskaffenhed 300 Rdl.
- r) Imellem Huusene Lit. a og g er udi 2den Etage anbragt en Gang af det ene Huus i det andet af Tømmer og Fjelleværk samt teglhængt . . . . . 50 Rdl.
- s) Tværs overfor Vaaningshuset sønden i Gaarden en stor og ny Bygning, indrettet til Vadske-Skur og Gjæstekammer; Muur- og Bindingsværk, teglhængt, gebrochen Tag 8 Fag a 50 Rdl. . . . . 400 Rdl.
- Udi dette Huus og over sammes Loft andre Papiir Strikker af fornævnte Beskaffenhed . . . . . 80 Rdl.
7. Endnu henhørende til Papiir-Værkets Indretninger en anseelig Deel Jernkæder og Vandledninger, som i Henhold til den Skade, som samme ved Ildsvaade kunde tage ansadt til . . . . . 120 Rdl.
8. Endelig blev Vand-Karrene, hvorved Vandet ledes over Vandhjulene til Stampenes og det hollandske Værks Drift taget under Betragtning i Henseende til at samme gaar tæt imellem de store Huuse Litra a og g og ved ulykkelig Ildsvaade uvilkaarlig ville lide Skade for hened . . . . . 140 Rdl.

Summa Taxionem 6000 Rdl.

Saaledes som anført herved forefunden og passeret samt Bygningerne og Værket ansadt af mig vorder bekræftet.

A. R. Lindved.

Endvidere blev eftersat de af Ejeren Hr. Schmith ved denne hans Fabrique anskaffede Brand-Redskaber af nye og vel forfærdiget:

1. En Kaaber-Haandsprøjte med en Læder-Slange.
2. En Jern-Haand-Sprøjte.
3. 10 Læder-Brandspande.
4. En Brandstige 12 Alen lang med Jernringe og Piige og
5. Tvende Brandhager med vedhørende Ringe og Toug; alt i god og forsvarlig Stand, hvilket hermed endvidere vorder attesteret. A. R. L.

Ved en ny Taxation til Brandforsikring 24 Aar senere (1808) ses det, at baade Avlsgaarden og Fabriksbygningerne er forbedrede, saaledes at Vurderingssummen nu beløber sig til det dobbelte, 12000 Rdl. Fabriks Bygninger vurderes nu til over 8000 Rdl. mod godt 5000 1784. Men allerede Aaret efter denne sidste Ansættelse finder en ny Sted (25. Nov. 1809) »efter anmeldte Forbedringer«. Stuehuset er nu udvidet til 19 Fag, 11 Alen dyb; deraf benyttes de 8 Fag til Værkshus, der var forsynet med nye hollandske Maskiner og Kludeskærer.

Værkshuset var nu 10 Fag $12\frac{1}{4}$ Al. dyb. Det var forsynet med »3de Kobberkedler af 1 Td. Størrelse«, men iøvrigt væsentligt som tidligere.

Huset tværsoverfor Stuehuset, fremdeles 8 Fag $9\frac{3}{4}$ Al. dyb, bl. a. forsynet med en 4-Etages Kakkelovn.

Hele Fabriken vurderedes da til 21,330 Rdl., som i Flg. Plakat af $\frac{13}{8}$ 1803 blev omskreven til 19490. Det var Kursændringen, der begyndte at gøre sig gældende. Men værre var dette dog ved den næste Vurdering 6. Aug. 1814, da Vurderingssummen løb op til 105,550 Rdl.; ganske vist befandtes Fabriken baade »forandret og af ny tilbygt«, men Forhøjelsen skriver sig dog væ-

sentlig paa Pengenes dalende Værdi, der formentlig ogsaa har været den væsentligste Anledning til den nye Ansættelse.

Som man ser, et ret betydeligt Byggeforetagende har det været. Fabriken har uden Tvivl været opført og forsynet med Mønster efter de holstenske eller hollandske Værker. Derfra er formentlig ogsaa indforskrevet Papirmestre og Svende, efter hvis Anvisninger Indretningen og Driften er foregaaet. Beskrivelserne falder jo temmelig nøje ind i de Oplysninger, der forefindes om, hvorledes Papirtilvirkningen i Almindelighed foregik paa den Tid.

Fabrikkens Indehavere. — Træk af Virksomheden.

Commertzeraad, senere Etatsraad Gerhard de Lichtenberg var Ejer af Engelsholm Fabrik indtil sin Død 1764. I disse 30 Aar har han drevet Papirfabrikationen (foruden Avlsgaarden) ved Hjælp af Papirmestre eller Mestersvende. Navnene paa disse tyder paa, at de alle har været af udenlandsk Herkomst. 1743 underskrives et Andragende til Kongen om Nedsættelsen af Indførselstolden paa fremmed Papir for Engelsholms Fabriks Vedk. af Michael Andersen Bars, medens »Justice Raad de Lichtenberg i Horsens« angives som Værkets Ejer. Af Papirmagersvende, der har medvirket ved Taksationerne for Brandskade, og som rimeligvis ogsaa har forestaaet den daglige Drift, kan nævnes: Johann Lehmann, Henning Lerche, Johann Christoffer Steinmeyer og Johan Casper Geiz. Den Rudolf Schmith, der omtales i den første Vurderingsforretning, og som angives som Køber til Fabriken 1777, er sikkert den Papirmagersvend, der efter Lichtenbergs Død har bestyret Virksomheden for Etatsraadinden, som vedblev indtil videre at være Indehaver. Fabrikkens

Salg til Schmith synes ikke at være kommen i Stand før 1784. Efter Etatsraadens Død ansøgte hans Enke om om for sig at faa fornyet Privilegiet til Indsamlingen af Klude i Jylland og Fyn. Bevillingen dertil foreligger dog først 12. Aug. 1773,¹¹⁾ hvor Chr. 7. »efter den derover fra vor General-Land-Oekonomien og Commerce-Collegium allerunderanigst gjorde Forestilling allernaadigst tillader, ligesom Vi og hermed bevilger og tillader, at bemeldte Os elskelig Bodil Hoffgaard, afgangne Etatsraad Lichtenbergs, og hendes Arvinger maa have Rettighed til at kjøbe og kjøbe lade osv. — Men skulde imidlertid nogen Klage over dette privilegeredes Misbrug eller Misholdelse til Vores General-Land-Oekonomien og Commerce-Collegium indkomme, da have hun udi samme Sag, for saa vidt dette privilegerede Ords Forklaring angaar, sig bemeldte Departements Descission uden videre Proces eller Lavmaal at underkaste.«

Bodil de Lichtenberg, f. Hofgaard.

— Men skulde imidlertid nogen Klage over dette privilegeredes Misbrug eller Misholdelse til Vores General-Land-Oekonomien og Commerce-Collegium indkomme, da have hun udi samme Sag, for saa vidt dette privilegerede Ords Forklaring angaar, sig bemeldte Departements Descission uden videre Proces eller Lavmaal at underkaste.«

Efter Kontrakt af 9. Juli 1778 var Heinrich Rudolf Schmith fra denne Dato Forpagter af Fabriken, indtil han i Følge Købekontrakt af 4. Febr. 1784¹²⁾ blev dens Ejer.

¹¹⁾ Skifteprotokollen etter H. R. Schmith, Landsarkivet.

¹²⁾ Landsarkivet.

Fabrikens Salg foregik paa følgende Betingelser: »Jeg Etatsraadinde de Lichtenberg overlader til Papirfabriquer H. R. Schmith Fabriquen med alle dens Bygninger fast og løse Inventarium samt den dertil liggende Gaardpart af Dalover By 2 Td., 6 Skp., 3 Fdk. $2\frac{1}{2}$ Alb. samt Skovskyld 1 Fdk. $1\frac{1}{2}$ Alb. med alle Bygninger og tilhørende til Ejendom med alle dertil liggende Grunde og med al den Ret og Rettighed, jeg samme nyder efter Privilegier af $21\frac{1}{11}$ 1732 og $12\frac{1}{8}$ 1773 saa og med Fabriquen tilhørende Rettigheder til Tørveskær i Lihme Tørvemose ved Fabriquens Afhændelse fra Engelsholm for den assurerede Kjøbesum 6000 Rdl.«

Da Schmith som Forpagter havde været forpligtet til at holde Værket ved Lige og at aflevere samme i samme Stand som ved Tiltrædelsen, ophørte nu samtidig denne Forpligtelse.

Angaaende Betalingen blev det bestemt, at da Forpagtningen først udløb næste Mikkelsdag, til hvilken Tid Afgiften, 300 Rdl., forfaldt, skulde Køberen ikke erlægge nogen Udbetaling før til Snapsting 1785. Til den Tid skulde der betales 1000 Rdl., samt enten 1000 Rdl. til eller ogsaa stilles en antagelig Kaution for disse. De resterende 4000 Rdl. kunde da mod gangbar Rente blive staaende med første Prioritets Panteret og $\frac{1}{2}$ Aars Opsigelse. Som Udtryk for det gode Forhold mellem Parterne viste Etatsraadinden Hr. Schmith den »Douceur«, at »Renten af Købesummen fra Forpagtningens Udløb til Snapsting 1785 aldeles eftergives«. Som Følge deraf kunde Skjødet til Schmith ikke udstedes før efter sidstnævnte Dato. Udstedelsen fandt imidlertid først Sted 13. Juni 1787, læst af Nørvang Tørrild Herreds Ret 11. Jan. 1788. (Landsarkivet.)

Efter alt at dømme var H. R. Schmith en baade dygtig og anset Mand. I hans Tid har Fabrikken sikkert

haft en god Tid med rigelig Produktion og god Afsætning. 1777, altsaa kort før Schmith tiltraadte Forpagtningen, angives Værdien af den aarlige Produktion at være 2—3000 Rdl., og Afsætningen var god. I Schmiths Tid, de følgende ca. 25 Aar, er Papirtilvirkningen sikkert forøget betydelig, hvad baade de ved Vurderingsforretningerne anførte Forbedringer og Udvidelser, som Oplysninger, Regninger m. m. i Skiftet efter Schmiths Død tyder paa. Men det var ikke blot Papirfabrikationen, der blomstrede i hans Tid. Ogsaa Avlsbruget havde Fremgang, hvorom vidner forskellige Tilkøb af Lodder og Skovparceller i Omegnen. 1787 ses det endvidere, at Schmith tilkøbte sig en Part af Randbøl Kirke samt Kirke- og Kvægtiende i Dalover og Lihme.

Schmith ejede Fabriken til sin Død 27. Nov. 1803. Allerede 15. Maj 1802 var det¹³⁾ ved kgl. Disposition bestemt, at Sønnen, der ligeledes hed Heinrick Rudolf Schmith og paa dette Tidspunkt var 20 Aar gammel, efter 6 Aars Forløb skulde overtage Fabriken for 10,000 Rdl. med Sikkerhed derfor til andre Arvinger samt »Ophold, Agreements og Bequemmeligheder« for Faderen paa Livstid. Men i Flg. Forpagtningskontrakt af 1. Septb. 1802¹⁴⁾ var Fabriken samt den underlagte Avlsgaard fra Mikkelsdag samme Aar bortforpagtet paa disse 6 Aar til Papirmagersvend Johan Engelhard Knoop. Forpagtningsafgiften var 600 Rdl. aarlig samt 2 à 3 Potter Mælk daglig. »I Foraaret et Stegesvin, til Mikkelsdag 2 3-aarige Beder og 2 Sommerlam og til Mortensdag eller Juni et lidet fed ung Sviin.« Ejeren forbeholdt sig Ret til Bolig i en Fløj af Bygningerne, noget han altsaa kun fik Brug for godt et Aar.

---

¹³⁾ Skifteprotokollen, Landsarkivet.

¹⁴⁾ Skifteprotokollen.

Foruden omtalte Søn efterlod H. R. Schmith sig 4 Børn, hvoraf en Datter var gift med Rasmus Petersen paa Donneruplund, en anden med Carl Friederik Walther, Papirmager paa Fabriken ved Flensborg; en 3die Datter var gift med Heinrich Woge, Papirmagersvend hos Walther.

Efter det Indtryk, man faar af den vidtløftige Registrering af Indbo m. m. ved Fabrikant Schmiths Død, ser det ud til, at det har været et baade kultiveret og ret velsitueret Hjem. Det er jo ogsaa rimeligt, at Schmith, der tillige var en ret stor Jordbruger, i Forhold til den omgivende meget jævne og delvis fattige Bondebefolkning har været anset som en af Egnens mere fornemme Folk. Som et Udtryk for den Interesse, hvormed man saa hen til Papirfabrikøren paa Engelholms Fabrik, kan det vel ogsaa anføres, at der ved hans Begravelse, hvortil aabenbart mange Folk har været samlet, blev nydt ikke mindre end 38 Potter Brændevin foruden adskillige Potter Rom, Aquavit og Vin. Dette var vel i god Overensstemmelse med Tid og Skik ligesom ogsaa den halve Td. Bergensfisk, der bl. a. blev forskrevet i samme Anledning. At Præsten fik 8 Rdl. for Talen, og Degnen 3 for sin Medvirkning, tyder vel ogsaa paa, at Familien Schmith ikke just var Smaafolk.

— — —

Indtil der i 1807 blev gjort et Forsøg paa at drive en Papirfabrik i Lem ved Ringkjøbing var, som omtalt, Engelholm Fabrik den eneste i sin Art i Jylland. (Flensborg, hvor der var en Fabrik, henregnedes til Holsten.) At dens Ry og Anseelse har været god og dens Produkter kendt viden om, tyder meget paa. En Forfatter,¹⁵⁾ der rejste meget, skriver saaledes f. Eks.

¹⁵⁾ L. M. Wedel: Indenlandske Rejser 1806.

Aar 1800: »Ved Engelsholm er en bekendt Fabrique, som leverer forskellige Sorter godt Papir. Denne Pa-piir-Mølle er den eneste i Jylland og Fyn. Produkterne ere meget gode og især haves derfra noget Postpapir, som er særdeles smukt. Jylland, som er saa stort, kunde nok levere Klude og Materialier til flere saa-danne Fabriquer, hvortil ved de mange Aær i Landet gives fordelagtig Lejlighed.« —

Paa hvilken Maade kom nu Produkterne omkring, og hvad var Priserne paa Papiret? Ja, Salg paa selve Stedet kunde der jo næsten ikke være Tale om. Vejle By aftog en Del; herfra foreligger Regninger f. Eks. fra Toldkontoret¹⁶⁾.

1802 angives Priserne at være:

for bedste Papir Nr. 1 pr. Ris.	2 Rdl. 4 Mrk.
- Conceptpapir - - - -	1 - 3 -
- — Nr. 3 - - - -	0 - 9 -
- Udskud - - - -	1 - 0 -

Omtrent samtidig oplyses det gennem en Forespørg-sel fra Stempelkontoret i København, at Schmith ikke saa sig i Stand til at levere Papir dertil for saa lave Priser som Drewsen paa Strandmøllen.

Salget er væsentlig sket gennem Korrespondance, men en betydelig Del afgik dog med de Papirkuske, som Engelsholms Fabrik havde til at køre rundt med Varerne. Bog- eller Papirhandlere var jo næsten ukendte indtil hen i det 19. Aarhundrede. Saaledes meddeler f. Eks. Rektor Tauber i sine Erindringer fra Kolding, at denne By endnu sidst i 1830erne ikke havde nogen Boghandler: »En Gang imellem kom fra Rand-bøl en Papirkusk til Byen, af hvem man kunde købe hvad man behøvede af Skrivematerialier«. Saaledes er Varerne blevet spredte viden om. Ja, ogsaa i Hoved-

¹⁶⁾ Skifteprotokollen.

staden har H. R. Schmith haft Kunder og Kommissionær, hvorom følgende ret interessante Brev til Schmith giver Oplysning:

»Lettelig vilde den Tanke falde Dem ind, at jeg forglemte de 10 Rdl. for det bekomne Papiir, eller jeg i denne overordentlige kostbare Tid havde anvendt dem til noget andet fornødent Brug. Nej, ingen af Delene er sket; men at sende dem herfra med Rideposten tør jeg ej fordriste mig til, da jeg derved staaer Fare for at miste dem, og med Ageposten er det vel meget at give 2 Mrk. og 4 Sk. i Porto for saa faa Penge. Jeg ved derimod min Hr. Ven har en Kommissionær her i Staden, og derfor beder jeg samme til ham maa deponeres og til den Ende ligeledes vi hans Adr. udbedende.«

De med ædle, gode Familie hilses kjærligst og ærbødigst

af Hansen Bager,
logerende Raadhusstr. 40.

Kjøbenhavn, 1. Desb. 1800.

— — —

En stadig tilbagevendende Vanskelighed var det med Tilvejebringelsen af de fornødne Klude. Omløbende Indsamlere respekterede ikke altid de givne Privilegier. Da der paa Fyn ikke fandtes nogen Papirfabrik, blev denne Landsdel fra Tid til anden et Stridens Emne. 1783 androg Drewsen om Eneret til Kludesamling paa Øen, men Kollegiet svarede, at det ikke kunde give ham denne, med mindre han selv kunde forenes med Ejerne af de øvrige Fabriker derom. H. S. Schmith erklærede ved den Lejlighed, at hans Kludesamlere paa Fyn »af Snighandlere ere blevne truet med Hug og Slag og ligesom jaget ud af Landet«. — Fra Tid til anden foreligger forskellige Vidnesbyrd om, at disse Omløbere søgte at udsnugle Kludene til

»udenlands Manufacturer«, og Forsøg paa at hindre dette.¹⁷⁾

Med Hensyn til Priserne paa Klude da opgiver Schmith f. Eks. 1784, at han for bedste Sort giver 1 Mk. 8 Sk. pr. Ldp. Middelsort koster 1 Mark, Ringeste 8 Sk. »og halv Vognleje og Fragt«.

— Ved Knoops Overtagelse af Forpagtningen (1802) angives Fabrikens Lager af Klude at beløbe sig til:

150	Ctnr.	6	Ldp.	hvide Klude
93	-	3	-	grove do.
75	-	0	-	grovere do.
146	-			Linnedklæder og endvidere 31 Ctr. andre grovere Klude.

Papirlageret havde samtidig en Værdi af 1268 Rdl. Som det ses, ikke helt smaa Kvantiteter efter Datidens Maalestok. —

Som omtalt, havde ogsaa Engelsholms Fabrik ligesom andre Fabriker sine særlige Vandmærker. Ved Hjælp af dem kan Papir fra Randbøldal efterspores og kendes den Dag i Dag. I Kolding har saaledes Magistraten købt Papir af Kusken, hvilket kan ses i Kæmnerregnskaberne, og Vandmærket kendes f. Eks. i et Dokument fra 12. Febr. 1790. Flere af de Dokumenter baade fra Landsarkivet og Rigsarkivet, som er benyttede ved Udarbejdelsen af denne Afhandling, kan tydelig ved Vandmærket konstateres at være affattede paa Papir fra Engelsholm Fabrik.

Af Vandmærker, som det er oplyst er benyttet ved Fabrikationen, skal anføres følgende:¹⁸⁾

1. S sammenslynget B. D. L. (Bodil de Lichtenberg)

¹⁷⁾ Strandmøllen.

¹⁸⁾ Se ogsaa »Fortegnelse over 235 Skrivepapirsorter« ved E. Secher Kbhvn. 1888.

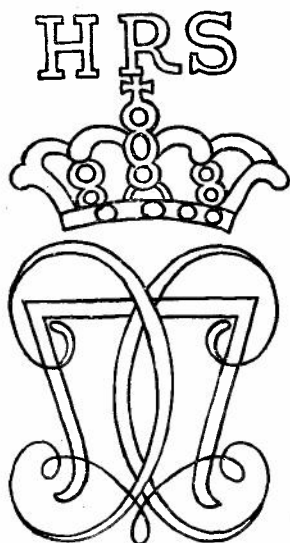

Fig. 4.
Vandmærke i Papir fra Engelholms Fabrik (halv Størrelse).

paa det ene Halvark og Kundkabs-træet med Slangen paa det andet (1774).

2. En Engel med et Træ med 10 Gre-

ne i den ene Haand, og i den anden en Plade med Bogstaverne E. C. H. Paa tilsvarende Halvark B. D. L. (Fig. 5) (1775).

3. Kronet Skjold med et Posthorn og B. D. L.

4. B. D. L. og en Enhjørning.

5. Kronet dobbelt sammen-

slynget C7 (Chr. d. 7) og H. R. S. (H. R. Smith) (Fig. 4).

6. Kronet CRVII — H. R. S. — Engelsholm — og paa andet Halvark H. R. S.

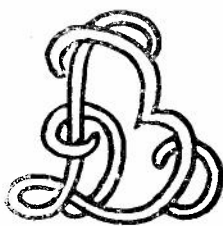

Fig. 5. Vandmærke fra Engelholms Fabrik (forstørret).

Den senere Tid.

Efter at Forpagtningskontrakten med Johan E. Knoop var udløbet, blev H. R. Schmith den yngre Ejer af Fabriken 1808. Han ejede den i 20 Aar, indtil 1828. Det Tidsrum, da Fabriken var i denne Ejers Besiddelse, faldt jo sammen med de svære Tider med lammende Krigsbegivenheder og derefter følgende økonomiske Tryk og Pengevanskeligheder. Efter al Sandsynlighed har disse Forhold ogsaa haft Indflydelse paa Papirfabrikationen i Randbøldal, saaledes, at Virksomheden

og Afsætningen er bleven lammet. Et Vidnesbyrd herom afgiver den økonomiske Forfatter J. Rawert, der 1820 i sin Bog om Industriens Tilstand i de danske Provinser skriver, at Værket i Engelsholm Papirmølle er blevet forbedret under Krigen »og er efter mit Skøn- nende meget godt. Herfra er leveret en stor Mængde og godt Papir, men da den nuværende Ejer er under Concours, svarer Driften til hans Forfatning.« —

Det gik altsaa saa meget tilbage, at Ejeren blev erklæret konkurs. Hvorledes iøvrigt Forholdene udvik- ledes indtil ind i 19. Aarhundredes sidste Halvdel, er det næppe muligt at faa Klarhed over udover de større Begivenheder. Det bekræfter sig her, som i Almindelig- hed naar det gælder om at skaffe historiske Oplysnin- ger, at den Tid, der ligger ret nær ind paa Nutiden, er det vanskeligst at faa belyst. Aarsagen hertil er væ- sentlig den, at Forhold og Begivenheder, der ligger ca. 100 Aar eller mere tilbage, næsten altid kan belyses og opredes ved Hjælp af Arkivstof, medens det, der er af yngre Dato, enten ikke er optegnet el. endnu ikke er indgaaet i Arkiverne. Man maa derfor udelukkende søge til, hvad Bladene i den paagældende Tid har indeholdt eller til, hvad nulevende Folk har hørt eller kan huske. Men Bladene var faa indtil for ca. 50 Aar siden, og Befolkningen erindrer i Almindelighed ikke meget, selv fra deres Forældres eller Bedsteforældres Tid.

For Engelsholms Fabriks Vedkommende er Oplys- ningerne fra omkring 1808 saaledes sparsomme. Sted- lige Folk véd intet saa langt tilbage. Muligvis der blandt Aarbogens Læsere findes nogle, der kan give nøjere Oplysninger om denne Tid, hvilket da med Tak vil blive modtaget.

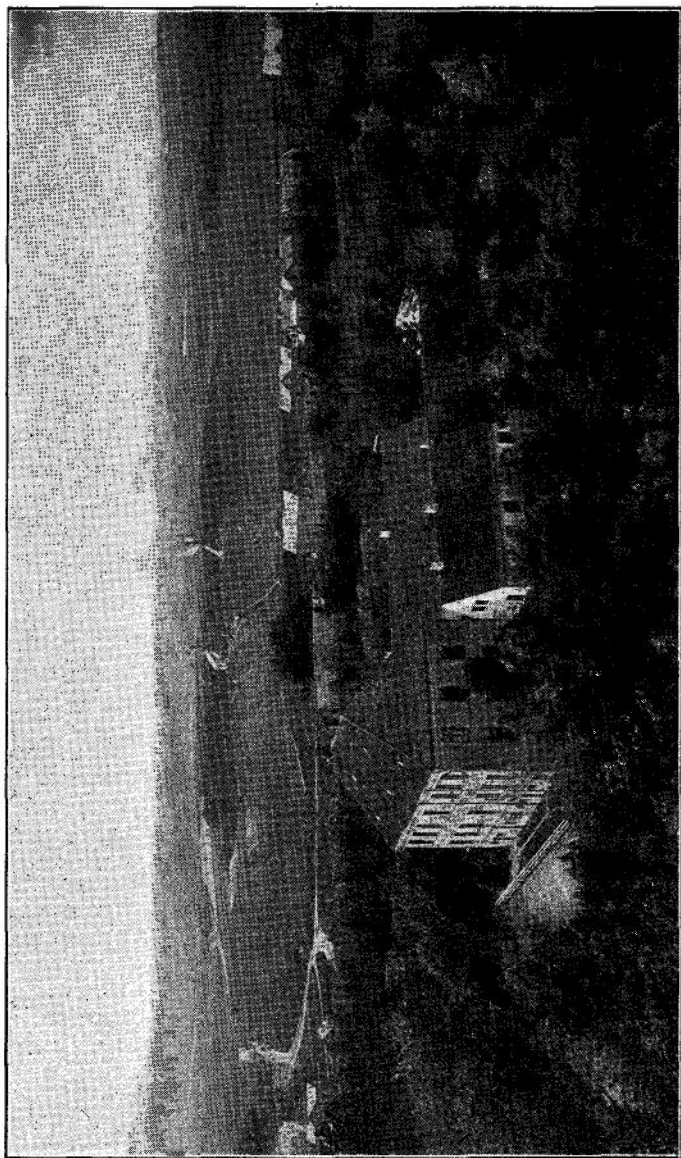
Om Tiden efter at H. R. Schmith den yngre var død, 1828, kan døg følgende meddeles:

Engelsholms Fabrik (og Avlsgaard) overgik 1828 til Fabrikant C. F. Walther, der jo var fra Flensborg og gift med en Søster til H. R. Schmith d. yngre. Bevillingen for Carl Friederik Walther foreligger under 11. Decb. 1828, hvor der efter allerunderdanigst Ansøgning meddeles ham »Privilegium for Randbøldals Fabrik med Toldfrihed paa de raa Materialer, han fra fremmede Steder til Fabrikationen behøver«. I Commerce-Collegiets Privilegieprotokol findes dette Privilegium overstreget med Bemærkning: »Casseret 29. Nov. 1841«. Rimeligvis er C. F. Walther død paa dette Tidspunkt. I det hele taget ser det ud til, at flere Medlemmer af Familien Walther har været beskæftiget ved Engelsholms Fabrik. Randbøl Sogns Kirkebog angiver saaledes, at Aug. Vilh. Walther, Papiirmager-Svend, boende i Dalovre, er død 14. Juli 1831. Sandsynligvis har han tillige drevet Landbrug, og i det hele ses det, at flere af Arbejderne ved Engelsholms Fabrik har overtaget Ejendomme i Nabolaget. Adskillige fremmedlydende Navne er derved indgaaet blandt Befolkningen. Moris Lehmann, gift med Birthe Barsdatter, var saaledes 1787 bosiddende i Lindeballe Sogn. Deres Søn Johann Lehmann¹⁹⁾ var 1792 Medkøber af Anneksgaarden i Lindeballe, og Johan Caspar Geiz, der medvirkede ved Taksationen 1809, ejede Stedet »Enemærke« i Lindeballe Sogn.²⁰⁾

Efter 1841 blev den nye Ejer H. R. Walther, hvem enkelte nulevende har hørt om. Han betegnes altid som Tysker og ugift. Aabenbart har han været en ejendommelig og særpræget Natur, efter Folks Udsagn Kvindehader. Der fortælles, at Folk stjal Klude og Pjalter fra ham om Natten og solgte dem til ham igen

¹⁹⁾ Medvirkede ved Brandtaksationen 1784.

²⁰⁾ Rasmus Mortensen: Fra Vejle Vesteregn, Pag. 231—232.

Udsigt over Randbølgaard med Hovedbygningen, opført 1842. I Baggrunden Randbøl Hede (ca. 1900).

om Dagen. Omsider gik det saa vidt, at han genkendte sine egne Klude og derfor ret naturligt »aber ikke vilde købe dem tiere«. ²¹⁾

Det var sikkert H. R. Walther, der først i Fyrreerne opførte den smukke Hovedbygning i 2 Etager skraas Syd for Fabriksbygningen. Denne rummelige og solide Bygning bærer Præg af Velstand.

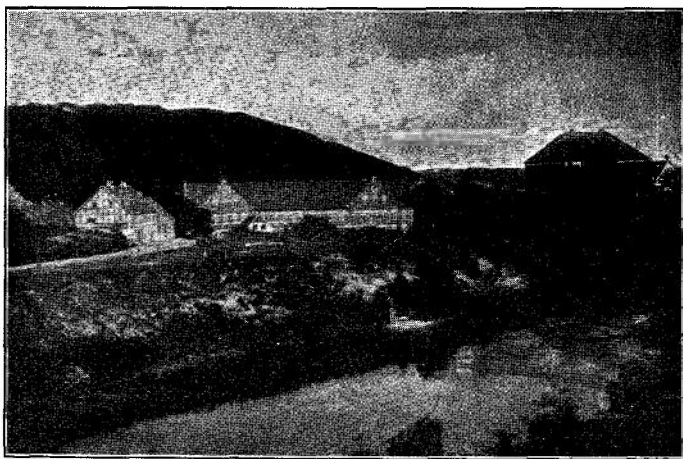
Omkring 1845 blev Fabriksbygningerne ødelagte ved en Brand. Efter nogles Oplysninger ophørte Papirtilvirkningen allerede dermed, idet Fabriken blev omdannet til et Bomuldsvæveri. Ca. 20 Aar senere (1865) bortforpagtede Walther Fabriken til Fabrikant Robby fra Neumünster, der nu overgik til Fremstillingen af grovere Klædevarer. Det angives, at Fabriken paa dette Tidspunkt beskæftigede ca. 40, væsentlig kvindelige, Arbejdere, og at Vandkraften var rigelig. — Det blev dog ikke nogen lang Tid, Hr. Robby beholdt Forpagtningen, idet han gik fallit, og 1871 solgtes »den Fabrikant H. R. Walther af Flensborg tilhørende Engelsholm Fabrik til Grosserer Grøn, København, for Købesummen 72,000 Rdl.« ²²⁾. Ved Auktionen 13. Nov. 1871 købte Grøn tillige Fabrikens Inventarium for 12,000 Rdl. I Handelen medfulgte endvidere Randbølgaard (tidligere Kro), og i Følge Fundats af 8. Maj 1891 oprettedes deraf et Fideikommis.

I en lang Aarrække har Randbøldals Fabrik nu været i Familien Grøns Eje. I disse sidste Aartier er der foretaget forskellige Forandringer dels med Fabriksbygningerne og dels med Omgivelserne, der er prydede med en Mængde Beplantninger. Efter en Brand i 1875 er Fabriksbygningerne genopførte i smuk Stil med 3 Stokværk og Kamgavle. 1919 opførtes et

²¹⁾ Meddelt af fhv. Gæstgiver Sørensen, Randbøl.

²²⁾ Vejle Amts Avis 14. Novbr. 1871.

Randbøldals Fabrik, genopført 1875.

Bomuldsvæveri, der imidlertid først toges i Brug 1925, idet Fabrikant Grøn da flyttede sit Væveri hertil fra København. En Del Funktionærboliger er opførte i den senere Tid. Siden Verdenskrigen har Virksomheden en Del af Tiden staaet stille.

Endnu flyder Vejleaaens Vande gennem den stille og idylliske Dal og ind igennem Fabriksslusen. Stadig er Randbøldalen med dens smukke Natur, de spredte Bebyggelser og den røde Fabriksbygning et dejligt Sted at gæste, og ind i Naturens eget Værk har saaledes nu i ca. 200 Aar Historie og Civilisation spundet de Traade, som det har været Hensigten hermed at søge udredte og belyst.

FABRIKEN VED HARALDSKJÆR

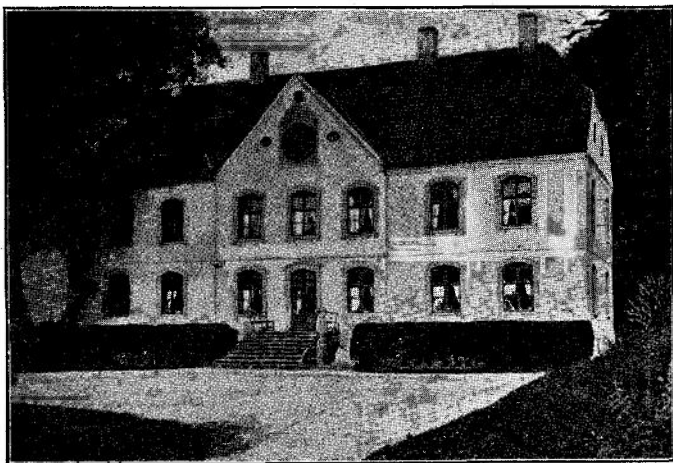
Anlæggelsen.

En Dag først paa Sommeren i Aaret 1741, »ungefär in Juni«, indfandt der sig »paa Gaarden Haraldskjær, omtrent en halv Miil westen for Weyle«, en ung Jøde

ved Navn Bernt Isack. Om hans nærmere Herkomst og Kvalifikationer er ikke noget bestemt oplyst; men det ligger nær at antage, at han har hørt til den jødiske Koloni, der havde dannet sig i Fredericia, hvor de havde deres egen Synagoge. Bernt Isack medbragte til Haraldskjær et Privilegium fra Kong Chr. 6, dateret 22. Maj 1741, i Følge hvilket han efter allerunderdanigst derom indgivne Ansøgning havde erholdt Tilladelse til at »anlægge og opbygge en Gewehr-Fabrique i Egnen ved Weyle paa hvilken Proprietærs Grund, som han derom kunde accordere«. Af den daværende Ejer af Haraldskjær, Oberstløjtnant ved det kgl. Infanteriregiment i Rendsborg, Pierre d'Andischo, erholdt Jøden da Tilladelse til »at nyde paa Gaardens Grund en bequem Plads til sligt Værk at anlægge og opbygge, hvor samme ved en derflydende Aae af god Cituation befandtes«.

Stedet, hvor Bernt Isack saaledes fik Tilladelsen til at begynde Fabrikens Anlæggelse, maa have været umiddelbart Syd for Hovedbygningen, hvor der for en Sned Aar siden fandtes nogle nedrammede Pæle, Rester af et Stemmeværk. Og Grunden til, at Isack udvalgte sig denne Egn for sit Forehavende, maa formentlig søges deri, at han gjorde sig Haab om at blive Leverandør til Garnisonen i Fredericia. Thi allerede den 20. April 1741 havde han til kgl. Maj. indsendt et Andragende,²³⁾ skrevet paa Tysk, hvori han opreder, hvorledes Driften af et saadant Værk alene beror paa Majestætens allernaadigste Bevilling til, at han aarlig til Fredericia kan levere »Et Tusinde Flinter med dertil hørende Bajonetter, paa kgl. Maj.s Regning og af samme Model og til den samme Pris, som de bliver fabrikeret til i Fabriken ved Helsingør.« Tillige an-

²³⁾ Rigsarkivet.

Hovedgaarden Haraldskjær.

moder Isack om, at de til Fabriken nødvendige Varer maa blive befriet for alle Contributioner og Afgifter.

Som Begrundelse for hele sit Forehavende anfører han, at da saadanne Varer fremstilles og indføres fra fremmede Steder, vil Fabrikationen deraf være »saavel til Landets Bedste som til min egen Nytte«. Det er troligt nok, at ogsaa Kongen ved Bevillingens Udstedelse har tænkt paa Landets Vel, idet det i adskillige Tilfælde blev gjort til en Betingelse for, at Jøder fik Lov til at indkomme i Landet, at de da satte Fabrikvirksomheder eller Handel i Gang.

Nævnte Andragende af 20. April blev indsendt til General-Land-Oeconomien og Commerce-Collegiet, der atter sendte det til Land-Etatens General-Commissariat, som den 22. April afsendte følgende Skrivelse, der ogsaa for sine pompøse Vendinger fortjener at gengives i sin Helhed:²⁴⁾

²⁴⁾ Rigsarkivet.

Høj- og velbaarne Hr. Greve,
højtærede Hr. Gehejme-Conferensraad
samt Højædle og velbaarne
højædle og velbyrdige Herrer.

Deres højtærede Skrivelse af 20. hujus tillige med Jøde Bernt Isacks der udi indflettede Memorial angaaende adskillige Vandværker i Jylland at oprette til der paa at Fabriquere Flinter, Carabiner, Pistoler, Espontons, Kaarder, Pallasker og allehaande Klinger med andet mere, som vi bekomme. Som nu ved Cronborg er et Priviligeret Gevehr-Fabrique, hvormed vi efter kgl. allernaadigste Resolution staar i Contract, og hvorfra gjøres Leverance til Hans Maj.s Fornødenheder af Flinter og Bajonetter ganske dygtig og upaaklagelig. Saa kan bemeldte Jøde aldeles ingen Haab gjøre sig at komme til efter hans Begjering at levere et Tusinde Stykker saadan Gevehre aarlig udi Fredericia. Men skulde han i Tiden forfærdige Kaarder og Pallask-Klinger, da om nogle til Land Etatens Fornødenhed maatte behøves, kunde de vel tages fra ham, naar hand kan levere dem saa godt og til saa billig Priis, som de fra andre kunde bekommes; dog vil Leverancen i saa Maade ikkun blive meget liden og er det altsaa at befrygte, siden hand aldeles ingen Vis Facit kand gjøre sig paa noget her ved General-Commissariatet at fortjene. At slig et Værk, hvis Indretning med de dertil hørende Huus og Mølleværker uvilkaarlig vilde koste mere end hand sig muligt forestiller og saa vel af Mangel for Penge, den fornødne Debit, inden kort Tid med hans og med Interessenters Skade gaa til Grunde; hvilket vi ikke skulde undlade udi tjenstberedvillig Gensvar at Communicere tillige med

bemeldte Memorial igen tilbagestille, som med megen Consideration bliver

Deres højgrevelige Exellencers og
de højtærede Herres
tjenstberedvillige Tjenere
(4 Navne).

Det blev altsaa et Afslag, og den Frygt, som her udtales, for at Værkets Anlæggelse vilde koste mere end Jøden Isack formaaede, viste sig at være vel begrundet. Vel blev de nødvendige Bygninger m. m. paa det nærmeste opført og tilvejebragte i Løbet af de følgende 1 à 2 Aar. Men Jøden var i Virkeligheden kun en ganske uformuende Mand, hvem det imidlertid lykkedes at faa Oberstløjtnant d'Andischon til at forstrække sig med det nødvendige, saaledes at det egentlig blev den sidste, der lod Fabriken med Tilbehør opføre. Bernt Isack maatte omsider bekende, at han »ingen Midler af sig selv hafde og endnu ey heller af min Familie og andre Jøder, jeg derom har søgt, har kunnet obtinere nogen Assistance«.

I et nyt Andragende til Kongen²⁵⁾ udtaler Isack bl. a.: »Saa har da velbemeldte Hr. Obrist-Leutnanten efter min til samme gjorte Ansøgning ladet sig være overtalt til at antage sig bemeldte Værk at opbygge og derpaa anvendt stor Bekostning med Tømmer og Træ, Arbejdsfolk at lade bekoste imod at jeg har lovet hennem for samme hans Forskud skadesløs at contenere og betale.«

Da Jøden maatte indrømme, at han i sin nuværende fattige Tilstand ikke saa sig i Stand til at holde sine Løfter, var der ikke andet for, end at han maatte indvilge i at afstaa sit Privilegium til d'Andischon:

²⁵⁾ Rigsarkivet.

»Altsaa og paa det at Deres Kgl. Maj.s allernaadigst givne Privilegium kunde blive allerunderdanigst efterfulgt, de paa eftermeldte Værk allerede og i lang Tid anvendte Omkostninger kunde nyde sin Fuldkommenhed og blive sat i Stand.

Saa bønfalder jeg hermed Deres Kgl. Maj. at bemeldte Obrist-Leutnanten allernaadigst forundes efter forbemeldte min Afstaaelse bemeldte Privilegium, til hvilken Ende samme og hermed unnominale til Forandring remitteres.«

I et fra Ejeren af Haraldskjær samtidig indsendt Andragende til Kongen²⁶⁾ meddeler denne, hvorledes han »ej allene har ladet mig af Jøden persuadere²⁷⁾ til at forunde ham den dertil hørende Plads og Vand ved en stor Aae væsten til min Gaard, men endog forskaffet behøvende Tømmer og Træ til Værket, item ladet samme forarbejde ved adskillige paa min Bekostning faldende Arbejdsfolk, indtil nu samme Værk næsten dels er opbygt.«

Oberstløjtnanten androg altsaa samtidig om, at det Jøden allernaadigst givne Privilegium paa en Gevehr-Fabrik maatte overlades til ham »med samme Vilkaar og Billighed hannem er forundt at nyde, saa at dend allerede af mig derpaa saa stor anvendte Omkostning ej unødig skulde være spildt. Derimod lover jeg næst Guds Hjælp at fuldstændiggøre Fabriquet og istandsætte alt eftersom det allernaadigst er foreskrevet. — Forsikrende mig om en naadig Audience at blive til Weyle Posthus Remitteret.

Forblivende paa min Tid

Deres kgl. Maj. allerunderdanigste

Tjener

Pierre d'Andischon.

Haraldskjær, 19. Januar 1743.

²⁶⁾ Rigsarkivet.

²⁷⁾ overtale.

Bernt Isacks Held og Ophold paa Haraldskjær blev altsaa kun kort. Hans Uheld med Geværfabriken synes endog at have været fuldkommen, saaledes at hans tilsyneladende snedige Paagaaenhed intet har nyttet. Denne hans Vanskæbne fremgaar tydeligt af en Erklæring, dateret 2 Dage efter de to ovenanførte Andragender, 21. Januar 1741, og hvori det hedder:²⁸⁾

»Desuden har Hr. Obrist-Leutenanten, da jeg udi nærmeste Tid mig allene for min Commodite heri Egnen har opholdet, Tid til anden assisteret mig med Penge, som ialt udgjør den Summa 144 Rdl. — skriver Et Hundrede Fyrretyve og Fire Rigsdaler — som jeg hannem skyldig er. Saa da saafremt at hand omsider kunde nyde Frugten af Dito-Fabrique naar hand samme med lang stor Omkostninger kunde faa bragt i Stand, har jeg allene ved min allerunderdanige Supplique til Hans kgl. Maj. dateret 19. Jan. sidstleden afstanden og Ceeleret det mig givne Privilegium til Hr. Obrist-Leutnanten at han samme allernaadigst til egen Dispensation maatte forundes, men endog i Fald, som dog ej formodes, samme allernaadigst ej skulde hannem forundes, skal hand dog for sig og sine Arvinger af mig og mine Arvinger i alle optænkelige Maader u-præjudiceret nyde og beholde bemeldte Fabrique med alle sine Revenuer, naar den kommer i Stand, at gjøre sig saa nøttig som hand bedst kand og vil.

Det jeg ej allene egenhændig haver skrevet men endog formaaet 2de Dannemænd, navnlig Frands Nielsen og Rasmus Jessen dette til Stadfæstelse og ydermere Vidnesbyrd med mig at underskrive.«

Nørre Vilstrup²⁹⁾ d. 21. Jan. 1743.

Bernt Isack.

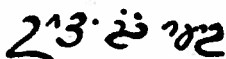
Frands Nielsen.

Rasmus Jessen.

²⁸⁾ Rigsarkivet.

²⁹⁾ Hvor Bent Isaack f. T. opholdt sig.

Dette Dokument er underskrevet af Jøden med hebræiske Bogstaver.

Bernt Isacks hebræiske (el. aramæiske) Underskrift.

Til yderligere Stadfæstelse af sin fuldstændige Uformuenhed over for det Forehavende, som Isack havde haft, maatte han samtidig med ovenstaaende Erklæring anmode d'Andischon om et Laan paa 25 Rdl., »som jeg Dags Dato har undfanngen af Velb. Hr. Obrist-Leutnanten, gjør ialt Summa Et Hundrede Ni og Tresindstyve Rigsdaler«.

Der er ikke megen Sandsynlighed for, at Ejeren af Haraldskjær nogensinde fik sit Tilgodehavende; thi fra nu af forsvinder Jøden Bernt Isack efter denne sin korte og lidet heldige Optræden paa Vejleegnen.

Medens det for Bernt Isacks oprindelige givne Privilegium ikke er forefunden, foreligger under 4. Marts 1743 Erklæringen om, at det »skal aldeles cesere og ophøre og derimod igen at forundes Oberst-Leutnant d'Andischon saaledes, at det tillades ham paa hans egen Grund paa det allerede begyndte Værk at forfærdige Carabiner, Pistoler, Espontons, Kaarder, Pallascher, Knive, Saxe, adskillige Kaarde-Klinger samt Høleer og Søm. Dog at hand den paa Cronborg Amt værende Gewehr-Fabrique aldeles ingen Afgang og Skade tilfører udi Leverancer, ligesom hand den angaaende Høe-Leer og Skjære-Knive udgangne Placat af 21. Nov. 1735 i alle Maader skulle tilholde. — Bevilge Vi, at alle de til dette Værks fornødne Folk og Arbeydere maa nyde samme Frihed som andre Fabriquanter paa Landet, at hand, naar dette Værk saaledes er i Stand bragt, at hand Landet med de der paa fabriquerede Vahrer til Fornødenhed kand forsyne af tilbørlig Godhed og for billige Penge, saa ville Vi allernaadigst være betænkt deslige Vahrers Indførelse at forbyde.«

Det blev altsaa d'Andischon, der maatte fuldende Værkets Istandsættelse, hvilket maa være sket i Løbet af Aaret 1743. Men allerede 31. Maj samme Aar indsender d'Andischon en Ansøgning om, at han maa blive benaadet med endnu et Privilegium »paa en Gruben- eller Perlegrynsmølle og en Kobber-Manufacturmølle at lade indrette og fuldfærdige, item en Pulver- eller Krudmølle med Frihed til at nyde det dertil hørende Salpeter, hvor det findes i Jorden at udsøge. Ligeledes at maatte indrette og til sin Brug iværkføre hvilke Bebyggelse jeg med Deres Maj.s allernaadigste Approbation har Lyst og Villie til at bekoste og lade anlægge Landet til Nytte.« Ansøgningen³⁰⁾ er dateret Rendsborg og undertegnet »Deres Maj.s med Liv og Blod forbundne Tjener«.

Det var altsaa aabenbart Oberstløjtnantens Tanke, at det alene med Geværfabrikation ikke kunde gaa. Med Hensyn til den paatænkte Perlegrynsmølle, da kom han derved i Konflikt med Mølleren i den nærliggende Vingsted Mølle, »som udi samme Aar har sit Mallerværk og kunde finde sig ved saadan nye oprettet Mølle forurettet.« Sagen desangaaende blev derfor udsat³¹⁾ og næppe nogensinde bevilget. Stiftamtmand Woyda paa Skanderborg Slot, der fik Akterne tilstillet, overgav dem til Amtmanden Grev Ortz over Koldinghus Amt, og der udspandt sig en Strid mellem Mølleren i Vingsted og d'Andischon, idet de gennem Commerce-Collegiet indlod Sagen for Lands Lov og Ret, et Emne, der kunde blive Genstand for en særskilt Behandling.

Under 5. Septb. 1744 foreligger da Bevillingen for Oberstløjtnanten til Oprettelsen af en »Kaaber- og Krud-Mølle, saaledes at det ikke præjudicerer eller

³⁰⁾ Rigsarkivet.

³¹⁾ Resolution af 12. August 1744.

hindrer de Møller, som andre enten kunde eje eller have i Fæste udi samme Aae beliggende, hvornæst hannem til Krud-Møllens Fornødenhed tillades at op-søge og udgrave al den Salpeter, som han i Jorden maatte forefinde; men skulde saadan Opgravning ske paa nogen anden end hans egen Grund, da have hand sig derom først med Ejeren at forlige.« —

Fabrikens senere Indehaver, Indretning og Virksomhed.

Det blev ikke forundt Pierre d'Andischon ret længe at fortsætte den saaledes paabegyndte Virksomhed. Skønt det sikkert var hans Hensigt her at benytte Vejleaaens Vandkraft til en ret storstilet Fabriksvirksomhed, havde denne dog i de første Aar ikke nogen Fremgang. I Følge Pastor Buchholtz's Beskrivelse af Skibet Sogn³²⁾ anlagde d'Andischon ogsaa et Garveri og en Stampemølle saavel til uldent Tøj som til Skind og endog til Fremstilling af Lervarer. Frugten heraf stod dog ikke i Forhold til de anvendte Omkostninger, idet kun Kobber- og Jernværkerne vedblev at bestaa.

Oberstløjtnanten var jo ogsaa stærkt optaget af sin Stilling som Officer, og da han 1751 døde, var det som en forgældet Mand. Hele Boet blev nu stykkevis sat til Auktion, saaledes at Hovedgaarden „med den ved Kjørebroen over Aaen anlagte Nagelsmedie item Teglladen og derved staaende Bygninger opraabtes for sig, og dernæst Kobber- og Høle-Fabrikkerne saavel som Stampe- og Lermøllen med alle tilhørende Vandhamre, Ambolter og Blæsebølge og den store Saks ved Kobbersmelteriet, alle Vandhjul og Stamper.“³³⁾ Køberen til saavel Godset som Værkerne blev Gerhard de

³²⁾ Vejle Amts Aarbøger 1924, P. 257—58.

³³⁾ Danske Herregaarde III, P. 557.

Lichtenberg til Engelsholm, og hele Købesummen angives til 18,683 Rdl.

Den Udvidelse af Virksomheden til ogsaa at omfatte Høleer, Søm m. m., som her er Tale om, har dog næppe fundet Sted før efter d'Andischons Død. Til Udvidelser og Forbedringer havde Efterfølgerne bedre Magt. 3 Aar senere (1754) overlod Lichtenberg imidlertid Virksomhederne til sin Svigersøn Christen Linde. Han flyttede de forsømte Bygninger til et Sted længere mod Vest paa Rue Bys Mark, hvor de har staaet indtil vore Dage.³⁴⁾ Men allerede en Gang tidligere angives det, at Fabriken er flyttet ca. 2500 Al. mod Vest for der at opnaa en bedre Vandstand.³⁵⁾ Den omtalte Udvidelse er sikkert foretaget af Linde 1757.

Efter Lichtenbergs Død 1764 overgik Fabriken til Christen Linde; men Virksomhedens forskellige Grene blev adskilte, saaledes at Christen Linde fortsatte Krudttilvirkningen og Kobberværket, medens en Søn af Lichtenberg, Hans Heinrick L., overtog Jernværkerne. I Følge en Ansøgning dateret Engelsholm 4. April 1766³⁶⁾ androg Christen Linde om kgl. Confirmation paa de d'Andischon meddelte Privilegier. Bevillingen dertil er ikke forefunden, men det er sandsynligt, at Linde har modtaget en saadan. Nogen Bevilling for den unge Lichtenberg er heller ikke forefunden; muligvis er Fabrikationen drevet videre paa Lindes Bevillinger; men de forskellige Grene af Virksomheden var i den følgende Tid i Flg. en Præsteindberetning fra Sognepræst A. Bredstrup, Skibet, til Biskop Block i Ribe 1767³⁷⁾ „forpagtet bort til Fabriquererne selv, som arbejde derpaa og hver har sit Værksted,

³⁴⁾ Præsteindberetningen 1767.

³⁵⁾ Jydsk Historie og Topografi III Rk. V P. 69.

³⁶⁾ Rigsarkivet.

³⁷⁾ Landsarkivet.

hvoraf de aarlig svarer en Forpagtning: Navnlig Kobbersmelteren 90 Rdl., Hølee-Smedden 40 Rdl., og af Nagel-Smidderiet gives aarlig 30 Rdl. De derpaa fabriquerede Jern-Varer afsættes i Landets omliggende Kjøbstæder, og Eendeel deraf overføres til Fyhn. — Ligeledes har og Kobbersmelteren nogenledes god Næring af Eendeel dertil søgende Kobber-Smidde fra adskillige Stæder, og kunde maaske faa mere, om hands Evne var, at hand kunde give nogen Credit.“

Indberetningen nævner ogsaa, at „Fabriquets Bygninger saavel som Værket i sig selv findes i god Stand og ved dets Forfløttelse for 10—11 Aar siden af nye opbyggt.“

Det fremgaar ikke klart, hvorlænge Christen Linde var hel eller delvis Ejer; men den unge Lichtenberg overtog senere Fabriken, som han 1770 solgte til Kobbersmelter Peter Sager for 3600 Rdl.³⁸⁾ Da H. H. Lichtenberg 1777 døde, gjorde Boet Fordring paa at faa hele Restbeløbet udbetalt. Peter Sager havde allerede 1771 maattet bortsælge Halvdelen af Værket for at skaffe Penge til Driftskapital; men han saa sig dog ikke i Stand til at opfylde Boets Krav, hvorfor Fabriken 5. Septbr. 1778 blev stillet til Tvangsauktion og tilfaldt Etatsraad H. H. Lichtenbergs Dødsbo. Peter Sager vedblev imidlertid at være Kobbersmelter. Andr. Hansen angiver,³⁹⁾ at H. H. Lichtenberg solgte Fabriken til Ejeren af Haraldskjær, Major Lüttichau, som muligvis en kort Tid har været Ejer. Den Antagelse, som Poul Lindholm⁴⁰⁾ fremsætter, at Fabriken efter Tvangsauktionen straks maa været afstaaet til Peter Sager igen, kan derimod ikke være rigtig. Thi i

³⁸⁾ Peter Sager havde i nogen Tid haft Fabriken i Forpagtning for kun 156 Rd. aarlig.

³⁹⁾ Jydsk Historie og Topografi III Rk. V, 69.

⁴⁰⁾ Vejle Amts Aarbøger 1913 — 172.

Flg. Andst m. fl. Herreders Skøde- og Panteprotokol 1775—83 Nr. 2⁴¹⁾ solgtes Haraldskjær Fabrik 1. Juli 1779, Skødet læst ved nævnte Herreds Ting 4. Juli 1782, af Etatsraad Hans Heinrick Lichtenbergs Dødsbo til Hølesmed Peter Hyldsberg. Som Skiftekommissær fungerede Sognepræst til Houlbjerg og Grandslev Hans Jørgen Esmarck og Forvalter paa Bilstrup Peder Wodstrup, og Købesummen var 1100 Rdl.; i Handelen medfulgte „Agger og Engs Hartkorn 2 Td. 5 Skp. 3 Fdk. $\frac{1}{3}$ Alb. og Skovskyld 1 Fdk. Hvilken Fabrique og ald dessen med Rette tilhørende Ejendomme, Bygninger, Værksteder, Vandværker, item Haandværksredskaber hermed tilskødes og herefter som en loulig indkjøbt Ejendom skal følge og tilhøre bemeldte Peter Hyldsberg og Arvinger.“ — Købesummen blev erlagt kontant, og Hyldsberg har saaledes ejet Fabriken i nogle Aar, inden Peter Sager blev Ejer.

— — —
 En i den Tid, da Peter Hyldsberg var Ejer, nemlig d. 21. Juni 1782, foretagen Vurderingsforretning til Brandassurance⁴²⁾ giver et godt Billede af, hvorledes Fabriken den Gang saa ud og var indrettet:

1. Et Waaningshus bestaaende af 12 Fag Muur- og Bindingsværk. Teglhængt, 2de Skorstene med Ildsteder, 1 Loft høj, alt god Bygning beliggende øster i Gaarden strækkende sig Sønder og Nør vurderet for 300 Rd.
2. En Dito Bygning liggende Sønden i Gaarden og strækkende sig fra Øster til Vesten, 13 Fag med 3de Skorstene eller Ildsteder. Vurderet for ..... 260 Rd.
3. Hølee-Smedens Værkstedes Bygning belig-

⁴¹⁾ Landsarkivet.

⁴²⁾ Landsarkivet.

- gende Westen i Gaarden, strækkende sig fra Sønder til Nør, 7 Fag Muur og Bindingsværk, teglhængt 1 Loft høj god Bygning. Wurderet for ..... 280 Rd.
4. Kaaber-Smedens Værkstedes Bygning ligeledes strækkende sig fra Sønder til Nør, 7 Fag Muur-Bindingsværk, Teglhængt, god nye Bygning. Wurderet for ..... 350 Rd.
5. Nagel-Smedens Værksted, beliggende Vesten i Gaarden, strækkende sig fra Sønder til Nør. 4 Fag, Muur-Bindingsværk, Teglhængt god nye Bygning. Wurderet for .. 100 Rd.
6. En Bygning beliggende Norden i Gaarden og strækkende sig i Vester og Øster, 20 Fag Muur-Bindingsværk, Teglhængt 1 Loft til Lade-Huus, Stald og Port Remisser velvedligeholdte. Wurderet for ..... 300 Rd.

Summa 1590

11 Aar senere,⁴³⁾ mens Peter Hyldsberg endnu var „Fabriquer“, oplyses det, at der til Vaaningshuset var tilbygt et 11 Alen dybt Fag tækt med Straa.

Stuehuset i Sonden havde faaet en Kvist paa 2 Fag. I Hølesmedens Værksted, der delvis havde Fjælvægge, var indrettet „et Ege-Ristværk belagt med Jern“ til Værdi 40 Rdl. Her fandtes 3 Vandhjul, et anbragt paa en stor Egeaxel, 11 Al. lang og en Al. tyk, belagt med Jern. Hjulet drev den store Hammer, vurderet til 80 Rdl.; et andet Hjul „med Knaghjul“ drev Slibeværket, 30 Rdl., og det tredie, ogsaa 30 Rdl., drev 2 Blæsebælge. Desuden fandtes en dobbelt Haandbælg og 2 Smedeesser.

⁴³⁾ Vurderingsforretning 28. Okt. 1793, Landsarkivet.

Kobber Smedeværkstedet var forsynet med et Ristværk til 60 Rdl., men ellers uforandret. Det havde et stort Vandhjul paa en 11 Al. lang og 5 Kvarter tyk Axel (100 Rdl.); det drev den store Hammer. Et andet Hjul paa en 14-Alens Axel, $\frac{1}{2}$ Al. tyk, belagt med Jern, drev 4 Blæsebølge; desuden forskellige Ambolter.

Mod Vest fandtes et Kulhus, 4 Fag Egebindinger, og mod Nord et 20 Fags Hus til Stald og Lade samt Port. Endelig laa der ved den østre Ende af Stalden et straatækt 5 Fags Hus til Lade og Port og i Gaardens østre Side et straatækt Tørvehus.

Hele Vurderingssummen beløb sig til 1990 Rd. De beordrede Brandredskaber i Orden, og Dokumentet godkendt af Herredsfogden i Andst og Slaugs Herreder, H. Junghans i Kolding.

Om Tidspunktet, da Familien Sager atter indtraadte som Fabrikens Ejere, kan de foreliggende Oplysninger ikke give nogen paalidelig Besked. At Peter Hyldsberg ved den her nævnte sidste Vurderingsforretning angives at være „Fabriquer“ er jo ikke ensbetydende med, at han var Ejer, i hvert Fald ikke af hele Fabriken. Den temmelig ringe Købesum, som Hyldsberg gav (1100 Rdl.), kunde tyde paa, at Købet ikke har omfattet alle Fabrikens Virksomheder. Peter Sager havde jo en halv Snes Aar tidligere givet 3600 Rdl.

Imidlertid angives Peter Sager senere som Ejer, og Lindholms Meddelelse, at han ca. 1788 afstod Fabriken til sin Søn, Peter Petersen Sager, er formentlig rigtig; med Familien Sager oprandt en længere væsentlig gunstig Tid for Haraldskjær Fabrik.

Da der tidligere⁴⁴⁾ er skrevet om denne Periode, skal den her kun kort omtales: Peter Petersen Sager ejede Fabriken i næsten 40 Aar. Han døde 1826, hvorefter

⁴⁴⁾ Vejle Amts Aarbøger 1913 — 1912.

Tvillingebrødrene Anders og Peter Sager overtog Fabrikken. Da de begge blev indtaget i en smuk Fiskerdatter, Birgitte Hvidtfeldt fra Vejle, førte dette til, at Anders berøvede sig Livet, saaledes at Peter Sager blev Eneejer og giftede sig med Birgitte Hvidtfeldt; han døde 1832, og 22. Febr. samme Aar blev der ved Nørvang-Tørrild Herreds Ret læst Bevilling for Enken til at sidde i uskiftet Bo.⁴⁵⁾ Allerede et halvt Aar senere ægtede Bodil Hvidtfeldt, 27 Aar gammel, den kun 21-aarige Krambodsvend Andr. Herm. Fr. Holck.

Et Vidnesbyrd om Fabrikens Virksomhed paa dette Tidspunkt findes hos J. Rawert, der 1820 skriver: „Noget over en Miil fra Vejle i det skønne Dalføre ligger Haraldskjær Høleefabrik og Kobberhammer. Ved Hjælp af 4 Svende, 1 Dreng og 4 Daglejere er der 1819 tilvirket 58 Skpd. Kobberplader, 130 Dusin Høleer og Skjæreknive. Dette Værk er vigtigt som eneste i sit Slags i Jylland, og fordi det siges at levere gode Varer.“

Dalgas omtaler 1826, at Hammerværket og Kedelfabriken er i god Gang.

Imidlertid var den unge Holck næppe Stillingen voksen som Fabriksleder. Han var dog Ejer i 7 Aar, i hvilket Tidsrum, det som Helhed sikkert gik tilbage. Holck afstod derfor Virksomheden til nye Ejere, der bedre magtede Opgaven og formaaede at skabe en ny Blomstringsperiode for Haraldskjær.

Kedelførernes Periode.

Allerede fra Flytningen 1757 begyndte de saakaldte hollandske Kedelførere⁴⁶⁾ at medtage Haraldskjær Fabrikens Produkter omkring i Jylland. Kedelførerne

⁴⁵⁾ Landsarkivet.

⁴⁶⁾ Se nærmere om disse i Jydsk H. og T. III, Rk. V.

havde deres Hovedsæde og Depot i Horsens, og Fabrikationen af Kobbervarerne foregik især ved Brede, Krusaa og Ørbæk. Da nu Virksomheden ikke længere gik for Holck, indledede han 1839 Underhandlinger med Kedelførerkompagniet om Køb af Haraldskjær Fabrik. Forhandlingerne førte dog ikke til noget Resultat, førend Holck i de større Blade lod indrykke et Avertissement om, at der paa H. var Plads for en dygtig Kobbersmedemester, som vilde paatage sig Ledelsen af et større Værksted for der at forarbejde Kobberkedler m. m. Endvidere for en Handelsmand, der vilde rejse rundt med Varerne. Dette var at gribe lige ind i Kedelførernes Metode og Næring, og disse blev ogsaa bange for den opdukkende Konkurrent, saaledes at de nu var lettere at komme i Tale. Ved et Møde i Horsens blev Kompagniets Formand P. C. Peters da bemyndiget til at købe Haraldskjær Fabrik, hvilket skete 1839. I Handelen medfulgte Jord, Skov, Heste, Vogne, Køer og Redskaber, og Købesummen blev 45.000 Rdl. I Løbet af 13 Aar blev disse Penge udbetalte til Holck, som imidlertid havde købt Ørskovgaard Nord for Horsens.

Det Tilliggende, der den Gang hørte med til Fabrikken, udgjorde 100 Tdr. Land Ager, 80 Tdr. Skov foruden Engen. Bygningerne var gode, Vandkraften rigelig, men Værket trængte til Forbedringer. P. C. Peters fik da af Kompagniet Tilladelse til at holde 2 Assistentter, hvoraf den ene altid skulde opholde sig paa Haraldskjær, medens den anden delvis skulde være paa Hovedkontoret i Horsens. Fabrikens Drift udstykkedes, og en Del nye Arbejdere blev antagne. De nyantagne var alle Danskere, medens Selskabets Ledere var af hollandsk Oprindelse.

Ved Hollændernes Overtagelse toges der kraftigt fat

paa at udvide og sikre Bedriften; der blev bygget en ny Kobber-Smelteovn, hvori der paa een Gang kunde smeltes 35 Skippund Kobber. En ny Kobbersmeltemester ankom fra Krusaa, og det blev indrettet saaledes, at man kunde udsmelte Kobber i større Plader. Ogsaa nye Kedelsmede blev antagne, og man tog fat paa Tilvirkningen af Køkkenredskaber, Grubekedler og ikke mindst Brændevinstøj.

Paa et samtidigt Lithografi ses de velholdte Bygninger omgivne af Træer og Enge. Skorstenen ryger, og Aaen bruser forbi og driver det store Vandhjul. Der fulgte i det hele en Blomstringstid for Haraldskjær, hvor der om Dagen har været Liv og Travlhed med Vandets Brusen og Hamrenes Slag. Naar Fabriken var standset, om Aftenen og Søndagen, har der her tillige været et idyllisk Hvilested ind under Bakker og Skov og ved Aaens glidende Vand. —

Det var aabenbart, at „Hollænderne“ kom til at holde meget af denne Fabrik. P. C. Peters vedblev stadig at være Leder, og han bevirkede en ret betydelig Jernindustri. 1842 indsendte han til General-Toldkammeret nogle Kedelførerkonstitutioner til Godkendelse, idet Kammeret meddelte Privilegier til at føre Kobbervarer. Da Peters, noget uforsigtigt, havde anført, at Kedelførerne ogsaa medtog Isenkramvarer, meddeltes det, at dette ikke var tilladt. Et halvt Aar senere meddelte Kongen dog, at P. C. Peters kunde faa Tilladelse til at omføre Isenkramvarer, dog saaledes, at denne Tilladelse ophævedes, „saafremt der drives nogen Misligheder ved Toldstederne“.

Til Ledelsen af den forøgede Jernvaretilvirkning kom der 1842 en fra Westfalen udvandret Mand ved Navn Frederik Brincher; han var fra sin Ungdom oplært i Fabriksdrift, og under hans Førerskab blom-

strede denne Side af Virksomheden stærkt. Kedelkompagniet var velforsynet med Driftskapital, og der blev ikke sparet paa Udvidelser. Til Afsætningen, der udelukkende foregik ved Omføring, forskrev man fra Holland et større Hold store Drengene eller ganske unge Mænd, som nu først maatte opholde sig en Tid ved Hovedkontoret i Horsens og derefter blev fordelte mellem de ældre Førere som deres Medhjælpere.

Det var dog stadig Kobbertøjet, der udgjorde en væsentlig Del af Salget, og særlig i Aarene lige før Trearskrigen blev især Jylland, men ogsaa Øerne, vel forsynet med Kobberkøkkentøj, Høleer og Brændevinstøj. Det meste af de Kobbergenstande, der endnu findes trindt omkring, især paa Landet, og som nu ogsaa ses paa Musæer, stammer for største Delen fra Haraldskjær. Nu er Kobbervarerne væsentlig opstillede og ophængte som Dekorationsgenstande, idet de ved den ændrede Husførelse er gaaet af Brug. Brændevinstøjet findes næppe mere i privat Besiddelse. — Regeringen førte jo i lange Tider en haardnakket Kamp mod Hjemmebrændingen. I Aaret 1843 blev der givet Bønderne Tilladelse til straffrit at aflevere deres Brændevinstøj. Over 1000 Stk. skal der ved den Lejlighed være blevet samlet. Men stadig solgtes de i Smug, og man brændte i Smug. Selv efter at Regeringen omsider havde sejret over den ulovlige Brænding, kunde Tilvirkningen af Brændevinstøj dog fortsættes, idet der vedblev at være en Del lovlige Brænderier.

De urolige Forhold under Trearskrigen fik ogsaa deres Indvirkning paa Haraldskjær, idet der kom en Standsning i Tilvirkningen. I 1848 havde man et kort Opsving, idet der fabrikeredes en Mængde Spyd og lignende Vaaben, der særlig blev afsat til Bondebefolkningen i Anledning af den saakaldte Slavekrig, der jo

snart fik Ende. Om denne Tid har en Søn af Fr. Brincher, den senere Ejer af Grejsdalens Hammerværk, fortalt følgende:

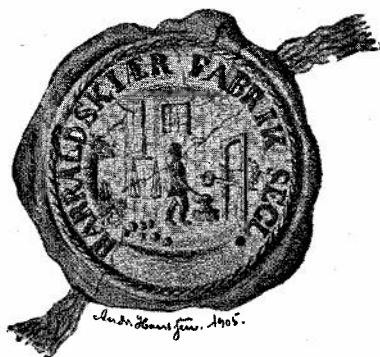
En Dag i Sommeren 48 kom der farende en Stafet paa en skumbedækket Hest med Melding fra Sognefogden i Ødsted, at en Batallion tyske Soldater var under Fremrykning mod Haraldskjær. Efter Sigende var de forsynet med Brandraketter i den Hensigt at afbrænde Fabriken, fordi den tilvirkede Vaaben. I en Fart blev saa vidt muligt alle Spor af Spyd o. l. fjernede, og da saa en fjendtlig Styrke nærmede sig, tog min Fader min ældre Søster ved Haanden og mødte Fjenderne, før de kom helt til Fabriken. Fader udbad sig en Samtale med Obersten, hvorved Styrken blev standset. Det lykkedes ogsaa at overtale Officererne til ikke at øve noget Hærværk imod Fabriken, idet Fader paa Tro og Love maatte erklære, at der ikke blev tilvirket flere Spyd eller Vaaben under Krigen. Hele Batallionen blev nu beværtet og drog derefter tilbage, saa at saavel Ejeren som Arbejderne slap for den Fare. Hele Begivenheden endte som en ren Solstraalefortælling, idet det viste sig, at Obersten var en Fætter til Fru Brincher, født Neuhaus.⁴⁷⁾

Indtil i September 1848 vedblev Peters at staa for Ledelsen; han havde udmærket Greb paa at bevare et godt Forhold til Regeringen, og udvirkede bl. a. Bevilling for Fritagelse for Told af fint rensat Kobber til de saakaldte Gærkolber. De Bevillinger, som Fabriken ved Haraldskjær hvilede paa, henviste alle til Forordning af 13. Februar 1775 angaaende Omløben med Haandværksvarer m. m. i Kjøbstæderne og paa Landet. Det var tillige tilladt Kobberførerne at opkøbe

⁴⁷⁾ Efter Meddelelse af Fabrikejer A. Brincher, Grejsdalen.

gammelt Kobber og Messing til Omarbejdning ved deres egen Fabrik. Imidlertid manglede det efterhaanden ikke paa Klager over disse Forhold især fra Kobbersmedenes Side. Allerede i Roskilde Stænderforsamling blev der i Begyndelsen af 30erne ført Klage over denne Omløben med Varerne. I Følge Kompagniets Vedtægter maatte Omførerne ikke gifte sig, og naar de havde samlet sig nogle Penge, rejste de ud af Landet.

Kobberførerne stammede næsten alle fra Nord-Brabrandt, hvorfra de lige siden 16. Aarhundrede havde drevet Handel i Danmark. I 1846 angives det, at der i Nørrejylland var 6 Kobberførere under Kompagniets Bestyrelse i Horsens.

Haraldskjærs Fabriks Segl.

Imellem de to Parter udviklede der sig ret naturligt en stærk Konkurrence og Bitterhed. Da P. C. Peters traadte tilbage og bosatte sig i Holland, fik Haraldskjær som Leder Heinrich Fanciskus Scherens, der imidlertid ikke formaaede at opretholde den Glansperiode, som var gaaet forud. I den ny Tid, der optraadte efter Krigsaarene, opstod for Alvor Kampen om Bevarelsen af de gamle Handelsrettigheder. Regering og Rigsdag stod efterhaanden paa Kobbersmedenes Side, og Tid efter anden maatte de privilegerede Rettigheder falde. 1857 angives Fabriken dog at beskæftige 15 Arbejdere, men under den frie Forfatning gik det tilbage, og Haraldskjær Fabrik fik sit Grundskud.

Haraldskjær indtil vore Dage. — Slutning.

Efter at der ved Grundloven var indført Næringsfrihed i Danmark, kunde det ikke vare længe, førend de privilegerede Rettigheder, som Hollænderne havde haft, maatte falde. — Ved Næringsloven af 1857 bortfaldt da ogsaa de særlige Handels- og Omføringsrettigheder, som Haraldskjær Fabrik havde; dog indrømmedes der Indehaverne en Frist til Afvikling, og ca. 13 Aar senere solgtes Fabriken i 1871 til Grosserer Rentzmann, København, der i Forvejen ejede Vingsted Mølle, hvor der foruden Mølleriets dreves Træsliberi. Rentzmann dannede et Konsortium og begyndte nu, tillige Træsliberi ved Haraldskjær. Den ved Sliberiet fremstillede Træmasse anvendtes udelukkende til Papirfabrikation, og i 1876 begyndtes paa Fremstillingen af Papir. Som Papirfabrik fungerede Haraldskjær derefter til 1922. 1889 var Fabriken overgaaet til »De forenede Papirfabriker«.

I Aaret 1873 undergik Bygningerne en Del Forandring, idet de blev ombyggede og udvidede; endnu læses Aarstallet oven over Cementbroen, hvor Vandet løb ind i Turbinen.

Efter at Fabriken 1922 var nedbrændt, henstod den i et Par Aar, hvorefter den 1924 solgtes til Interessentselskabet Bredsten Elektricitetsværk, der nu benytter Vandkraften og en Fløj af Bygningerne som elektrisk Kraftstation. Den øvrige Del af Bygningerne henstaar endnu som Ruiner.

Endnu kan anføres, at Haraldskjær er bleven optegnet i Skønlitteraturen, idet Carit Etlar i en af sine Fortællinger: „En smuk Historie“ lader Sten Blicher fortælle om en Papirkusk, „der rejste fra Haraldskjær“ og tog ind paa Kløde Mølle i Hids Herred, Viborg Amt. Kusken havde en Hund ved Navn Sultine,

der var ham meget hengiven til Trods for, at han ofte handlede meget ilde imod den. Ved Klode Mølle bandt han saaledes en Sten om Halsen paa den og kastede den i en Lergrav. Morgenen efter var Kusken forsvunden, og ca. 8 Dage efter hørte en Pige, at der var en Hund, der hylede et kort Stykke fra Kroen. Man fandt nu Kuskens halvt nedgravede Lig, og ved Siden af sad hans udmagrede Hund, der havde reddet sig af Graven og nu hylende holdt Vagt ved sin utaknemmelige Herres Lig. Det var Kromanden, der havde dræbt Kusken for at røve hans Penge.⁴⁹⁾

Muligvis er denne Historie kun Fantasi, da Fabrikationen af og Omkørselen med Papir fra Haraldskjær ikke er begyndt før 1876, kan Kusken ikke i Blichers Tid have været derfra; derimod er det jo muligt, at han har været fra Randbøldal.

— — —

Ligesom der i Arten af de Produkter, der i det her omhandlede Tidsrum under de skiftende Tider og Former er tilvirkede paa de to Steder ved Hjælp af Vejleaaens Vande, er en stor Forskel, saaledes var ogsaa Virksomhedernes Oprindelse forskellig. Thi medens Anlæggelsen af Randbøldals Fabrik alene skyldes en dansk Godsejer og Storkøbmands Initiativ, var det en indvandret Jøde, der gav Anledning til Haraldskjær Fabrikens Fremkomst. Og medens den sidste fra første Færd hvilede paa et kongeligt Privilegium, søgte eller fik Lichtenberg fra Begyndelsen ikke noget saadant. Først da Papirfabriken var anlagt, fik Ejeren sit Privilegium for Kludeindsamling.

---

⁴⁹⁾ Visbecks Almanak 1875.

DRIKKEVANDET I KOLDING I FORTIDEN

AF I. O. BRANDORFF

I Anledning af Kolding Vandværks 40-Aars Bestaaen skrev jeg i Kolding Avis i 1926: »Vandværkets Historie gennem 40 Aar«. ¹⁾ Jeg omtalte heri kort den ældre Tids Vandforsyning ved Brønde og Pumper, men har senere studeret den nøjere i de mange Brøndanlæg, som Jordarbejder i Kolding har bragt for Dagen. Det følgende er Resultatet af disse Undersøgelser.

BRØNDE

Drikkevand hører til Livets første Fornødenheder, og Menneskene har ofret meget paa at drage det frem fra dets underjordiske Løb. Nemmest slap de Steder, der laa ved rindende Vand, som f. Eks. Roskilde, der havde naturlige Kilder, — Kolding havde dog ogsaa en saadan »hellig Kilde« i Søgade Nr. 55²⁾, — men der var langt til Vandet for de fleste, saa man maatte hjælpe sig paa anden Maade. Tidligt er man blevet opmærksom paa, at der findes Drikkevand mere eller mindre dybt i Jorden, og har søgt at skaffe sig Adgang til det ved at danne Brønde, hvorfra det kan drages op.

Jeg har i et gammelt tysk Værk: »Curieuse Nachrichten von Erfindung u. Erfindern«, Hamburg 1704, Side 27, fundet følgende: »Brunne solle Danaus, ein

---

¹⁾ Udkom paa V. Schæffers Forlag i Særtryk.

²⁾ Vejle Amts Aarvog 1925, Side 144.

Grieche, zu erst erfunden haben«. Plinius lib 7, cap. 56, og Rektor Georg Bruun har været saa elskværdig at oplyse, at Stedet, der hos Plinius findes i »Naturalis Historia« VII, 56, oversat paa Dansk lyder: »Brønde (opfandt) Danaus, der fra Ægypten sejlede til Grækenland, som kaldtes det tørstige Argos.« Stedet findes i en lang Opregning af de Guder og Heroer, der har opfundet for Menneskene nyttige tekniske Hjælpemidler. — Danaus var Fader til Danaiderne, der paa Faderens Bud myrdede deres Ægtemænd, Bryllupsnatten, hvorfor de til Straf i Underverdenen maatte bære Vand og fylde i bundløse Kar.»

Skyldes Brøndene Danaus, maa denne nyttige Opfindelse meget hurtig være naaet til Danmark, da man her allerede i Bronzealderen, for omkring halvtredie Tusind Aar siden, havde Brønde, dannede af udhulede Træstammer. I Landsbyen Budse, Magleby Sogn paa Møen, fandt man i 1903 en Brønd, dannet af en ca. 1 Meter tyk udhulet Ellestamme, hvis nederste Kant var skraat tilhugget, saa den kunde presses ned i det vandførende Sandlag. Overkanten var i Tidens Løb afstødt og bortraadnet, saa den oprindelige Højde ikke kunde bestemmes.

I denne Brønd fandtes en Del Dyreben og nogle meget smukke og velbevarede Bronzekar og Smykker fra den yngre Bronzealder, c. 5.—7. Aarh. f. Chr. F. I 1883 fandtes i Kirke Søby paa Fyen et Broncesværd, en Spydspids og en Mejsel fra samme Tid. Disse Genstande vare nedlagte tæt ved hinanden i en Mose, c. 75 cm fra en Egebrønd af samme Art som foran nævnt, der var 90 cm høj, 1,10 m udvendig, 90 cm indvendig Tværmaal.³⁾

De fundne Oldsager formenes alle at være nedlagte

³⁾ Aarboeg for nordisk Oldkyndighed og Historie 1920, Side 64 ff.

som Offergaver til Vandets Guddom og viser den Betydning, godt og friskt Drikkevand har for Menneskers Velvære,⁴⁾ men Fundene fortæller tillige, hvor langt tilbage i Tiden man kan spore Brønde af denne Art. De benævnes »Holke«, der efter Fejlbergs Ordbog I 641 betyder et Vandhul, Kildevæld, paa Marken, indrammet af en nedsat udhulet Træstamme.

Her i Kolding har jeg fundet adskillige saadanne Holke; den første, jeg blev bekendt med, var en mindre, udhulet Egestamme, 70 cm udv., 60 cm indv. Tværmaal, der omkring Midten af 90erne blev skænket til Museet paa Koldinghus af Proprietær Berg i Starup, under Betegnelsen »Træstamme, funden som Indfatning om Lerkar«. Da disse ikke var blevet bevarede, kunde Alderen ikke bestemmes.

I Aaret 1900 var jeg saa heldig at finde to saadanne Brønde ved Udgravning til Lagerbygning for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger i Kolding, Klostergade Mtr. Nr. 457 a, — Graabrødre Klosters Grund —.⁵⁾ Den første stod med Underkanten i Grundvandet, c. 3 m under Gaardhøjden, Overkanten var i Tidens Løb afraadnet og afstødt, saa dens Højde kun var godt 1 Meter. Dens Tværmaal i Underkanten var 92 cm udvendig, 73 cm indvendig, i Nord- og Sydsiden var Overkanten borthugget i en Bredde af 43 og 32 cm, og 29 og 26 cm Dybde, heri laa en tildels opraadnet Bjælke, der dog vistnok stammer fra en senere Tids Bygning. Fylden i Brønden bestod af Jord og Sand, iblandet Sten og Murbrokker, i den øverste Del laa nogle Plankestumper, Knogler, Sten og Skaar af et Stenkrus med Stregornamenter, Brøndrammen opbevares i Museet paa Koldinghus.

⁴⁾ Danmarks Folkeminder N. 33, Side 16.

⁵⁾ Vejle Amts Aarbog 1906, Side 19.

Den anden Brønd stod c. 1,35 m nordligere, med Underkanten 2,40 m under Gaardhøjden, den var lidt oval og maalte 1,20 udv. og 1,00 m indv. i Nord-Syd og henholdsvis 1,42 og 1,20 i Øst-Vest. Overkanten var ogsaa her afstødt, saa Højden kun var 1,10 m. Den har i sin Tid ikke været tilstrækkelig dyb, hvorfor man har nedrammet 11 Fjæle af c. $2\frac{1}{2}$ cm Tykkelse og 15—25 cm Bredde, helt rundt langs den indvendige Side, de naaede 30—40 cm op over Brøndens Underkant. (Fig. 2.)

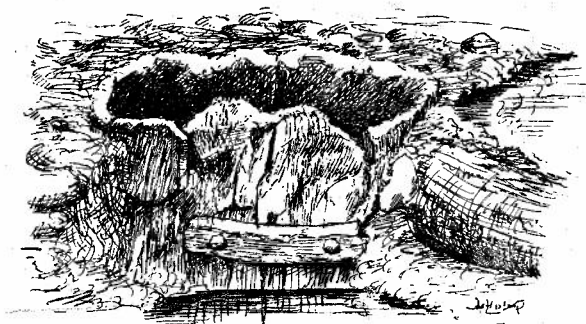

Fig. 1. Holk fra Graabrødreklostret i Kolding.

Brønden var revnet, og de fraskilte Dele havde forskudt sig, men Stykkerne var samlede c. 40 cm under Overkanten med et c. 60 cm langt 8×8 cm tykt Stykke Træ, — »Laske«, — hvori var gennemboret 2 Huller à $3\frac{1}{2}$ cm i Tværmaal, i hvilke var inddrevet Trænagler. (Fig. 1.) I den sydvestre Del saaes en Nedskæring foroven, der var lukket med et Brædt af Bøgetræ, 42 cm langt 26 cm bredt, 2 cm tykt, fastgjort med 2,8 cm lange Jernsøm. Brædtets ubeskadigede Ende var skraat afhugget, og Hjørnerne afsavet. Fylden i Brønden bestod, i den øverste Del af Jord og Sand med Kampe- og Mursten, c. 60 cm nede fandtes et Lag Huggespaaner og Smaapinde, — Kviste, — samt en Del Knogler af et

Fig. 2.

Holk fra Graabrødreklostret i Kolding.

større Dyr, Okse? i 16—18 cm Tykkelse, derunder et 25—30 cm tykt Lag Halm, hvori skelnedes Boghvedestængler, Rug- og Havrestraa. I dette sidste Lag fandtes forskellige Stykker Træ, mest Eg, hvoriblandt en Egepind, 23 cm lang, 3 cm tyk, tilspidset i en Længde af 10 cm.

— Tøndetap? Et

firkantet Stykke Træ $9 \times 9 \times 2\frac{1}{2}$ cm — Spundslaag? et Brædt med to borede Huller og en firkantet tilspidset Pind. Under dette Lag den naturlige Sandbund. Denne Brønd var saa medtaget, at der ikke fandtes Anledning til at bevare den.

En tredie Brønd blev fundet samme Aar ved Udgravning af Byggegrund i St. Jørgensgade, Matr. Nr. 635. Dens Underkant var c. 1,55 m under Jordhøjden, og den maalte 95 cm udvendig, 80 indvendig Tværmaal, Højden 1,10 m, den var meget skrøbelig og gik itu ved Optagelsen. Det viste sig, at den ligesom foran nævnte Brønd oprindelig er revnet og samlet med 2 Lasker, 42 cm fra Overkant og 74 cm fra Underkant, de var dannede af krumme Egegrene, c. 65 cm lange, c. 10 cm i Tværmaal, fastgjorte med 2 Trænegler i hver. Om Indholdet af denne Brønd fik jeg ingen Oplysning.

En fjerde Brønd af samme Art fandtes i 1923 paa Rendebanen ved Nedlægning af Hovedkloak. Der fandtes

her, midt hen ad den gamle Turneringsplads, ikke mindre end 5 Brønde, der altsaa er blevet tildækkede, da Chr. III opfyldte og planerede Pladsen, de fortæller nu, at her tidligere har været Gaardspladser og Haver. De fire østlige Brønde var af en anden Art, der senere skal omtales, medens den vestligste derimod var en Holk, af c. 1 m indvendig Tværmaal, den frigravedes i 1 m Højde, men sad saa fast i Jorden, at den ikke kunde tages op, men blev hugget itu. Et Stykke af den havde endnu Barkbeklædning og maalte 17 cm i Tykkelse. Ydersiden bar tydelige Spor af, at den har været pakket med Blaaler. Ogsaa denne Brønd var revnet og samlet med 2 Lasker, den ene, dannet af en krum Egegren, 95 cm lang i lige Linie imellem Enderne, 11 cm tyk, den havde 4 Naglehuller, borede med et Spidsnavbor, den anden udskaaret af en Egeplanke, 71 cm lang, 14 cm bred. De var fastgjorte paa Holkens Sider med Egenagler, i sidstnævnte var yderligere boret et Hul paa skraa efter Længden, for at presse Brøndrevnen mere sammen.

I denne Brønd fandtes sort Kulturlag med store Knogler, Munketagstensstumper og et Potteskaar, der afleveredes til Museet paa Koldinghus. Desværre var jeg bortrejst, da disse 5 Brønde blev fremdragne, saa jeg ikke fik Lejlighed til Undersøgelse, der da foretoges af Købmand Johs. Aagaard i Kolding.

En femte Brønd af samme Art fandtes nogle Maaneder senere i Blæsbjerggade, ud for Mtr. 219, Gade Nr. 1. Den maalte 1,20 m i Tværmaal forneden, 0,90 m for oven, Godstykke c. 10 cm. Overkanten afstødt, Underkanten glat afsavet. Den bevarede Del maalte 2 m i Højde, men den har været betydeligt dybere, da der i Forlængelsen af den fandtes en lignende Holk, der tydeligt saas under Kloakgrøftens Bund, 4,35 m under

Gadehøjden. Den ene Side af den øverste Stamme blev optaget og afgivet til Museet paa Koldinghus. Resten blev ophugget, den nederste Del forblev urørt. I det bevarede anselige Stykke (Fig. 3) findes 56 til 82 cm fra Underkanten boret 3 Huller over hinanden af c. 3 cm Tværmaal, fra Ydersiden nedad, deres Bestemmelse kunde den Gang ikke oplyses, men jeg kommer senere til en Formodning om dem. (Se Side 227.)

Endnu en 6te Brønd har jeg i 1924 fundet ved Voldstedet paa Bygebjerg i Hejls, den var af Bøgetræ, c. 1½ m høj og har været 80—90 cm indvendig Tværmaal, 15 til 20 cm større udvendig. Den var meget medtaget og skiltes i flere Stykker ved Optagelsen. Overkanten var lige under Grønsværet, og Underkanten har staaet i et vandførende Lag, men bestemte Maal kunde ikke tages, da alt var bortgravet ved min Ankomst. I Brønden fandtes intet, men ved Siden af skal være fundet 7—8 Kranier, der af Stedets Lærer blev bestemte som Hundehoveder, ligeledes fandtes Kranier af nogle Kreaturer og en lille Hest.

Disse 6 Brønde er, hvad jeg personlig har undersøgt, men der er næppe Tvivl om, at der endnu gemmes mange under Jordens Overflade, baade i By og paa Land. Jeg har fra Førstelærer Rørsig i Hallund pr. Brønderslev faaet oplyst, at han i 1922 har fundet en Holk i Vadum Enge, og i 1929 en lignende i Hebelstrup, Hallund Sogn. Den førstnævnte indeholdt en halv Hjortetaksøkse, den anden et Lerkar, der muligt kan henføres til Jernalderen. Evald Tang Kristensen omtaler Holkene i en Artikel i Viborg Socialdemokrat for 30. September 1922, men har ikke Tro paa deres høje Alder. Det vil være af Betydning, at man ved Fund af saadanne Brønde nøje lægger Mærke til alle Enkelt-

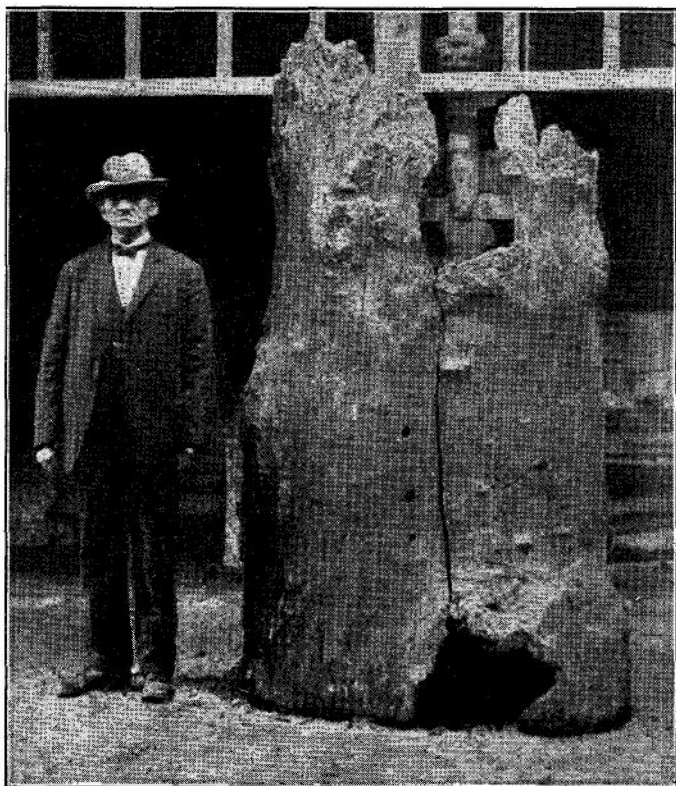

Fig. 3. Holk fra Blæsbjerggade i Kolding.

heder og omhyggeligt undersøger Indholdet og i givet Tilfælde hurtig tilkalder sagkyndig Hjælp.

Det er beklageligt, at man tidligere har værnet saa lidt om de tre Brønde, der er afleveret til Museet paa Koldinghus, og givet dem en uheldig Plads i det aabne Kælderrum syd for Slotsporten, hvor de har staaet ubeskyttet og lidt saa meget af Vejr og Vind, at det er vanskeligt nu at foretage en nøjere Undersøgelse af dem.

Det Spørgsmaal, der først rejser sig, er, hvorledes har man med de ufuldkomne Redskaber, man havde, kunnet fælde saa kolossale Træstammer, og hvorledes har man udhulet dem? Det første Spørgsmaal tør jeg slet ikke røre ved, men har gjort svage Forsøg paa at forstaa det sidste. Der ses ringe Spor af Svidning og Øksehug, derimod kan det flere Steder spores, at der er afspaltet større Flager i Længderetning. Jeg har forelagt dette Spørgsmaal for tidligere Tømremester Carl Møller i Kolding, der i sin Tid har arbejdet med Udskæring af svære Egestammer. Han udtaler, at man rimeligvis har benyttet meget gamle Træer, hvis Kærne er »iset«⁶⁾ og let gaar over i Raadenskab, som Udgangspunkt og fra denne flækket Spalter ud, til man havde den fornødne Størrelse. En saadan Bearbejdning kan, efterhaanden som Arbejdet skrider frem, og Kanten bliver tyndere, have givet Anledning til de Revner, man har samlet med Lasker.

Det besværlige Arbejde, som det maa have været at fælde og udhule de store Træstammer og grave dem ned i Grundvandet, maa vist have fremkaldt en anden Form for Brønde, og Tanken har ligget nær at bygge Rammer, der kan sættes under hinanden, efterhaanden som man graver sig ned.

Skitse af en Bulplanke fra en Brønd.

Den almindelige Form, Brædder med modstaaende Indskæringer, har jeg fundet som Ramme omkring den øverste Del af Holken paa Rendebanen, men jeg har fundet mange af dem omkring i Byen, dels af Ege-

⁶⁾ »iset« iflg. Fejlbergs Ordbog: sprækket, revnet.

træ, dels af Bøg. Størrelsen har været 1 til 1,60 m i Kvadrat, og Plankerne har haft en Bredde af fra 25 til 45 cm og Tykkelsen fra 5 til 10 cm. I enkelte af disse Brønde har jeg fundet trekantede Lister fastsømmede i Hjørnerne, rimeligvis for at tætte de ikke helt regelmæssige Indskæringer. Indholdet af disse Brønde har jeg aldrig haft Lejlighed til at undersøge, da de som Regel er saa dybe, at Bunden ligger betydeligt under de foretagne Udgravninger.

Derimod har jeg ved den østligste af Brøndene paa Rendebanen fundet den Egepæl, der har baaret Brøndvippen, det var en ca.

15 cm tyk »Tvege«⁷⁾ af Egetræ, hvor Kløften danner Leje for Brøndvippen. Igennem de øverste Dele af Tvegen er boret et 3 cm stort Hul, hvori den Jerinstang, der har dannet Brøndvippens Aksel, har hvilet. Dette Fund kaster et interessant Strejflys over Rendebanens Udseende i det 15.—16. Aarhundrede, før Chr. III lod Pladsen opfylde og omdanne til Rende- og Turneringsbane (Fig. 4).

En tredie Form af Brønde, som jeg har kendt og fundet paa flere Udgravninger, er dem, der er opsat af

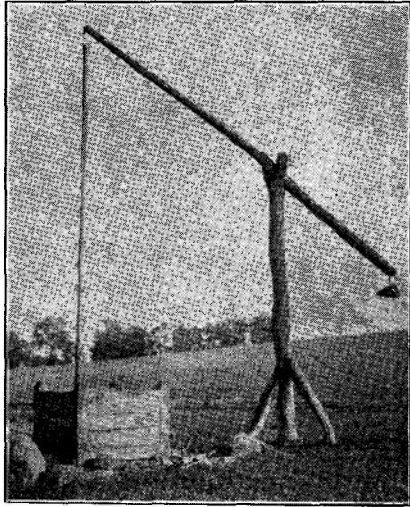

Fig. 4. Brøndvippe fra Stenstrup, Lyngesogn, Sorø Amt.

⁷⁾ Tvege: tvekløftet Gren, udt. »Tveje«, Molbech Haandordbog 1813.

almindelige Marksten af Granit. De træffes enkelte Gange endnu paa Landet, men forsvinder mere og mere. Fra min Barndom mindes jeg med Gysen den store Brønd, der fandtes imellem Løveapoteket og min Fødegaard, Mtr. Nr. 367 og 366 af Bygrund, hvor nu Jernbanegade udmunder i Axeltorv. Det var en Fællesbrønd, hvori hver af Gaardene havde sin Træpumpe; vor stod dybt inde i en brolagt Port i det store Pakhus, og de mange Advarsler imod at nærme mig den, gav den en vis Tilløkkelse. Den var opsat af 30 til 60 cm store Kampesten, det havde jeg opdaget, naar jeg kigede ned imellem Dækbædderne, og Lyset faldt gunstigt fra Apotekets Gaard, og saa Vandet glimtvis i det kolde og uhyggelige Dyb.

Jeg har talt med Brøndgraverne Chr. Lund og Jørgensen om denne Art af Brøndes Bygning; de har været nede i flere, men var altid betænkelige ved Nedstigningen, der var temmelig livsfarlig, da ofte flere Sten havde forskudt sig. Brøndgraverne var meget uklare over, hvorledes Brønden var bygget, da der ikke fandtes Spor af Bindemidler, og der skal meget rigelig Plads til at tumle med de temmelig store Sten. Udgravningen maa have været meget stor i Omfang for at sikre imod Sammenskridning.

Den yngste Art af Brønde, der er fundet i Kolding, er dem, som er sat af afrundede Teglsten, »Brøndsten«, der giver en betryggende Ramme, som ikke er udsat for Sammenskridning og er nogenlunde tæt for Vand fra de højere Jordlag. Der findes mange af disse ved Grundgravning, men jeg skal kun fortælle, hvad Kæmnerregnskabet meddeler om en saadan Brønd, der blev bygget i 1775 i Skellet imellem Raadhuset og Rektorboligen. Den har altsaa ligesom den forannævnte stensatte Brønd været Fællesbrønd med 2 Pumper. Den

maatte graves ned i 9,40 m Dybde, inden der var tilstrækkeligt Vand, og der medgik 1800 Brøndsten og 12 Stk. Bøgetræ til Rammer. Et Pumpetræ, 8,80 m langt med fuldt Beslag og nye Egeplanker til Dække kostede 40 Rdl.

Jeg har ved Omtalen af Brønde paa Rendebanen nævnet Brøndvippen (Fig. 4); at denne ogsaa har været anvendt paa Akseltorv ved den offentlige Brønd, fortæller Kæmnerregnskabet 1639—40, hvor det hedder:

Beføstning paa Graf Kielden,*) som var Brøstholdig,

Giffet for 3 Egge fielle, stæcken 1 Å	3 Å	—
" for 1 $\frac{1}{2}$ Store fyrre Deeller	2 Å	8 β
" " en tolf allen tre til en Vinner	1 Å	4 β
" " Egge tre som kom offuen-ldi Viner		6 β
" " Thranstang til Vinden		8 β
" Peder Nagelsmed for Søm 8 β som blef indgaaen til for Kielden	2 Å	—
" Niels Jennsen Tømmermand som derpaa arbejdet selff Credie udi en Dag	3 Å	12 β
	2 Rdl.	1 Å 6 β

Senere har man forandret Vippen til en Vinde, da Regnskabet 1694 udviser, at der er købt Tømmer til Torvebrønden, og den er bleven overdækket. Regnskabet lyder:

Efter Befalning betalt Jørgen Skesuerdecker for hans Arbejde (paa) Skuret paa Torfuet med fielle og Spon at offuerdecke tilsammen	6 Rdl.
Betalt til samme Brønd er forbrugt efter quite- ringens udiuisende 1700 Sponsøm a 12 β	2 Rdl. 12 β
200 Latsøm	4 Å
3 Cylter Deeler	4 Rdl.

Endelig har David Vegter faaet 1 Rdl. 8 β for Stenbroen ved Torfue Kilden og Jens Bødeker for

*) Paa Kirkegaarden fandtes ogsaa en »Grav Kielden«, se Eliassens Koldingbog Side 268.

Tuende Spande 1 #, rimeligvis har de været anvendt, som jeg flere Gange har set, som op- og nedgaaende Spande paa samme Vinde. (Fig. 5.)

Vi kan altsaa tænke os Brønden paa Torvet som et

lille Hus, men at Beskyttelsen imod Forurening ikke har været helt betryggende, fortæller Regnskabet 1773, hvori der findes følgende Post:

»Betalt til Natmanden for en liden Hund af Torve-Brynden [at drage] 12 Sk.«, og Regnskaberne udviser ofte Udgifter

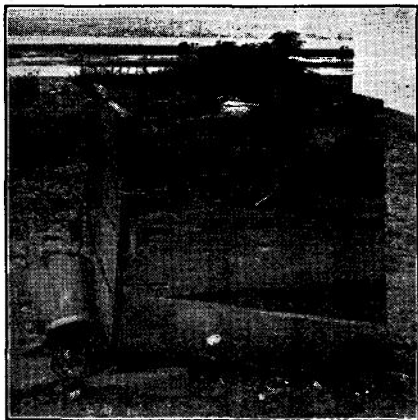

Fig. 5. Vindebrønd. Branden. Viborg Amt.

til Brøndens Rensning og Reparation. Det var dog ikke store Fordringer, man stillede til godt Drikkevand; jeg har i et tysk Værk; Francisci Philippi Florini »Algemeiner Klug und Rechtsverständiger Haus Vatter«, Leipzig 1702 II Bog 38 Cap. fundet følgende Beskrivelse af Drikkevand, der i Oversættelse lyder:

»I alle Brønde og Kilder findes samtidigt 3 Slags Vand. Det øverste Lag er Afdækningen, hvori Støv og Urenhed kan falde, og hvori Insekter har frit Spil. Det underste Lag, nærmest Bunden, er blandet med al Slags Urenlighed. Det midterste er derfor bedst, thi hvad der er kommen i Vandet af tungt, synker til Bunds, medens det lette forbliver svømmende i Højden, saaledes viger det ubrugelige altid bort fra Midten, saafremt Kilden ikke udtømmes.«

Gadepumpe i Klostergade i Kolding ca. 1870.

Man har dog været klar over, at en aarlig Rensning var nødvendig, da i samme Bogs 39. Cap. § 10 skrives:

»Jo mere en Brønd bliver benyttet, jo bedre bliver Vandet. Hvad gør Bevægelsen ikke i alle gode Retninger? Rensning af Brønden maa foretages i Maj, senest i Juni. Hvor der findes Iglar i Brønden, maa man nedkaste Aal eller Krebs, der vil fortære disse, dog maa man passe, at de ogsaa bliver taget op igjen, da de vil kunne gøre Skade.«

Forholdene blev noget bedre, da man opfandt Pumper, hvorved Vandet kunde hentes op ved et System af Spande med Ventiler, nu kunde man lukke Brønden med et tæt Dække og holde Overfladevandet borte; disse Pumper fandtes i de fleste Ejendomme. Mange mindre Ejendomme savnede dog saadanne, hvorfor Kommunen for disse og til Brug i Ildebrandstilfælde opsatte offentlige Gadepumper, der flittigt benyttedes, ja Vandet i disse betragtedes endog som bedre end private Brønde, maaske fordi de blev bedre vedligeholdte.

Man kendte ikke til den langt skadeligere Indflydelse, det Brønden omgivende Jordlag har, og i en gammel By som Kolding bestaar det af Aarhundreders Affald, der har hobet sig op i betydelige Lag, hvorigennem Regnen baner sig Vej, medtagende, hvad den kan opløse fra Grave, Møddinger, Latriner m. v. Disse sidste, i det daglige Liv nødvendige Steder, hvis Benævnelser er mange, — fra Hemmelige Huse, Lillehus, Secret, Pilatus, Comoditet o. s. v. til det nu moderne W. C., — har voldet Grundejerne mange Bekymringer, da Bortførsel af Renovationen i det 16.—17. Aarh. var et uærligt Arbejde, der kun maatte udføres af Rakkeren.⁸⁾ Man indrettede sig derfor paa den Maade, at der nedgravedes en Tønde uden Bund saa dybt som muligt, og

⁸⁾ Troels Lund, IV. Udg., 2. Bind, Side 107 ff.

herover stilledes Lillehuset. Naar Hullet var fyldt, gravedes om Natten et nyt ved Siden af, og Beboerne kunde da om Morgenens med Undren se, at Lillehuset havde flyttet sig et lille Stykke. Jeg har, da Kælderen blev udgravet paa Matr. Nr. 219 i Blæsbjerggade, fundet en saadan Grube, 0,80 m bred, hvori en Jernstang førtes godt 3 m ned uden at støde paa fast Bund, et Par Meter fra denne fandtes en stensat Brønd $9\frac{1}{2}$ m dyb, med 6 m Vand. c. 3 m paa den anden Side af Brønden fandtes en lignende Grube, c. 0,60 m bred. Et saadant Nabo-skab har sikkert givet Vandet en lidet tiltalende Bismag, og man forstaar, at Befolkningen i en Tid, hvor stærkt saltede Retter, — Kød og Fisk — var den daglige tørst-givende Kost, undgik Vanddrikning og holdt sig til Øl, hvoraf det daglige Forbrug beregnedes til fra 5 til 10 Liter i Døgnet for hvert Familienmedlem.⁹⁾

Indtil 1736 har Byens Borgere kæmpet med alle de Ulemper, der fulgte med den offentlige Brønd paa Torvet, men da blev de hjulpede af Kongen, der tillod dem en Ledning fra Slottets Vandforsyning; men da dette Anlæg gaar helt tilbage til omkring Midten af det 16. Aarhundrede, vil jeg give det en særskilt Behandling.

VANDLEDNINGER

Vi har set, hvorledes Byen har skaffet sig Drikkevand, men i Koldinghus Ruin har det ikke været muligt at spore Brønde. Hvorledes Vandforsyningen er sket indtil Chr. III.s Tid er uopklaret, maaske fra Søen eller Voldgravene? Men de store Byggearbejder under denne Konge har krævet Spørgsmaalet løst.

Dronning Dorothea, der var en meget dygtig og virkelysten Dame, tog energisk fat paa at skaffe Slottet en god og paalidelig Vandforsyning. 1548 skrev hun om

⁹⁾ Troels Lund, Dagligt Liv i Norden, 4 Udg., V. Bind, Side 119.

Materialer til en Vandkonst,¹⁰⁾ og 1561 faar Jens Bilde Befaling til at lade hugge 60 til 70 Stykker af de bedste røde Fyrretræer 8 eller i det mindste 7 Alen lange og 11—13 Palme¹¹⁾ i Omkreds, de skulle hugges i rette Tid, saa at Barken bliver uskadt og fast paa Træet,¹²⁾ og 1589 fik Zacharias Omichen Bestilling paa at være Rørmester og have Opsyn med Vandkunsterne paa Koldinghus og Skanderborg, og der skal leveres ham det fornødne Pipholt til Fornyse af Renderne.¹³⁾

Frederik den II. var ogsaa meget virksom for Slottets Vandforsyning. 1572 lagde han Vandrender fra Bakken i Harte Skov til Slottet og desuden fra et Sted lige saa langt syd for Koldinghus til den nederste Slotsgaard. Som første Forsyning bestiltes hertil fra Christopher Valkendorf paa Gotland 900 udsøgte Træer til Rør, hvert Træ 9 Alen langt. Peder Oxe maatte i Smedjen paa Københavns Slot lade forfærdige 700 Jærnbøsninger og 1400 Ringe til Renderne, tilsidst bestiltes der ialt 2600 Render og tilsvarende Bøsser og Ringe.¹⁴⁾

Det har været et meget stort Anlæg, og der findes jævnlig Rester af det ved Udgravninger i Byens Gader. Jeg har optegnet alt, hvad jeg har kunnet spore, og tror at have faaet et saa rigt Materiale, at det kan klarlægge hele Anlægget. Saavidt jeg kan skønne, har den saakaldte Piledam paa Skellet imellem Vonsild og Kolding dannet den første Beholder, hvorfra Vandet er taget.

¹⁰⁾ V. A. Aarvog 1908, Side 11 ff.

¹¹⁾ Palme, et Længdemaal — huad under 5 Palmer er, regnis for Palmer. Forordn. $\frac{1}{4}$ 1643. 1 sjællandsk Alen regnes at være 6 Palmer og $3\frac{1}{2}$ Tomme eller 2 Fødder eller 24 Tommer. O. Kalkar, Ordb. til ældre dansk Sprog.

¹²⁾ Kancelliets Brevbøger 1561 - 65, Side 60.

¹³⁾ Fyhns Arkivregistre efter Jydske Tegnelser fra 1572. Efter O. Kalkar, Ordbog til det ældre danske Sprog, er Pip(pen)holt: Træ til Render, — Egetømmer, Fyrretømmer.

¹⁴⁾ Troels Lund IV. Udg. 3. Bind, Side 146.

Fig. 6. Dæmningen for Piledammen.

Piledammen er dannet i en Errosionskløft paa Matr. Nr. 29 af Vonsild derved, at der i den nordlige Ende er opført en Dæmning for at opstemme det fornødne Vand, der har Tilløb fra Kilder i temmelig vid Omkreds. I Sommeren 1904 nedlagde Klejnsmed Andr. Olesen en Gasledning i Søndergade og stødte herved paa nogle Trærender. Dette gav Anledning til, at Spørgsmaalet, om Slottets Vandforsyning ogsaa var sket sydfra, rejste sig; saadanne Render havde man længe kendt fra den nordlige Bydel, men en sydlig Ledning var ukendt. Fundet gav Redaktør Eliassen Anledning til at omtale det i Bladene, og han fik fremdraget en Notits i Kæmnerregnskaberne 1620—31, der gaar ud paa, at der i »Woyenshylde Kobbøl er en stoer Dam, udaf hvilcken der Wand løber paa Koldinghus«. ¹⁵⁾

Da Sagen blev omtalt i Aviserne, henledte Skomager P. Mart.-Møller Opmærksomheden paa Piledammen, og et lille interesseret Selskab foretog 14. Juli 1904 en Ekskursion syd for Kolding, hvor det lykkedes at finde den forhenværende Dam, der nu, da Dæmningen var gennembrudt for mange Aar siden, var løbet tom, og viste sig som en sur, sumpet Eng. Den daværende Ejer, Gaardejer Nis Nissen, lod kort efter Udløbet i Dæmningen oprense, hvorved Tjenestekarl Marius Petersen blev opmærksom paa en lang Bøgestamme, der var ført gennem Dæmningens Fod. Han anmeldte Fundet, der gav Anledning til en Undersøgelse, som fuldstændig oplyste hele det gamle Anlæg.

Dæmningen, der nu danner den østligste Del af Piledamsvej fra Haderslevgade til Svinget, viste sig som en smuk kratbevokset c. 81 m lang Banke, 35 m bred ved Foden, 22 m bred foroven. Højden naaede op til c. 28 m over daglig Vande. (Fig. 6.)

¹⁵⁾ Kolding Folkeblad Juli 1904.

Den af Marius Petersen fundne Rende laa 4,70 m under Dæmnin- gens daværende Højde og bestod af lange Bøgetræer, 40—50 cm i Tvær- maal, hvoraf der efter Længden var afsavet omkring $\frac{1}{4}$ Del af Stam-

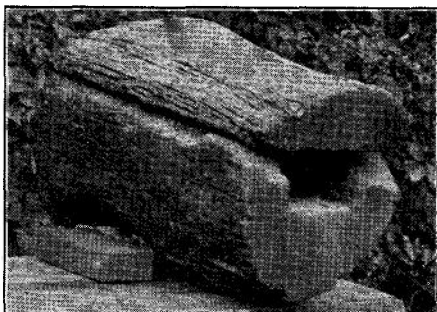

Fig. 7.
Vandrende med firkantet Gennemløb.

mernes Tykkelse. I den øvrige $\frac{3}{4}$ Del var udarbejdet en 30 cm bred, 25 cm høj Rende, der, naar den fræskaarne Fjerdedel lagdes over, dannede et udmærket Gennemløb for Vandet (omtrent som Fig. 7). Renden bestod af flere Bøgestammer, der laa med Rodenden imod Piledammen, medens Topenden var indfældet i den næstfølgende Stammes Rodende. Samlingerne var omhyggeligt pakkede med Blaaler. Foran Indløbet fra Dammen var anbragt en Rist eller Si (Fig. 8a), bestaaende af Egetræ, 81 cm lang, 28 cm bred, 21 cm tyk, hvori var boret 12 Huller à c. $2\frac{1}{2}$ cm Tværmaal. Ved Siden af denne laa et Egebræt (Fig. 8b), 50 cm langt, 26 cm bredt, $4\frac{1}{2}$ cm tykt, der passede i en Nedskaering i Risten, saa Udløbet kunde lukkes ved at skyde Brædtet for. Hvorledes Forholdene har været paa Dæmningsens Nordside, kunde ikke oplyses, da alt her var forandret i længst forsvundne Tider, men der maa have været en Ordning, hvorved Vandet er ledet fra den større Kvadr.-Rende til de c. 7 cm store borede Huller i Rendetræerne, der førte Vandet den 1200 m lange Vej til Slottet eller Staldgaarden. Dæmningens Højde var som anført 28 m over dagl. Vande

og har rimeligvis oprindelig været højere. Springvandets Plads i Slotsgaarden er c. 22 à 23 m, og Staldgaardens omkring 16 m over dagl. Vande, saa der maa have været tilstrækkeligt Tryk til at lade Vandet springe.

Rørledningen har ligget i den østlige Side af den Dalsænkning vest for Piledamsvejens Nordside, hvori Vandløbet »Gaasebæk« har haft sit Løb, til Agtrupvej. Her, ud for Mtr. Nr. 1015, paa Hjørnet af Mariegade og Agtrupvej, fandtes lige under Fortougskanten i 1 Meter Dybde en Vandrende, jeg saa den ikke selv, men Arbejderen opgav Retningen Øst-Vest. Der skal være fundet Render i Søndergade syd for Broen, men jeg har ikke set dem. Derimod har jeg, som tidligere nævnt, lige nord for Broen i 1904 fundet 2 Trærender af Fyrretræ. De laa c. 2,20 m ud for Mtr. Nr. 339, — Gade Nr. 10 —, med Oversiden ca. 1,10 m under den daværende Brolægning, — (en ældre Brolægning saas 0,60 m under denne).

Renderne bestod af runde Stammer, 4,70 og 3,20 m lange, 40 og 30 cm udv. Tværmaal i den ene Ende. 30 og 28 cm i den anden. Begge var gennemboret med et 7 cm stort Hul. De var samlede med Jernbøsninger, (Fig. 8 c), (65 mm lange, 103 mm indv. og 123 mm udvendig Tværmaal), der havde skarpe Kanter, som var drevet ind i Rendeenderne, som var forstærket med en Jernring (Fig. 8 e og 9 a). I den korteste Rende fandtes paa den opad vendende Side, 1,10 m fra den brede Ende et Hul, 26 mm i Tværmaal, hvori sad en Træpind, — Prøvehul? —, i den nordlige Ende var inddreven en Træprop.

I 1911 fandtes ud for Brostræde et Forbindelsesstykke til Vandrender, bestaaende af et 48 cm langt Blyrør (Fig. 8 d), 8 cm indvendig Tværmaal, 12 à 13 mm Godstykkelse, begge Ender var udhamrede til 20 cm

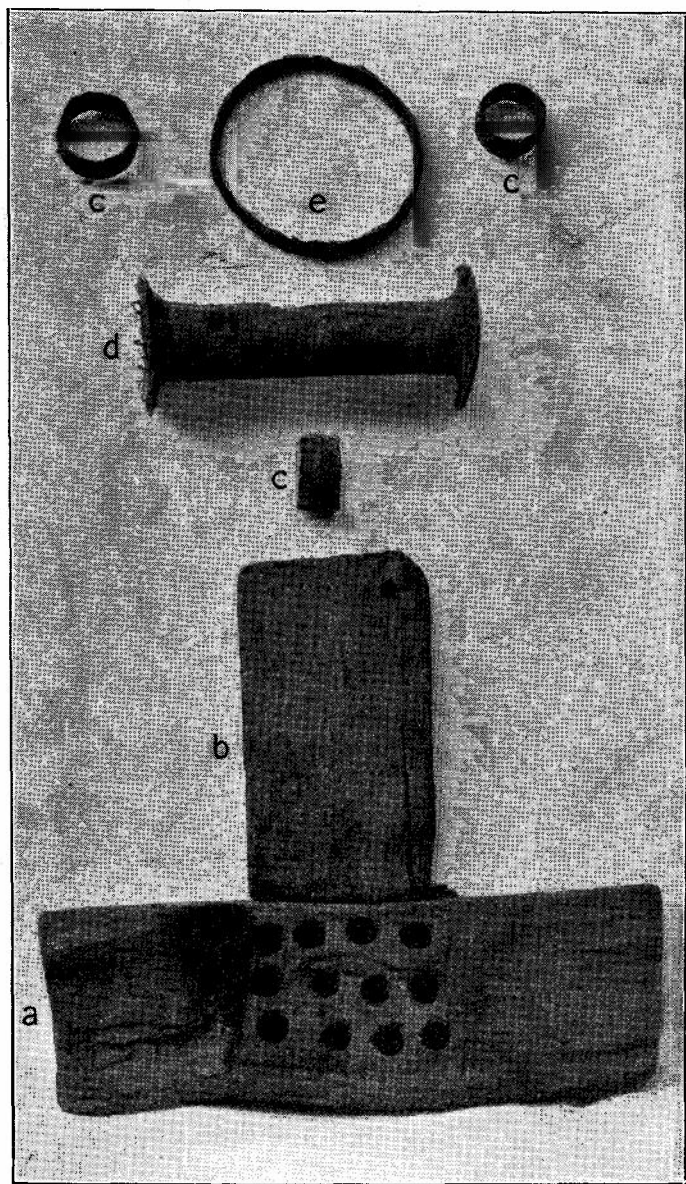

Fig. 8. Enkeltheder fra Piledamsledningen.

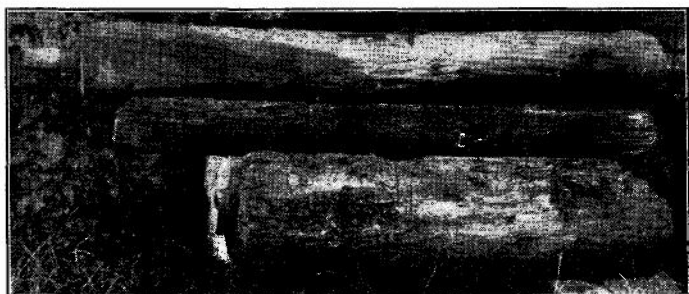

Fig. 9. Vandrender af Træ.
a og c fra Slottet. b fra Klosteret.

brede Flanger, 6 mm tykke, i Flangerne sad 4 til 5 cm lange bredhovedede Søm, opraadnede Trærender laa ved Siden af, saa det skønnes, at den har været Erstatning for bortraadnede Ender af Render.

I 1923 gjordes atter et betydeligt Fund af 2 Trærender paa samme Sted, men denne Gang af 33×34 cm svære firkantede Render af Bøgetræ, Længden var 3,6 og 2,4 m med et 10 cm boret Hul. Der kan næppe være Tvivl om, at vi her har Rester af de Render, der har ført over Aaen, rimeligvis fastgjorte paa Bropælene, da jeg lidt længere fremme i Gaden fandt Planker og nedrammede Egepæle fra den gamle Træ-Vindebro.

Ved den nordlige Ende af disse Render fandtes en lignende firk. Rende, men liggende med Retning imod Brostræde, og her er i 1925 funden en Rende af samme Art liggende i Gaden Retning i c. 1 m Dybde. Det var mig gaadefuldt, hvor denne Rende førte hen, men i August 1930 mener jeg, at Spørgsmaalet blev klaret, idet der ved Udgravning i Kolding Socialdemokrats Gaard til et Maskinhus, c. 6 m fra det østlige Skel, blev fundet to af de kendte Fyrrender, men samlede med drejede Træbøsninger (Fig. 9 a) af 15 og 18 cm Længde, de var forsynede med Riller, hvori sad Pak-

garn. Sandsynligheden taler for, at man er gaaet bort fra at have de forgængelige Render liggende i den stærkt befærdede Hovedgade og ledet den bag Ejendommene, og dette synes at bekræftes, da man i Juli 1931, ved Lægning af Staalvandrør i Helligkorsgade traf en Trævandledning liggende i 1,30 m Dybde tværs over Gaden, fra et Punkt paa Sydsiden $11\frac{1}{2}$ m vest for Brostrædes Hjørne, til det sydøstre Hjørne af Slotsgade, — tidl. Petersilliegade —. I denne Gade fandtes i Juni s. A. ved Lægning af et elektrisk Kabel en Trærende liggende i Retning Syd-Nord ud for Indkørslen til Mtr. Nr. 375 — Højskolebladet — 1,5 m fra Huslinien i 0,60 m Dybde, (Gaden er meget afgravet).

Endelig i Februar 1931, da der lagdes en Vandledning til en Brandhane i Slotsgaarden, opdagedes det, at den netop blev lagt i samme Leje, hvor den gamle Trævandledning har ligget, der fandtes Jernbøsninger, Ringe og meget opløste Trærender. Gennembrydningen i Slotsporten, som var anlagt til den gamle Ledning, blev benyttet. Jeg tror hermed at have fastslaaet den sydlige Vandlednings Retning, fra Piledammen langs Gaasebæk til Søndergade og videre over Helligkorsgade, ad Slotsgade gennem Staldgaarden, hvor den maaske er standset ved et Springvand dér.

Vi vender os nu til den nordlige Side og søger ud omtrent til Alpedalen i Harte Sogn. Før denne passerer vi et fremspringende Bakkeparti, kaldet »Skibet«, Matr. Nr. 2 i af Harte, og paa Skraaningen af dette i c. 29 m Højde over dagl. Vande frembryder et Væld, der endnu er stærkt rindende. Dette har været Kilden for Slottets nordre Vandkunst. Ejeren af Marken, Gaardejer Martin Petersen, har meddelt mig, at der tidligere er fundet svære Egepæle og Planker og udborede Træ-

render, men en Eftersøgning i Foraaret i Aar har ikke givet nogen nærmere Oplysning, alt er i Aarenes Løb fjernet, men det er almindelig kendt i Sognet, at Springvandet i Slotsgaarden kommer herfra.

Ledningerne har selvfølgelig fulgt Bakkeskraaningen, men jeg har ikke kunne faa Oplysning om den ud over, hvad Beboeren af det gamle Hyrdehus paa Bakkehødet i Harte, i Nærheden af Toftegaarden, Peter Petersen, har fortalt Redaktør P. Eliassen:

»Paa Jørgen Iversen Buhls Mark laa Renderne endnu i min Faders Barndom (omkring 1800), og Fader fortalte, at Drengene ikke godt kunde lade dem i Fred. Hist og her i Rørene var der Træpropper — (Prøvehuller?) og de morede sig med at tage Propperne ud, Vandet kunde da staa op i flere Alens Højde. Men det kunde mærkes nede i Byen, og der maatte passes paa, at Propperne kom i igen. At Drengene blev vaade under Arbejdet for at faa dem i, er naturligt.«

Den første Tilkendegivelse om Vandledningens Beliggenhed, der kom mig for Øre, var Beretningen om, at Entreprenøren ved Anlæg af den ny Vejlevej i 1861 traf paa Ledningen og huggede Hul paa den, hvorved Vandet i store Masser strømmede ud og forårsagede megen Skade paa Jordarbejdet.

Kommer vi ind til Byen, findes der Render i Katrinegade ud for Rugbrødsfabrikken, men det er en privat Ledning, som jeg senere skal omtale. Derimod skal der i 1875 være truffet Render i Losbygade, ud for Gavlen af Matr. 144, (meddelt af Snedkermester J. Nielsen). I September 1924 fandt jeg en Rende ud for Matr. Nr. 137 a, Gade-Nr. 81 a, liggende 0,70 m ud fra Huslinien i 1,65 m Dybde, og i Foraaret 1923 fandtes ved Kloakarbejder i samme Gade ud for Svaneapoteket, Mtr. 88 en Rende 0,65 m under Brolægningen, og paa den mod-

satte Side af Gaden ud for Skellet imellem Mtr. Nr. 100 og 101 fandtes yderligere 2 Render i 0,65 og 0,75 m Dybde, altsaa 3 Ledninger ved Siden af hinanden, hvoraf de to sidste var meget medtagne. Efter Kolding Avis ³⁰/₈ 1872 er der i Blæsbjerggade imellem Mtr. Nr. 96 og 219 fundet Render liggende i Gadens Retning.

I Adelsgade ud for Mtr. 93 og 94, mellem Losbygade og Hyrdestræde, fandtes i Oktober 1899 Trærender i Retning Blæsbjerggade imod Hyrdestræde, ud for 94 var de samlet i Gæring med Retning imod Slottet. I Hyrdestræde er i 1906 fundet flere Render liggende i Gadens Retning, og 1913 fandtes atter Render i Gadens nederste Del, hvor de i en større Bue bøjede om imod Slottet, ligesom der fandtes Rester af opraadnede Render.

I Slotshavens Vestside har jeg ikke fundet Render, da der ikke er foretaget Gravninger af Betydning, men i Slottets Vestmur, ca. $4\frac{1}{2}$ m fra Kæmpetaarnet, findes en ca. 0,60 m bred muret Aabning, hvis Overkant rækker lige over Græsdækket, den har sikkert tjent som Indførselskanal for Vandledningen, da der under Gulvet i Vestfløjens Stueetage findes en lignende Aabning imod Gaardsiden.

Der findes saaledes Rester af 2 forskellige Ledninger paa Købstadens Grund, i Losbygade og Blæsbjerggade, og af disse skønnes den sidstnævnte at være bedst bevaret. Det kan tænkes, at førstnævnte er den ældste, men forladt, da den førte gennem en mere befærdet Gade, hvis Undergrund for en stor Del er sumpet og moseagtig.

I Slottet er Vandledningen ført hen til et i Slotsgaarden bygget Springvand, der bestod af en ottekantet Kumme, omsluttet af en Sandstenskarm ca. $4\frac{1}{2}$ m i Tværmaal. I denne stod en Søjle, der bar en rund

Conca, alt af Sandsten. En Bronzefigur, »Fortuna«?, stod midt i Concaen, og Vandet straaede ud fra Løve-masker paa Sider og Fod ned i den ottekantede Kumme.

Dette Springvand er rimeligvis bygget af Chr. IV, der i sin Dagbog for 8. Oktober 1608 har skrevet: —

»drog jeg fra Kolding til Haderslev. Gjorde jeg For-tingning med Claus Billedsnider boendes udi Kolding, at han skal af Træ skære en Brønd, hvilken som skal siden støbes af Kobber, eftersom Skabelunen af samme Brønd udviser, og skal have for samme 200 Daler.«¹⁶⁾

Ved en i 1880erne foretaget Udgravning af Stedet i Slotsgaarden, hvor Springvandet har staaet, fandtes de murede Rester af den ottekantede Karm, og i Fylden laa flere Stykker af Springvandets Conca, der blev samlet og opstillet i Kælderen syd for Porten. Jeg har ladet tage hosstaaende Billede, der giver en tydelig Forstaaelse af dens Udseende (Fig. 10). — I Bunden af Kummen fandtes en flad Sandsten, hvori var boret et konisk Hul, bredest opad saa det kunde lukkes med en Prop. — Dette har muligt dannet Indløbet til et meget interessant og snildt indrettet W. C. System, som Chr. IV har ladet indrette i Slottets Nordfløj. Det var i Slutningen af 1892, at jeg blev opmærksom paa et skrøbeligt Sted i Nordmuren imellem 3. og 4. Vindue fra Kæmpetaarnet, hvor der findes en skorstenslignende Kanal, der gaar fra under Kældereis Gulv helt op til Taget. I hver af Slottets 3 Etager har der, indbygget i Muren, været 2 Smaakamre med Indgang fra Slottets Værelser, og i disse har Sæder været anbragte med Aabning ind imod Kanalen, saa Ekskrementerne er faldet gennem Kanalen ned til under Kældergulvet. I Kanalens Gaardside har der været en muret Aabning, hvortil har ført en Rende fra Springvandet (der findes endnu i Kæl-

¹⁶⁾ P. Eliassen, Koldingbogen, Side 117.

derens Sidemur indmuret 2 Granitsten, hvorpaa Renden har hvilet). — Naar den foran nævnte Prop i Springvandskummen toges op, strømmede Vandet ind i Kanalen og skyllede Ekskrementerne bort, sandsynligvis ned i Slotssøen. Kanalen har rimeligvis ført op over Taget, saa der, med Lufttilførsel fra Kælderen ved Siden af Renden, har kunnet tilvejebringes tilstrækkelig Luftfornyelse. I hvert af de 6 smaa Kamre har der ogsaa været en lille Aabning, ca. 25 cm høj og 12 cm bred, ud i det frie (de er endnu synlige fra Slotssøsiden).

Fra Springvandskummen har ført et Afløb, der har ledet det overflødige Vand gennem Render til et Springvand i den lavere liggende Slotshave; dets Rester, en Tømmerkonstruktion, blev i 1899—1900 fundet tæt ind ved Opsynsboligens Sydmur —. Det overskydende Vand herfra er muligt løbet til Staldgaarden eller i Voldgraven. Et System af Kloakrender er fundet i Slotshaven.

Jeg har nu berettet, hvad jeg har iagttaget om Vandledninger i Kolding og skal om deres Konstruktion henviser til den tidligere omtalte »Der Haus Vatter«, der i sin Beskrivelse af Vandledninger har en Tegning af et Anlæg, der falder godt sammen med, hvad jeg har set i Kolding. Tidligere har jeg omtalt, at Dronning Dorothea i 1561 har faaet »røde Fyrretræer« fra Gotland, der skulle hugges i rette Tid, saa Barken kan blive uskadt og fast paa Træet, og herom skriver »Der Haus Vatter« Cap. XXXIX: Trærørene dannes af Fyrretræ, der efter at det er befundet frisk og godt, tykt og stærkt og fra 10—20 til 50—60 Aar gammelt, udbores til Render, der kan holde sig i brugbar Stand hen imod 80 Aar. Det i denne Bog værende Kobberstik giver et udmærket Billede til Forstaaelse af hele Anlægget. I hostaende Gengivelse ses, hvorledes Renderne udbores,

Fig. 10.
Brudstykker fra Springvandet i Slotsgaarden.

hvorledes de fra en Dam nedlagt i Jorden føres hen til Forbrugsstederne. Af de forskellige Samlingsmaader falder Nr. 21 og 22 godt sammen med de i Kolding fundne Træ- og Jernbøsninger.

Anlægget maa have arbejdet tilfredsstillende, da man ikke før langt op i Tiden (1757) hører Klager over det. Det har krævet aarligt Eftersyn, og Rendemesteren, der tillige var Slotsgartner, har haft et betydeligt Arbejde med Tilsynet, særligt, da han ogsaa førte Tilsyn med

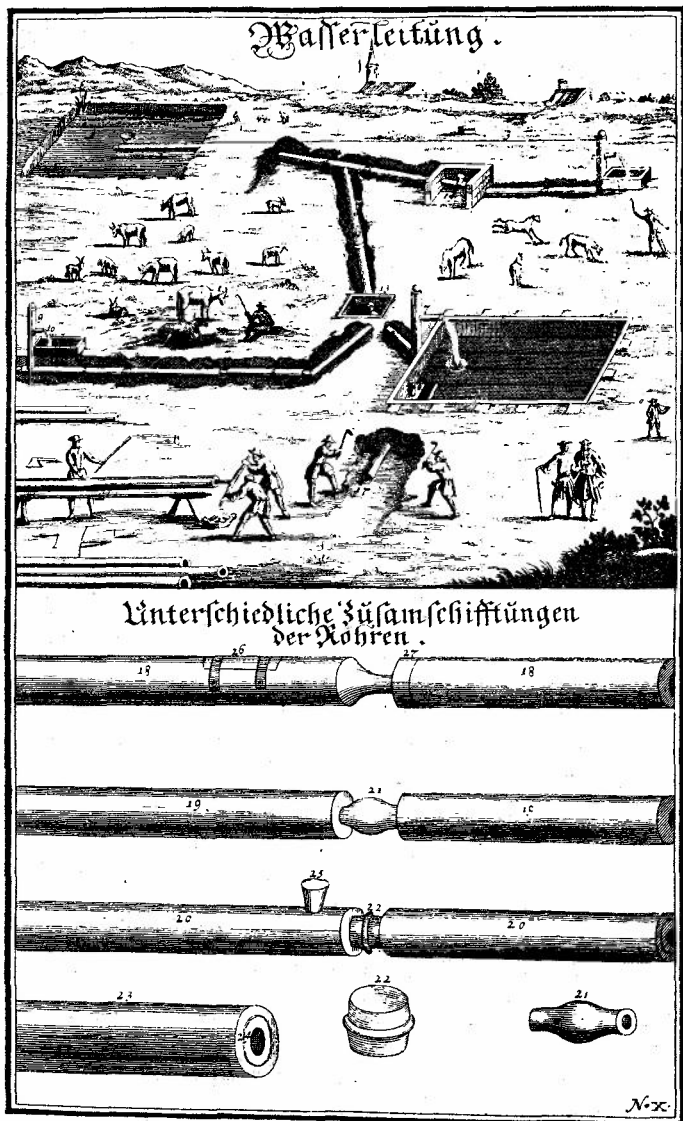

Fig. 11. Lystryk efter Kobberstik i »Der Haus Vatter«.

et lignende Anlæg paa Skanderborg Slot. De mere eller mindre opmulstrede Render, der findes langs de gamle Vandledningers Vej ved Siden af hinanden, tyder paa jævnlige Fornyelser.

At der har været rigeligt Vand til Slottets Forsyning, ser man deraf, at der har kunnet undværes Straaler til forskellige, saaledes har 4. Maj 1658 Husfoged Hans Lauridsen Bech faaet Bevilling paa at henlægge en Rende i den Gaard han beboer, fra Kongens Rende, som løber fra Posten paa Staldgaarden ved Koldinghus,¹⁷⁾ og 1681, 28. Juli har Mathias Friis faaet Bevilling til at nyde et Tilløb af Slottets Vand ind i hans Gaard.¹⁸⁾

Ogsaa Kolding Kommune har faaet Vand fra Slottets Vandledning. 1736 indviedes et Springvand paa Torvet til Afløsning af den gamle Vippebrønd. Vandet blev ledet gennem den kendte Slags Trærender, der blev lavede i Haderslev og flaadede til Kolding af Strandhusemænd. Kummen til Springvandet var lavet af en Egebul fra Stenderup Skov, og var forsynet med Hjørnebaand af Kobber, Overdelen var formet som en Klippe, der var prydet med Flunksand, og øverst sad en forgyldt Træørn — (Byens Vaaben). Hele Springvandet havde kostet 120 Rdl.

Borgerne var stolte af deres Brønd, og Magistraten tilførte Protokollen:

»Springvandet har bestaaet sin Prøve som det bedste Vand i Byen til The, Tvæt og andet.

¹⁷⁾ I. I. Fyhns haandsk. Registranter, Side 82 og 89.

¹⁸⁾ Den Amtsskriver Mathias Friis tilhørende Gaard var min Fødegård, købt af min Fader 1847 og i 1876 solgt til Kolding Kommune til Forlængelse af Jernbanegade til Torvet. Ved Grundudgravning i Maj 1902 i Ejendommen Mtr. Nr. 366 m og n, — Gade Nr. 1a — fandtes en Tømmerkonstruktion, der af Museumsbestyrelsen uden nærmere Undersøgelse bestemtes som Resten af en Brøndkarm. — I 1907 stødte man igen paa dette, og jeg fik Lejlighed til at undersøge og maale det, hvorefter jeg tør betragte det som Rest af det gamle Springvand. Overkanten af en Række nedrammede 20 à 25 cm Egepæl var ca. 50 cm under Gadehøjde. Fylden var sort, fedtet Kulturlag, Murbrokker, Blade, Pinde, Knogler m. v.

Det er et aabent og mageligt publique Vand til alles Nytte og daglig Brug.

Det er til Ære og Zirat for Byen, og naar undtages København, findes næppe sligt et Springvand i nogen anden Købstad i Danmark. Endeligt er det til Redning og Konservation for Byen ved Ildsvaade, — den Gud naadelig afvende, — da man af de tre store Messinghaner, som af en Tønde, straks kan udtage af Slotsdammen midt paa Torvet udi alle Vandvogns Spande.¹⁹⁾

1738 har Byens Raad købt en stor hul Kampesten paa sal. Madam Rafns Auktion for 4 Mk. 2 Sk., der anbragtes ved Vandspringet paa Torvet, rimeligvis til Vanding af Heste og Kreaturer.²⁰⁾ Det skulde ikke undre mig, om det er denne, der er havnet i Skomager Lauritsens Have i Krathavegade. Det er en alm. Granitsten, Marksten, 50 cm i Tværmaal, 41 cm høj, i den jævreste Side er udhugget en Fordybning, omtrent cirkelrund, 32 à 33 cm bred, 17 cm dyb. Udvendig har den sin naturlige Form.

Allerede Aaret efter er der Reparation paa Springvandet, Smeden faar 6 Sk. for »en stor Speger, som blef slagen udj Knappen paa Torfve Brynden«, — der er købt 9 Pd. Beeg og 8 Kander Tjære, Farve m. m., og 2 Mænd fra Strandhuse fik 1 Rdl. 4 Mk. 8 Sk. for at digte Kummen. Senere har jeg ikke haft Lejlighed til at følge dens Skæbne; den maa have været brugelig i en Aarrække, men da den var meget udsat og opført af et saa forgængeligt Materiale som en fritstaaende Træstamme, er Udgifterne til Vedligeholdelse med Aarene blevne for store, saa den er bleven nedlagt og erstattet af den store Brønd med 2 Pumper, der stod i Markdan-

¹⁹⁾ P. Eliassen, Kolding fra Middelalder til Nutid, Side 290.

²⁰⁾ Kæmnerregnskabet.

nersgade ud for Hotel Kolding indtil det nuværende Vandværk blev aabnet i Oktober 1886.

De lange Vandledninger og Springvandet i Slots-
gaarden har selvfølgelig lidt under Tidens Tand. Først
er Piledamsledningen ophørt at virke, men hvornaar
dette er sket, har jeg ikke kunnet faa oplyst. — Ejeren
af Matr. Nr. 55 i Vonsild, Gaardejer Nis Nissen, har
indtil de senere Tider til Vejle Amtsstue betalt en aarlig
Afgift stor 8 Kroner af et Engstykke »Piledammen«
kaldet. Den 5. Febr. 1904 forespurgte han, om ikke
denne Afgift vilde falde bort i Henhold til Ejendoms-
skyldloven af 15. Maj 1903; men Finansministeriet
svarede ham under 6. Juni saaledes:

»Ved en i denne Anledning foretagen Undersøgelse
er det oplyst, at »de Vonsild Mænd« i Aarene 1772—
1773 indgav Ansøgning om at maatte »nyde« den saa-
kaldte »Piledam«. Denne, der tilforn altid havde været
en Fiskedam, der tilhørte Kolding Slot, var paa det
anførte Tidspunkt — efter at være indrettet til Eng og
Høslet — af Amtmanden udlejet til en Privatmand.
Efter at denne imidlertid havde frasagt sig Brugen af
samme, blev den i Henhold til Rentekammerets Skri-
velse af 16. Juli 1774 forundt de »Vonsild Mænd«,
hvorved forstaas de Vonsild Mænd, hvis Jorder stode
op til Piledammen, mod en aarlig Afgift til Statskassen
af 4 Rdl. eller 8 Kr. — Den paagældende Afgift er saa-
ledes af ganske privatlig Natur og berøres altsaa ikke
af Loven om Ejendomsskyld af 15. Maj 1903 § 1,
3die Stykke.« —

Det fremgaar heraf, at man i 1772 synes ukendt med
Piledammens Bestemmelse som Beholder for Slottets
Vandforsyning, og kun betragtede den som tidligere
Fiskedam, en Anvendelse, der just ikke synes heldig
for en Drikkevandsbeholder — (der kunde gaa tem-

melig store Aal gennem Hullerne i den under Fig. 8 b afbildede Si). —

Det kan herefter tænkes, at Ledningerne i den første Halvdel af 1700erne er ophørt at fungere, og at man, ved de »Vonsild Mænds« Andragende, har betragtet det som haabløst at istandgøre dem.

For Skibetledningens Vedkommende var Vandforsyningen ogsaa ophørt, men dette skyldtes for en stor Del, at nogle af Byens Borgere ikke har kunnet modstaa Fristelsen til at faa godt og billigt Drikkevand. Jeg har i Byens Arkiv fundet en meget interessant Sag, der omfatter en Synsforretning paa Slottets Vandledning; og da den giver et godt Billede af Forholdene, afskriver jeg den ordret:

»Velædle og Velviiseste

Hr. Borgmester og Raadmand!

Hr. General Major de Thura har begjæret, ved nogle upartiske og tilforladelige Mænd at lade foretage et ordentlig Siun, Besigtelse og Forretning over de Kongl. Vandværker her til Slottet, og undersøge

1. Om Vandets Mangel har sin Oprindelse fra Brystfældige og udelige Rendetræer eller fra Reservoiren, hvorfra Vandet ledes, at samme maaske i den tørre Sommer Selv kunde fattes Vand, eller og af hvad anden Aarsag.
2. Om Vand Renderne har deres tilbørlige Lage, eller maaske ligger for høit.
3. Om nogen Borger eller anden Particulair Man i Colding bye har nogen Part og Deel af Kongens Vand, herum og hvor mange de ere, og hvad Adkomst de dertil haver.
4. Hvorledes Mangle paa Vand til Slottet paa bedste, solideste og menagerligste Maade kunde forebygges.

Jeg har i Dag committeret Birkedommeren Herr Byfoget Pank, at foretage denne Siunsforretning, og anmoder Deres Velviisheder at vilde beordre 2 eller 3 kyndige og fornuftige Mænd af Colding Borgerkab, at de paa Velbrne Hr. Byfogdens nærmere An-

fordring indfinde Sig paa de behøvende Stæder, og
forretter hvad af dem til den Ende vorder begieret.

Jeg forblive

Deres Velviisheds deres
tjenstvilligste tiener
L. W. F. Bülow.

Coldinghus den 3. Aug. 1757.

Efter forestaaende, som er rigtig Copie af Originalen, udnævnes hermed Skiævertæcker Lars Aagaard, Grovsmed Peder Halvorsen, Tømmermand Jens Thommesen og Brolægger Søren Grave, som paa Velædle Hr. Byefoget Pankes Anfordring haver at indfinde Sig paa Aastæderne og Høibaarne Hr. Hans Excellences Naadige Ordre at fuldbyrde.

Colding Raadstue den 4. Aug. 1757.

Riis. Mickelsen. Danielsen. Paabye.

Forbm Udmeldelse herved ankyndiges forbm Navngivne Personer at møde til Forretningens Begyndelse paa Coldinghus Morgen formiddag 7 Slet præcise.

Colding den 4. August 1757.

Hans Pank.

Efter Ordre af Velædle og Velviise Hr. Borgmester og Raad have vi 5 underskrevne Mænd taget et Siun over Kolding Slots Vandrender og det i overværelse af Velædle Herr Birkedommer og Byefoged Pank, saavel som Høj og Velbaarne Hr. Kammerherre og Amtmandens Fuldmægtig Monsieur Sonnin, item Huusfogden Velædle Herr Racklow, som fuldte med et støcke ud paa Marken saa langt han kunde, og begyndtes paa Slotsgaarden, da Fontainen fandtes, at Vandet stod 3 kvarter nedenfor Afløbs-Røret, og var der hugget et hull i Afløbs-Røret, saa Vandet icke derfor kand stiiige høiere op. — Fontainen var utæt imellem Sandstenene i alle forgreningerne, ihvorvel den findes at være digtet og derpaa tørret, da samme Fontaine burde at være tæt og staa fuld med Vand. — Ligeledes Stenbroen omkring Fontainen, som er lagt saa højt op med store Kampe-stene burde at gøres lige med Slotsgaarden, som det haver før været.

Paa Slotsgaarden er en Vand Kasse, hvorudi ligger 2de Render, den ene løber til Slotshaven og gaar i Graven, og siden paa Torvet i Byen, og den anden til Stald-

gaarden, hvori sad en Træe told, at icke noget Vand kunde undløbe til de tvende Vandkummer som staaer paa Staldgaarden som Sr. Bertelsen og selv tilstod, det hjalp icke at sætte Vand i den Rende saasom begge Vandkummer er heel fortørret og kand icke holde Vand, føren de blive repareret og dight; Strax uden for Slottet, ligger 1 Stk. Rende bart af 6 alen, som burde at være tildækket, Væsten for Slottet findes at gaa en Arm fra Kongens Rende og ind i Sr Jørgen Christians Slotsmuurmæstrens Gaard, hvorpaa staar en Post med en Mæssingshane i, som haver siden den blev sadt, den meste tiid givet den fornøden Vand, men i Dag fandt vi den icke springs, samme Arm Rende er indlagt i Sr. Bertelsens Tid, men haver ingen Adkomst; Noget derfra ved Peder Skolmesters huus, findes en Mæssings hane i Kongens Rende, hvorom er gjort en liden Trær Kasse og en Rende gaaer derfra og under Huuset, og løber i en liden Brønd i gaarden, og samme haver været saalænge nogen kand mindes, dog kand jo icke nægtes, at begge Arm Render trækker deres Vand fra Slottet, samme Skolemester har og heller ingen Adkomst dertil, Lidet derfra ved Hr. Ritmester Langes fandtes en Tønde gravet i Jorden en Alen fra Kongens Rende, hvortil haver løbet fra Renden og i Tønden en Straale Vand som Finger tyk, men idag en afbræcket Pind i hullet; og liidet derfra i en afsiides Stræde, hvor dog meegen gang falder, ligger 60 all Render oven paa Jorden, og er til deres icke got samlet, men burde at hugges lige i Enderne, og drives bedre sammen over Bøsningerne, og en halv Bøsning burde at være om hver Ende af Rendetræerne, som dog icke er om alle. I Hr. Raadmand Hans Mickel Danielsens Toft, saavel som paa Colding Mark i Styckevis hen og her findes 14½ al Rendetræer som ligger lige med Jorden og kand sees, som om Sommeren fortæres af Soel og Veire; og om Vinteren af Frost og Snee, og paa Colding Mark findes en Vandkiste hvory samler sig et Vand fra Siiden, samme Vandquel burde at ryddes, saa Vandet kunde bedre have Sit tilløb, og den østre Rende i Vandkisten burde at opløftes en 3 tommer, saa Jord og Sand icke kunde løbe dery, og saa behøvedes der en Rist for Renden og

et Laag over Vandkisten. Videre paa Harte Mark fantes 15 al Render bare og nogle dery tilstoed Sr Bertelsen at have ligget bare før hans Tiid, paa samme Mark findes endnu et Vandquel, som kommer fra Siiden som er og overalt Tilgroed, og haver icke sin rette tiltræk, som burde nødvendig at oprenses, derved er en liden Vand Casse, som behøvede et laag, og det yderste Vand-quell, som Vandet kommer først fra, er 69 al lang, og 10 al i den yderste Ende og 3 al ved Vand Kiisten, som den første Rende haver sin Begyndelse, samme Vandquell burde bedre at ryddes og forsees med Pæl og Faskiner ved Sider og Ender, og tillige en Rist for Enden af Renden, for Kreaturer og Børn at falde derudi; Renderne overalt burde ligge saa dybt i Jorden, saa Frosten ingen Skade kunde gjøre dem, da de ligger nu alt forøverligt; Naar foranførte alt sammen bringes i Stand, er det icke andet muligt, end Slottet jo alle tierder kand have Vand. saasom Vand qvellerne giver i denne tørre Sommer Vand nok fra sig; At dette Sig saaledes forefindes tilstaaer Vi underskrevne at være i ald Sandhed.

Colding d. 5. Aug. 1757.

Peder Halvorsen, Lars Aagaard, Søren Jensen Graff,
Jens Thommesen, Christopher Müller.

Denne Forretning haver jeg været overværendes som meldt test.

Hans Buk.

Det ieg haver været overværende ved de nødvendigste Skader, hvor Siunet er taget, saavidt ieg har kundet medgaae og der funden det anførte af Siuns Mændenes foranførte rigtig test.

Racklow.

Confirm at være med originalen testeres

L. de Thura.

Forbemeldte gienpart af Amts Kammerets skrivelse
Højædle, Velædle og Velbyrdige

Herrer.

Paa Deres Skrivelse under 28. Oct. sidstleden have vi herved udi tienslig gensvar villet formelde, at naar de derudi ommeldte 3 mænd i Colding, der hidindtil som uberettiget skal have betient sig af Kongens vand ved slottet, strax men paa egen Bekostning lader optage de fra de Kongelige vandværker til deres gaarder indlagte render, kan det derved have sit forblivende, Og i øvrigt

paativler Vi ikke, at De jo behager, fremdeles at tilholde vandmester Bertelsen, ²¹⁾ det han herefter holder berørte Kongelige vandværker i forsvarlig stand vedlige, paa det videre klagemaal over vandmangel, saavel ved slottet, som ved det derved indquarterede Cavallerie kunde forekommes som da vilde geraade ham til ansvar og uleilighed, ligesom han og nøye maatte paaagte, det ingen uberettiget herefter understaar sig af de Kongelige vandleddninger at betiene.

Deres tjenstvillige tiener
og tjenstvilligste

Wedel.

Basballe.

Lund, Bærens, Leth, Pauli, Barckmann. Heltzen.

Langsted.

Amts Kammeret den 12. Nov. 1757.

Høy og Velbaarne
herr Kammer Herre og Amtmand.

Fra det Kongelige Amts Kammer er under 12 huj til den Kongelige Bygnings Commission indløben en skrivelse angaaende vandværkerne ved Colding slot, hvoraf jeg herved tienstskyldigst insinuerer en fidimeret copie, til den ende, at det maatte behage Deres Høy Velb: at lade vandmesteren Sr Bertelsen kalde for sig og ham sammes indhold behageligt lade betyde; ligesom det og maatte behage Deres Høy Velb:, at anordne, at de 3 mænd i Byen, som efter indkommen synsforretning haver hidtil, som uberettigede, havt deel i hans Kongelige Majestæts vand, strax cassere deres indretninger, da jeg i øvrigt haaber, at Sr Bertelsen efterdags tager sig iagt, at han ingen fremmede noget af det Kongelige vand tilstaaer, eller overlades. Jeg forbliver med særdeles egard

Deres Høy Velbaarenheds
tienstgivende tiener

L. de Thura.

Kiøbenhavn den 22. Nov. 1757.

²¹⁾ Peder Bertelsen overtog 10. Decbr. 1739 Gartner og Vandmestertjenesten ved Koldinghus. V. A. Aarb. 1927, Side 89.

Denne rigtige gienpart af Hr. General Maior de Thuras skrivelse til mig saavel som høy lovlig Kammer Collegie skrivelse til Bygnings Commissionen vorder Kongelig Maits Gartner og Vandmester Sr Peter Bertelsen herved meddelt til efterretning og vedbørlig efterlevelse, ligesom der og inden dette aars indgang her paa Amtshuset vil indbringes behørig beviis, at de render som fra det Kongelige vandværk har været henlagt til uberegtigede stæder ere borttagne.

Coldinghuus den 8. Dec. 1757.

L. W. v. Bülow.

Denne Synsforretning giver et godt Billede af hele det nordlige Anlæg, og det maa formodes, at »Sr Bertelsen« efter den Røffel, han fik, har taget sig alvorligt af Sagen, saa Springvandet atter var i Orden, da Slottet brændte.

Drengenes Spilopper omkring 1800 (Side 212) viser, at der da var Vand i Ledningen, og i Forhøret i Anledning af Slotsbränden den 29. og 30. Marts 1808, udtaler Brandvagterne, at de straks, da Ilden opdagedes, satte Kabinetssprøjterne i Gang og kastede Vand paa Gulvet over Vagtstuen, hvor Ilden først viste sig. Prinsen af Pontecorvo overtog, da han noget efter kom til Stede, Ledelsen af Slukningsforanstaltningerne og dannede dobbelt Kæde af Soldater imellem Slotssøen og Sprøjterne. Havde Springvandet været i Uorden, var det sikkert bleven omtalt.

Efter Branden, da alt laa i Kaos, har man opgivet at tænke paa Vandledningens Istandsættelse, og efterhaanden er den helt forfalden.

Ved at læse den interessante Synsforretning kom jeg i Tanker om, at jeg muligt ved mine Undersøgelser i Grundudgravninger er stødt paa Sporene af de uberegtigede Tilegnelser af Vand og ser, at jeg i 1906 under Udgravning af Kælder under Ejendommen Fønix, Mtr.

Nr. 224—225 i Adelgade, omtrent midt i den gamle Gaard fandt en af de kendte Trærender ca. 4 m lang, 30 cm i Tværmaal med et ca. 7 cm udboret Hul liggende ca. 1 m under Gaardhøjden i Retning Øst—Vest. I den østlige Ende var den lukket med en drejet Træprop, omviklet med Blaar, ved den modsatte Ende laa den ind til en opret staaende Rende, en Post? Efter Skattemlisten 1757 boede her en »Jørgen Christensen«, Stilling nævnes ikke.

I Forsommeren 1908 udgravedes Grunden til Ejendommen Mtr. Nr. 96, »Losbyhus«, Hjørnet af Losby- og Blæsbjerggade, her fandt jeg 2 Egeplanker, (gamelt Bygningstømmer) ca. 10 cm brede liggende paa Kant med nogle Smaasten imellem, saa de dannede en Rende af 10×10 cm Størrelse, den førte fra Blæsbjerggade, hvor Slotsvandrenderne ligger, over imod en indenfor Naboejendommens Skel af Planker bygget kvadratisk Brønd. Det kunde tyde paa Peder Skolemesters Ejendom.

Endelig bedes man lægge Mærke til Billedet af den i 1923 ud for Mtr. Nr. 219 i Blæsbjerggade Nr. 1 fundne Holk (Fig. 3), hvori er boret 3 Huller over hinanden, ca. 3 cm i Tværmaal. Det kan tyde paa, at man har ladet sig friste af den nære Beliggenhed af Kongens Vandledning (ca. 1 m) til at bøde paa mulig Vandmangel i Brønden, i Lighed med Ritmester Lange (se S. 195).

Jeg har nu søgt at samle alt, hvad jeg har optegnet til Belysning af Slottets Vandforsyning, men under mine Vandringer omkring til de i Tidens Løb foretagne Udgravninger, er jeg stødt paa andre Vandledninger, der fortjener Opmærksomhed.

Den første blev fundet i 1900 samtidig med Fundet af de Side 4 omtalte to Holke paa Graabrødre Klosters Grund, og er rimeligvis fra samme Tid. Den be-

stod af 2 Render, vistnok af Fyrretræ, liggende 1,10 m under den daværende Gaardsplads i Retning Nord—Syd, en sydlig Rende 1,80 m lang, 17 cm udvendig Tværmaal, 6 cm Lysning og en nordlig Rende 5,20 m lang, 25 cm i Tværmaal med 8 cm Lysning (se Fig. 9b). Samlingen af disse to Render var foretaget paa den ejendommelige Maade, at det kortere sydlige Stykke var kegleformet tilspidset og indstukket i den sydlige Ende af det nordlige Stykke, der var tilsvarende konisk udboret til 15 cm. Samlingen var yderligere dækket af en beskadiget Munketagsten. For den nordlige Ende var anbragt en Si bestaaende af en Kobberplade, ca. 9 cm i Tværmaal, hvori var hugget runde og firkantede Huller af fra 4 til 7 mm Tværmaal. Den nordlige Ende fandtes omgivet af Kampesten, der skønnedes at have dannet Fundament for en Mur. Hvad Formaålet har været med Lægning af denne Rende, er uklart. Retningen imod Nord var hen imod den først fundne Holk, fra hvilken den nordlige Ende laa ca. 3½ Meter. Det kan tænkes, at Hensigten har været at lede Vand fra Aaen ind i Brønden.

En anden Vandledning fandtes i 1905 i Katrinegade ud for Mtr. 184 b — Gade Nr. 9. Den var af Form og Størrelse som Renderne til Slottet og laa i Retning Syd—Nord. Ved Siden af denne fandtes en Rende af samme Form som den store Bøgerende i Piledammens Dæmning og lavet paa samme Maade (se Fig. 7), men den kvadratiske Aabning var kun ca. 10 cm høj og ca. 15 cm bred. Om disse to Render oplyste afdøde Slagter Thomas Rasmussen, f. 1838, at han som Dreng saa den førstnævnte Rende blive nedlagt, dens Bestemmelse var at lede Vandet fra et Væld paa Hjørnet af Langelinie og Katrinegade til en lille Dam paa Bleggaarden, hvorfra det førtes videre til Købmand Ernst Petersens

Brænderi paa Hjørnet af Bleggaardsstræde og Vestergade, Mtr. Nr. 260, hvor det benyttedes til Svalevand. Den store Rende kendte Rasmussen ikke, men antog, at den havde haft samme Formaal. Vældet paa Hjørnet af Langelinie hørte til Møller P. J. Gøhlmanns Teglværk. Han havde omdannet det til en lille Sø, i hvis Midte var en Ø med Kaniner.

En tredie Vandledning er efter Snedkermester J. Nielsens Meddelelse fundet tværs under Katrinegade ud for Mtr. 624 b — »Rugbrødsbageriet« —, det var en Rende af samme Art og Størrelse som Slottets Render og førte Vand fra et rigt Væld paa Jørgenskovlykkes Bakke til et stort og smukt Anlæg, som Konsul Martinus Wissing havde anlagt i sin Toft — (det senere Graus Anlæg) — se Billede og P. Eliassens Artikel i Vejle Amts Aarbog 1926, Side 112. En Sideledning førte til en Brønd i Ejendommen Mtr. Nr. 133, Losbygade Nr. 71, og denne gav, indtil Renden blev opbrudt ved Afgravning af Katrinegade i 1923, rigeligt og godt Drikkevand.

Hermed har jeg meddelt, hvad jeg har fundet af Vandledninger af Træ i Kolding, der har tilledet Vand, men da jeg har fundet adskillige Ledninger af Træ, der har haft det modsatte Formaal, at bortlede Vand, finder jeg det rigtigst at give dem en kort Omtale.

De første fandtes i 1907 ved Udgravning af Grund til Ejendommen Mtr. Nr. 454 i Klosterstræde — nu Munkegade Nr. 2 ved Munkebroen —, der var 2 Render liggende i Retning Nord—Syd ca. 2,20 m under Gadehøjde; den ene bestod af en kløvet og udhulet Pilestamme 37 cm bred udvendig, 22 cm indvendig, der laa med Hulningen nedad som Dække, muligt over en helt opløst lignende Rende. Den var i 2 Længder, hver ca. 2½ m lange, men de kunde spores længere imod Nord,

Sammenstødet imellem Rendestykkerne var dækket med Munketagsten.

Noget længere imod Vest fandtes i samme Dybde en anden Række liggende ligeledes i Nord—Syd, ogsaa den var af Piletræ, 26 cm udv. Tværmaal med ca. 12 cm Lysning, Træet var meget blødt, saa den ved Jordtrykket var bleven stærkt oval. Den sporedes længere imod Syd, men var saa opløst, at en Undersøgelse om dens Bestemmelse ikke kunde foretages.

Grunden, hvor disse Render fandtes, var helt opfyldt af 20 til 30 cm svære nedrammede kvadratiske Pæle, og ved Siden af disse laa svære Egebjælker og Planker, der temmelig sikkert er Rest af den Vindebro, der paa Rantzaus Kort fra ca. 1580 er betegnet som Nr. 31 — Kongens Bro²²⁾).

En tredie Afløbsrende fandtes 1918 i Munkegade i Retning Øst—Vest ud for Skellet imellem Mtr. Nr. 399 og 400 — Gade Nr. 3 og 5 — en Rende udhulet som Renden i Piledams-Dæmningen i en Bøgestamme af c. 63 cm Tværmaal, den Kvdr.-Rende var 26 cm høj, 34 cm bred. Laaget var ikke af samme Træ som Renden, men af Eg, den laa 2,6 m under Gadehøjden, og har rimeligvis tjent som Afløb for Vandet i den Voldgrav, der omgav Slottets Urte- og Køkkenhave.²³⁾

Denne sidste Form for Afløbsrender synes at have været almindelig brugt i Byen højt op i Tiden, jeg har fundet den i Hospitalsgade som Afløb for den nu forsvundne »Wiffsdam«, ogsaa kaldet »Losbydam«²⁴⁾, ligesom flere Steder i Losbygade, hvor Væld i den højere liggende Side af Gaden har nødvendiggjort Gennemløb under Gadebelægningen. Endvidere er Formen fundet i Klostergade, Jernbanegade m. fl. Steder.

²²⁾ Se Vejle Amts Aarbog 1906, Side 222.

²³⁾ Se Nr. 18 paa Kortet i Vejle Amts Aarbog 1906, Side 14.

²⁴⁾ I. I. Fyhn, Købstaden Kolding, 1848, Side 11.

Det har været et meget interessant og fornøjeligt Arbejde for mig at gennemgaa mine Optegnelser og uddrage det lidet, der kan give et Glimt af det daglige Liv i Kolding gennem Aarhundreder. Skridt for Skridt har man arbejdet sig frem, til man 1736 kunde fryde sig over det gode Vand i Springbrønden paa Torvet. Saa gaar det atter tilbage, Drikkevandet bliver daarligere og daarligere, og i 1859 kommer det til Orde i en Artikel i Kolding Avis den 24. September. Men først i 70erne bliver Klagerne stærkere, indtil Byraadet blev nødt til at tage sig af Sagen, men der gik endnu 16 Aar, inden man naaede tilende. Den 1. Oktober 1886, netop 150 Aar efter Springbrøndens Indvielse, aabnedes det nuværende fortrinlige Vandværk efter haarde Fødselskampe og mange Sorger og Bekymringer, hvorom jeg har fortalt i Kolding Vandværks Historie gennem 40 Aar, Særtryk af Kolding Avis, V. Schæffers Forlag.

Da det har været mig umuligt her paa Egnen at finde Vippe- og Vindebrønde bevarede, har Dansk Folkemuseum været saa elskværdigt at overlade mig Fotografier til de 2 Brønde Fig. 4 og 5.

FRA SØREN ABILDGAARDS DAGBØGER

OPTEGNELSER I VEJLE AMT I 1772-1775

VED **MARIUS HANSEN**

III.

BRUSK- OG NØRRE TYRSTRUP HERREDER

BRUSK HERRED

Lunderupgaard,

(Landerupg.) beliggende 2 Miile fra Fredericia og 2 Miile fra Colding er en Sielv-Eier Gaard — nuværende Eier Ebbe Olufsen købte den paa Auktionen, da Kongens Gods blev solgt, og gav han 310 Rdl. for Tønde Hartkorn — en svensk Obrist navnlig Rose havde 800 Rdl. af Kongen og opholdt sig her i Landet — drev det saa høit for nuværende Eier.

Markernes Jord bestaar almindelig af Leer og muldblandet Sand i 6—7 à 8 Tommers Dybde, hvorunder antreffes en haard rustig sammenkaget Grund, som her kaldes Ahl.

Ikke desto mindre er Agre og Enge ved bemældte Mands Flittighed og fornuftig Behandling bragt i temmelig god Stand og Frugtbarhed. Markerne er saaledes deledede, at Ager-Jorden drives i 5 Aar og gives Hvile i 8 Aar; dog tilstod han mig, at saadan hvilet Land i de 7de og 8de Aar begyndte der at viise sig mindre græsfuld.

Her ved Lunderup lidet Østen for Gaarden ved Kanten af en Hulning en Runesten, hvis Skrift er aldeles udslidt og ukiendelig. Stedet, hvor Steenen ligger, kaldes

Kongens Kilde. Der er endnu Tegn til Vand-Aarer; thi der er ganske bløt og vaat i Grunden.

Steenen er 6 Fod lang og 3 Fod og 10 Tommer bred paa det bredeste; i den ene Ende afbrudt paa Længden; ned i Steenen er gjort 8 midt op langs Steenen i en Rad langagtige Huller, rimeligt for at ville kløve den, hvilket er omtrent 40 Aar siden Birkedommer Pank, som kom siden til Hostrup, hvor han da boed, lod gjøre for at ville benytte sig af den til Grundstøkker under en Bygning. Man kan endnu kende, at der har været 4 Linneder Runer.

Et længere Støkke Vej Synden for Gaarden ligger en Høi, hvorpaa fordem har staaet en mærkelig Steen; men samme skal være bragt derfra til Lunderup, hvor den dog nu ikke findes.

Vilstrup Kirke

har intet mærkværdigt. Altertavlen og Prædikestolen bekostet 1667 af Capitain Lützou.

Eltang Kirke

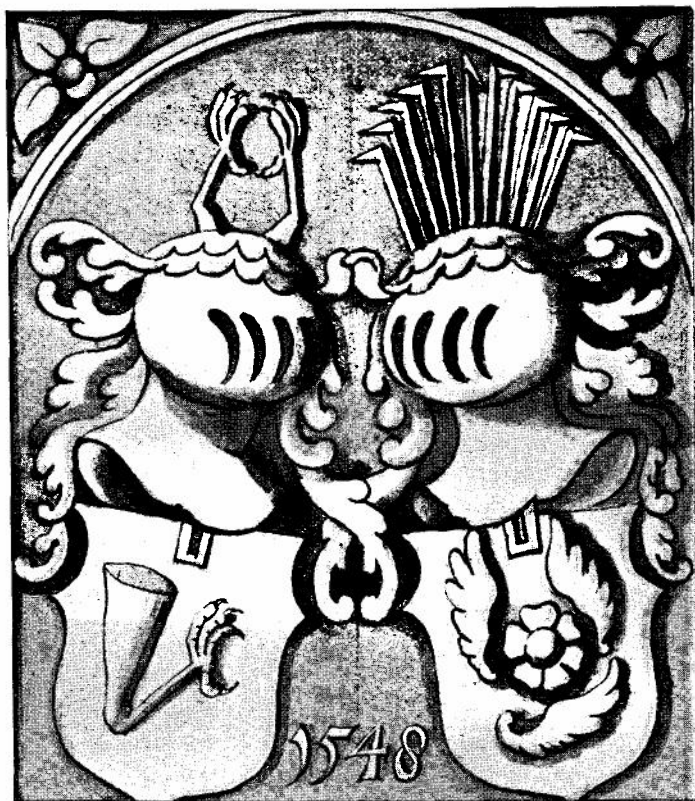
har intet (mærkværdigt), allene allerøverst paa Altertavlen er malet Gyldenstiern Vaabnet.

Graven-Høi er en meget stor rund Høi, hvorover er en mindre med store Steene omsat.

Colding Kirke

har ingen gammel Inscription over Præstens Stol i Choret.

I Choret til sydlig Side en gammel lysgraa Marmor-Gravsteen, hvorpaa Urnes og Walkendorfs Vaabn med Hielm og Hielmtegn, neden mellem Vaabnene 1548 og nederst paa Steenen med store Bogstaver, dog fiinstræget 3de Linneder ridzet Inscription i Steenen:

PRECLARA DE GENTE STATUS
CHRISTOPHORVS VRNE DE SOGARD
PARVO CONDITUR HOC TVMVLO.

Ligsten over Christopher Urne i Kolding Kirke.
Efter Abildgaards Tegning i Nationalmuseet.

Øverst paa Altertavlen staar Markdanner Vaabnet, og neden baade til nordre og sydlige Side paa Altertavlen staar Initial-Bogstaverne C. M., og høiere op staar Aars Tallet 1589.

Midt i Choret en smuk, hvidspraglet graa Marmor, hvorpaa øverste Ende disse 5de Linneder fordybede Inscription, dog afbrudt i venstre Hjørne:

HER · LIGGER · BEGRAFVIT · E[RLIG] · VELBYRDIG
CHRISTIAN · MARKD . . . SOM HENSOV · UDI · HERREN
PAA · COLDING · HVVS · VDI · SIT · ALDER[S — — FRA
DENNE . . . DEN · (2)0 · NOVEMB · A₂ · ONI 1595

Neden under denne Skrift staar 2de Vaaben, der-
under læses denne Skrift tildels udslidt.

HER · LIGGER · MINE · BEEN · OCH · HVILE · SIG ·
SIELEN · LEFFVER · HOR · GVD · I · HIMMERIG ·
MINE · VANDRINGS DAGE · HAFVE · SNARLIG · ENDE ·
BETENK · DET · SAMME · KAND · DIG · OGSAA · HENDE ·
FRYGT · DERFOR · GVD · OC · LEEF · HER · SAA ·
AT · DV · KANDST · OC · ÆRENS · KRONE · FAA · ◊

SPES · MEA · EST · CHRISVS · IN · VITA ·
ET · IN · MORTE · LVCRUM · PHIL 1.

Inscriptionen har ikke været dybt indgravet; i Steen-
nen er de øverste Linneder, Hr. Christian Mark . . dan-
ners Alders Aar aldeles udslidt, ligeledes er af Tallet
som tilkiendegiver hans Døds-Dag det halve udslidt,
saa at der ikkun kiendes et 0, heraf bliver det uvist
enten det skal være 10—20 eller 30 November.

[Christian Markd. . . . var Caspar Markdanners Søn;
thi i Kirkens Regnskab for Ao. 1595 staar: »Caspar
Markdanners Søn Christian begravet d. 25. November
1595 i Colding Kirke i Choret for intet, fordi hand

HER LIGGER BEGRAFVIT E.
 VELBYRDIG CHRISTIAN MÅRK.
 SOM HENSOV VDI HERREN PAA KOLDING.
 HVVS VDI SIT ALDER.
 DEN .O NOVEMB: AD. DNI 1595.

HER LIGGER MINE BEEN OCH HVILE SIG.
 STELEN LEFFVER HOS GVD I HIMERIG.
 MINE VANDRINGS DAGE HAFVE SNARLIG
 ENDE BETENK DET SAMME KAND
 DIG OCSAA HENDEFRYGT DERFOR
 GVD OC LEFF HER SAA AT DV KANDST
 OC ÆRENS KRONE FAA ~

SPES MEA EST CHRISTVS IN VITA
 ET IN MORTE LVCRVI. PHIL. I.

Ligsten over Christian Markdanner i Kolding.
 Efter Abildgaards Tegning i Nationalmuseet.

(C. M.) haver bekostet paa Altaret oc Prædikestolen. «¹⁾]

Endnu ligger her en meget forslidt og beskadiget askgraa Marmor-Grav-Steen over Morten Svensen og hans 2de Fruer, dog nederste Ende af Steenen er afbrudt og derved er al Inscription borte, dog staar deres Navne i en buet Platte oven over deres Hoveder. I øverste Ende af Steenen staar hos deres Fædres og Mødres Vaabn, dog er den første Frues Vaabn udslidt. Steenen aftegnede ieg.

[Fra anden Side¹⁾] kender vi en Del af Stenens Indskrift:

A_o 1574 · D · 15 · FEBR · DA · KALDEDE · GVD ·
 ALMÆGTIGSTE · DEND · VELBYRDIGE · MAND · MAARTEN
 SVENDSEN · TIL · REXDAL · BLEV · HER · BEGRAVIT ·
 MED · HVSTRV, MALENA · CLAVSDAATER · TIL ·
 ØDISGAABD · HVILKE · GVD . . .

— — — — —
 — — — — —

HANDS · KERE · EFTERLADTE · FRVE · KIESTEN ·
 TIL . . . . .

HAVER · LADET · DETTE · BEKOSTE]

I Choret til sydlig Side sees paa en Skrifte Stoel ved Siden af Altaret paa de øverste Støle 4de Vaabn udskaarne i Træ.

Paa en anden Skriftestol til venstre Side i Choret staar 2de Vaabn med en Biskops Billede, neden under paa samme Stol et andet Sted staar to andre Vaabn og derunder St. Oluf Konges Billede.

Paa Colding Kirkes østlige Ende har udvendig i Muren været opsat en brunagtig Marmor-Steen med Inscription af Markdanner; men den er nu indsat over Døren i Vaabnhuset, hvor man gaar ind i Kirken:

¹⁾ Ny kgl. Samling. 4. 751.

Ligsten over Morten Svendsen, Malene Clausdatter Bille og Kjesten Uifelt
i Kolding Kirke.
Efter Abildgaards Tegning i Nationalmuseet.

EIGEN NÜTZ, HEIMISCHER NEIT, KINDISCHEN RADT
ROHM UND TROIA ZERSTØRET HATT.

WO THUGENT NICHT SO HOCH WIRD GEACT

ALS GEBURT UND PRAGT

DAS LAND UNDT REGIMENTE

WERDEN SLECHT BEWACHT

UND INDEN LENGE

GEHEN DER KREBSGENGE.

1593. C. M.

En anden Steen, som ogsaa er af brun Marmor er opsat i Kirkens østlige Ende til sydlig Hjørne ud til Kirkegaarden. — Paa denne Sten læses:

DV · WELT · WEISE · TRIT

HIR · BEI · SAGE · WELKE · HERR

ODER · KNECHTSET

SEINT · WIR · NICHT · ALLE

VON · STAVB · VND · ERD · GEMEIN

SO · BEWEISE · ES · ANDERS · AVS

DISEM · BEIN ·

SISTE · GRADVM · VIATOR

SI · BONVS · ES · MORERE · VICTVRUS

SI · MALUS · ES · VIVE · MORITVRVS

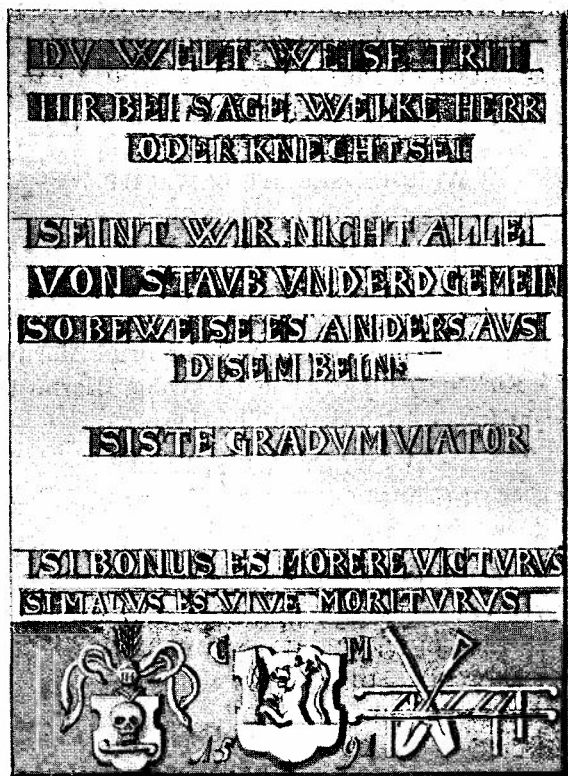
$\frac{C}{15}$

$\frac{M}{91}$

Starup Kirke.

Paa Skriftestolen ses et Vaabn Skilt (omgivet af Aarstallet) 1593. Neden paa Altertavlen, hvilken er fra Catolske Tider, staar til høiere Side et nogenledes kiendeligt Vaabn; men det til venstre eller sydlig Side er ukiendeligt.

Her ligger en Gravsteen, som er af lysgraa Marmor,

Caspar Markdanners Sten i Kolding Kirke.
Efter Abildgaards Tegning i Nationalmuseet.

ned i Gangen. Insignier i det andet Vaabn Skilt til
høiere Side var udslidt.

Paa Stenen læses:

HER □ LIGGE □ BEGRAFVEN □ ERLIG □ OCH □ VEL-
BYRDIG □ QVINDE □ FRV □ ANNE □ FLEMING □
HERMAND □ FLEMINS □ DATER □ KNVDSTRVP □ IØRGEN
SKOVGÅRDS □ FØRSTE □ HØSTRVE □ SOM □ DØDE □ AAR
EFTER □ CHRISTI □ FØDSEL □ MDXXX □ SANCTI

Ligsten over Fru Anne Flemming i Starup Kirke.
 Efter Abildgaards Tegning i Nationalmuseet.

NICOLAI □ AFTEN □ SOM □ WAR □ THEN □ FEMTE □ DAG
 DECEMBRIS □ HVIS □ SIEL □ GVD □ HAFVE □ OCH □ LOD
 HINDIS □ SØN □ HANS □ SKOVBARD □ VDHVGGE □
 THENNE □ STEN □ OCH □ LEGGEN □ PAA □
 HINDIS □ GRAFF □

Harthe Kirke.

Altertavlen synes at være gjort i C4s eller i Fr. 3 Tii-
 der, dog staar der paa samme med Guld belagt Aars-
 tallet 1700, og paa den staar til høire eller nordlig Side
 Abeldgaards Vaabn og til venstre eller sydlige Side lige
 over for staar Juel Vaabnet.

I Choret fremfor Alter-Knæfaldet en hvidagtig Mar-
 mor (Sten) med 4 Billeder udhugne, nemlig: Povel
 Abelgaard og hans 3 Fruer: Frue Karen Wlfeld. F.
 Kiersten Timads D. Fru Kirsten Wlfeld. Deres Navne
 staar i en Boile over hvers Hoved. Paa Steenens ne-
 derste Ende under Billederne staar følgende ophøiede
 Inscription med meget smalle Streger mellem hver
 Linned 8 Linneder ialt, hvoraf den sidste ikke er fuld.

Inscriptionen er denne:

ANNO ○ 1547 · ANNO ○ 1557 · ANNO ○ 1563 ·
 HER LIGER : BEGRAFVED : ERLIG : OC : WELBYRDIG :
 MAND :
 POVEL : ABELGAARD : TIL : WRANDERUP : HEDER :
 HAND : MED : SINE : KERE : HØTRVR : TO :
 DEN : TRIDE : ÆGTER : HER : OC : AD : RO :
 FRV : KIERSTEN : WLFELD : MON : HVN : HEDE :

Ligsten over Povel Abelgaard, Karen Ulfelt, Kiersten Timandsdatter og Kiersten Ulfelt i Harthe Kirke.
Efter Abildgaards Tegning i Nationalmuseet.

HVN : LOD : DENE : STEN : BEKOSTE : OC : REDE :
 I : DET : AAR : EN : SANCTE : BERTOLOMEI : DAG :
 WEL : FRO :

KALED : GVD : HANOM : TIL : EVIG : RO : 1563 :
 GVD : WERE : OS : AL : NAADIG.

Oven over Billederne staar 8 Vaabn, Abildgaards og hans Hustrues Federne og Møderne Vaabn.

Paa en sølvforgylt Kalk eller Alter-Bægeret til Harthe Kirke staar 3 Vaabn, Abildgaards og Ulfeld meget grovt udstukne.

Agerlandet her i Harthe og Annex-Sognet drives i 6 Aar og hviler i 6 Aar. Jorden er hertil inddelt i 12 Marker eller Fald. Jorden er løs sandig blandet med Muld-Jord.

Grønlandet eller den hvilende Ager-Jord brydes først til Boghvede, dernæst giødes til Rug, dernæst 2 Kiærv Rug, saa Boghvede, kaldet Stub-Boghvede, som bliver stærkere i Straaet, men ikke saa voxen som Grønlands-Boghvede, saa 3d. Kiærvs Rug, kaldet Sæde-Rug og bruges til Sæd, fordi den er renere end de 2d. forrige Kiærve; til sidst tages 1 Kiærv Havre.

Almindelig kan Bonden ikke give 1 Skp. Land mere end 5—6 Læs Møg til Giødning. Præsten giver 1 Skp. Land 7—8 Læs, endskiønt naar det skulde fuldkomne giødes da burde hvert Skieppe Land have hver 10 Læs, omtrent 4 Td. paa Læsset.

I en liden Kobl eller Indmark, beliggende ind i Skov-

land, har de Agre, som først brugtes til Boghvede, dernæst giødes til Byg, dernæst tages en Rug-Kiærve, dernæst Boghvede, som bliver omtrent af samme Beskaffenhed som den første —, dernæst 3die Kiærve Rug, og saa en Kiærv Havre.

Egtved Kirke.

Jerlev Herred.

Altertavlen er af de catolske Tiiders Arbeide, dog uden Inscription eller Vaabner. Paa Prædikestolen er heller intet.²⁾

Paa et aaben Begravelse nede i Kirken læses:

ANNO 1718 HAVER KIRKENS PATRONESSE HØLÆDLE OG
VELB. F. ØLLEGAARD v. RANTZAU FORORDNET
DETTE BEGRAVELSE FOR SIN SALIG HERRE
PETER VON INGENHAVEN.

Paa Begravelset sees Ingenhavens og Rantzau Vaabn. Paa Stolestaderne Markdanner Vaabn. Paa Degnestolen: MATS BVCH. Paa en Steen over Kirke-Dørren 2de Dyr næsten som Løver med Hovederne tæt mod hinanden. Paa en anden . . . .

Jerlev Kirke.

[Abildg. har kun nævnt Kirkens Navn; muligvis har han set den gamle Kirkeklokke fra c. 1400 med den ejendommelige Indskrift:

Ista o compana o fvsa o est + in + yherloe.

Denne Klokke er støbt i Jerlev.]

NØRRE TYRSTRUP HERRED³⁾

Den 17. Junii 1775 fra Kiøbenhavn Klok. 5 Eftermiddag ankom til Hadersleb d. 19. om Aftenen Kl. 12, blev

²⁾ Kirken var maaske viet til St. Peder.

³⁾ Disse Optegnelser fra N. Tyrstrup H. er tidligere gengivet af nuværende Direktør i Nationalmuseet, Dr. M. Mackeprang i Sønderjydske Aarbøger 1906. Gengivelsen er fulgt her med Tilføjelse af Kirkernes Series pastorum, hvor saadanne findes, og enkelte Noter.

Billede fra Skriftestolen i Kolding Kirke. Abildgaards Tegning i Nationalmuseet.

indloseret hos Carl Callesen boende ved Nørre Port. Paa Reisen fra Nyborg til Odense saae ieg Raskenberg (Juelsbergs) Gaards Agre, hvilke paa begge Sider Landevejen stod meget grødefulde og i ønskeligere Tilstand end alle de Agre, ieg saa fra Kiøbenhavn og lige til Hadersleb, dog stod Sæden næsten alle Vegne bedre end ieg havde formodet efter saa langvarig Tørke.

Raskenberg tilhører nu Geheime Raad Gregers Jul, som har ladet Agermarkerne saaledes inddele, at de bruges og drives i 3 Aar og hviler i 6 Aar.

Fra Odense kommer jeg til Assens og derfra over det

lille Bælt med den mindste Færgebaad til Hadersleb Land; i Baaden var ialt 4 Passagerer og tvende Kufferter, 2 Færgefolk som roede. De forstod ikke ret at føre Aarerne, den ene af dem drak alt som tieste, og imidlertid stak han sin Aare under Knæet og lod Baaden imidlertid tumle sig af Bølgerne, thi Vesten Vinden blev os imod, og Strømmen var mod Vinden. Da vi var over Halvejen roede de Baaden fast paa en Steen; den forreste Roers Knægt skulde støde os løs, men lod os staa, indtil han fik afpisset. (!)

(Efter et Besøg i Frue Kirke i Haderslev rejser Ab omkring til en c. 30 Kirker i Slesvig og kommer ved den 20. Aug. til)

Aller Kirke.

Hr. Hansen en brav og god Mand. Her er aldeles intet merkværdigt. [Kirken nævnes saa tidligt som i 1273, da Biskop Bondo i Slesvig gav Aller Kirkes Bispetiende til Vor Frue Kirke i Haderslev.] I

Annexet Taps

ikke heller. — Egnen her er meget frugtbar. Udskiftningen har bragt adskillige Uleiligheder med sig.

Heils.

Kirken⁴⁾ er liden til største Deelen bygt af hugne Kampesteen, har et lavt Taarn med Spir. I Kirken intet merkværdigt af Oldsager, allene paa et af Quindestaderne staaer samme tvende Vaabn i Træ udskaarne som i Tyrstrup Kirke (Holk og Emiksen) og derhos ved hvert Vaabn disse Bogstaver F. E. B. Altertavlen har Fløidørre og meget Billedhugger Arbeid forestillende Christi Lidelses Historie efter catolsk Maade. I Gangen har lagt en Gravsteen paa hvilken var indhugget en harnisket Mands Billede og hans Frue, som nu af Hr. Lassen (Sognepræsten) er bleven nedlagt under de Muursteen, med hvilke Gangen er jævnt belagt. Denne Gravsteens Inscription har lydet over en Joachim Breide de Worgaarde og hans Frue. 1571 a 1575. Paa Klokken staar Aarstallet 1553; den nævnes som en meget stor Klokke, [den bedste i Haderslev Amt, besørget støbt af nævnte Joachim Breide. Af gamle Præster kendes Du Andreas 1413 og hans Successor Du Laurentius Nicolai 1464.]

Heils-Minde er en Viig eller Fiord, som holder brak Vand, men har fordum holdet sødt eller fersk Vand og var da meget fiskeriig. I de Tiider var den smalle Aabning mellem Havet og Søen med Sluus Værk afsondret

---

⁴⁾ Kirken var vistnok indviet til St. Peder og St. Paulus.

fra Belt-Søen, saaledes at Sluus-Portene lukkede sig, naar Havet reiste sig høiere end Indsøens ferske Vand, men aabnede sig, naar Indsøen blev høiere end Havet. Der var ved Sluusværket en Broe til almindelig Overfart, men alt dette blev med Tiden forfalden og ikke holdt i Stand, saa at Havet nu gaaer frit ind i Søen, hvorudover der nu ikke kan opholde sig fersk Vands Fiske, ikke heller Hav-Fiske uden allene Aal og Reger, som her kaldes Purrer. Sluusværket skal efter gamle Folkes Sigende være bortskyllet for omtrent 80 Aars Tiid siden. Munden er omtrent 60 Skridt eller et Flinteskud breed og omtrent ligesaa langt og har henved 15 Alne dybt Vand, men Indsøens Dybde er høist 3 à 4 Alne undtagen i Renden, hvor Strømmen af Aaen gaar. Thi Aller Mølle vand løber i denne Søe.

I Heils Sogn ved Skoven nær ved Stranden er en liden kongelig Forpagter Gaard kaldet Wargaarde, har fordum (været) beboet af de Brejder, har fordum havt Graver og Vindbro, som nu er aldeles forfalden. Den nylig gjorde Udskiftning skal have kostet Bønderne omtrent 1200 Rixdaler, og de vil nu have det omgiort.

Annexet Weistrup.

Her er intet merkværdigt, uden at der fordum (1665) er fundet en Pergaments Seddel i Alterbordet ved nogle Reliquia, hvorpaa var en Inscription, hvis Indhold gav tilkiende i hvad Aar og af hvem samt hvilke af Helgene til Ære, Kirken var bleven indviet og med Reliquia forsynet. [1471 blev Højalteret indviet til St. Peder og Paulus]⁵⁾.

Stenderup.

Hr. Biørnson, en lærd og brav Mand har været Hører. I Kirken er intet af Oldsager uden en Tavle over Præsternes Navne:

■ : ⁵⁾ Rhode: Saml. til Haderslev Amt. 384).

Hr. Peder Iversen 1414. Notarius til Birketinget i Stenderup.

[Hr. Hinrik Mukelken nævnes 1463 som Kirkherre til Stendorp og Hønetoft.]

Hr. Gregers 1529 første evangeliske Præst.

Michel Pedersen † 1589. Byen brændte efter hans Spaadom i 1591°).

[Jens Madsen 1584—1609

Mads Jensen 1612—1642.

Niels Hansen 1645—1656.

Christen Humle 1659—† 1707.

Henrich Clausen 1704—1727.

Johannes Friderich Boysen 1727—1761.

Mag. Laurentius Biørnsøn 1762—1784].

Bierte.

Hr. Magister Kleist, doctus asinus (en lærdt Æsell) Magist. Kleist har et Bibliothec af 10000 Volumina og deriblant mange gamle, rare Bøger, han har og nogle rare, dog ikke meget gamle Penge; af de 8 Skill. Støkker, hvorpaa staaer Fridericus 6tus, har han 5 Rdlr. Nogle gamle Breve angaaende Præstegaarden.

I Kirken intet synderligt merkværdigt. En Deel Præsters Navne, som har været her før og efter Reformationen er følgende:

[Johannes Sacerdos de Byarthee 1280]

Hr. Thæstannus 1350.

Hr. Ditlev 14..

Johannes Tøgersen 1500.

Johan Ebbesen 1530.

Mads Hansen 15..

Nicolaus Madsen 1544.

^o) Hr. Michel Pedersen fra Ødis var mistænkt for Trolddom, men velerfaren i Lægekunsten. Om hans Hustru læser vi i et gammelt Haandskrift: »Hun var Jep Huggere Datter paa Bierget, som Kong Friderick den Anden selv trolovede til Hr. Michel med Hænders Sammenlæggelse«.

Just Bendixen 1556.

Huggo Thyconius 1562—1602.

Mag: Joh. Schrøder 1602—1634.

Gregorius Schrøder 1634—1639.

Henrich Schriver † 1659.

Mag: Jens Raun 1660—1666.

Mag: Johannes Schmidt v. Eisenberg 1666—1681
blev Hofpræst i 1687.

D: Friderich Riis 1681—1699.

D: Hr. Johannes Krobe kaldet 1699 død 1752.

Mag: Petrus Nicolaus Kleist vocatus 1743 ordin.
1744—

I en Mands Hauge her i Byen en stor Steen Dys,
hvorpaa en overmaade stor hedensk Alter-Steen.

Wonsyld Kirke.

Hr. Federsen, er fød i Tønder Amt, hans Kone er Søster til Boj Bøisen i Tønder, som har anlagt Blonde Fabriqve i Tønder og sorte Kniplings Fabriqve i Pløn. i Wonsyld Kirke⁷⁾ intet synderligt mærkværdigt allene en Tavle over Præsternes Navne.

1. Hr. Reimarus har lært i Wonsyl og Dalbye 1070, derefter og i Weistrup Menighed. Thi Weistrup skal være bygt Ao. 1071, saasom dette Aars Tal er seet paa et Stykke Pergament, skrevet med gammel Munke-Skrift indsvøbt tilligemed Reliquia i Rulleblye i Alteret, da det blev repareret i 1665. Efter ham, som her muelig har været den første christne Lærere, kan ikke findes nogen Præstes Navn i nogle 100 Aar. — I Annex Kirken Dalbye aldeles intet mærkværdigt.

2. Hr. Philippus var 1445 Pater og Munk til Kirkerne i Wonsild, Dalbye og Seest.

---

⁷⁾ Kirken var indviet til St. Anna.

3. Hr. Matthias Martini Ao. 1488, den sidste papi-
stiske Præst.

4. Antonius Johannis blev den første evangeliske
Prædikant kaldet henved Ao. 1528.

5. Hr. Matthis Jensen.

6. Hr. Anthonius Matthiæ 1584.

7. Matthias Antoniaë 1617—1658.

[8. Antonius Matthiæ Roff 1658—1659.

9. Hr. Johannes Rhyde 1659—1707.

10. Johannes Nyssen 1707—1728.

11. Jørgen Seidelin 1728—1729.

12. Godsche Møller 1729.

13. Cajus Christian Langelo 1730—1771.

14. Hr. Peder Feddersen.]

Paa Klokken staar: »Dorthe Daa haver ladet denne
Klokke støbe og givet til Wonsild Kierke Anno 1588.«
I Annex Kirken *Dalbye* aldeles intet merkværdigt.

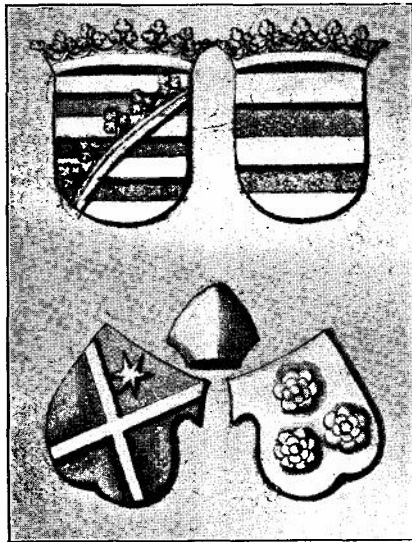
Ødis Kirke.

Klokkerne⁸⁾ i Taarnet har ingen Inscription. Paa et
Stolestade paa Quinde Siden er i Træ udskaaet disse
Vaabn (Slægterne Munk og Lindenov). I Choret under
trende Quindestader ligger en hvidagtig Marmor Grav-
steen, lang 6½ Fod, bred 4½ Fod. Ved Gulvenes Op-
tagelse fik ieg Inscriptionen og Vaabnerne at see, samt
noget af Hovederne af 3 Personers Billeder nemlig en
Herre i fuld Harnisk midt imellem tvende sine Fruer.
Inscriptioner var med fordybde Bogstaver, oven over
hans Hoved stod Christoffer Johanssen. I højre Side-
linned stod for den Frue til højre Side (flere usammen-
hængende Ord). Den nederste Linned var denne: »Anno
1539 got si gnedich Anno 1546«. Til venstre Side ved

⁸⁾ Kirkens gamle ru, men slanke Klokke, stammer fra Tiden ca. 1200
(Uldall: Danmarks middelal. Kirkeklokker S. 8).

den anden Frue: »vor . . . . Clawes Bille docter«. Oven over Hovederne stod disse. (Rantzaus, Lindenovs og Billes Vaaben), neden under Fødderne disse (Blomes, Rosenkrans' og Ulfstands Vaaben). [Den endnu bevarede smukke Gravsten er lagt over Christoffer Johansen Lindenov til Fovslet og Drenderup, død 1585 og hans tvende Hustruer Margrethe Bille og Ide Rantzau.] Til Ødys Sogn skal i forrige Tiider have lagt 5 Herregaaarde, men nu er her ikkun 2.

Fra Ødis drager Abildgaard videre til Frørup, Steppen, Sommersted og andre Kirker uden for vort Amt.

Vaaben fra Skriftestolen i Kolding Kirke.
Efter Abildgaards Tegn. i Nationalmuseet.

S M A A S T Y K K E R

Soldaterbrev fra 1850.

Ordret efter Originalen. Ved *Niels Hansen*.

Kokkendorf Mark, 16 August 1850.

Agtværdige Ven!

Fra Ekernførdes yndige Land skriver jeg dette Brev. Medens jeg her sidder i min ensomme Hytte, iler mine Tanker med hurtigste Fart gennem det vide Rum, der adskiller os, og endskønt mange Mile fjernt fra hverandre, er det dog i dette Øjeblik, som om jeg var i eders Hus og sad ved din Side, saaledes er det i Dag; medens alting omkring mig støjer og larmer, søger jeg Rolighed og stille Ensomhed, og mine Kammeraters Opmuntring til at deltage i deres daglige Forlystelser, formaar ikke at løsrive mig, saa lille det end synes vort elskede Hjem og Fødeland, som jeg næst Gud har kjær, min Gud og min Pligt er mig dyrebarere end alt, dernæst Hjemmet, Familie og Venner, som jeg elsker af alt jordisk Gods. Gud give at den Tid var forhaanden, at Freden igen maatte smile til vort elskede lille Danmark, og Kongen ikke længere behøvede os til sit Forsvar; da vilde jeg med inderligste Glæde ile til dig, og da holde en venlig Samtale om den Tid, at vi har været saa langt adskilt fra hverandre.

Ærede Ven! du er vist underrettet om det store Slag, der foregik os den 25. Juli ved Istedhede, den gode Gud, der hidindtil har bevaret mig, befriede mig og denne Dag fra Fjendens dræbende Sværd og Kugler. Det var en midlertidig Standsning af den dybe Betyd-

ning; vi kæmpede som Løver; med heltemodig Opfrelse vandt vi en Sejer, hvorover der vist er Glæde i mangan en Borg og Hytte, mangt et Fader-, Moder-, Broder- og Søster-Hjerte bløder vist allerede ved at have faaet Visheden om deres kæres tunge Skæbne i Krigen for vort elskede Fædreland. Havde da ikke jeg vel Aarsag til med foldede Hænder og af inderligste Hjerte at takke den naadigste Gud, der i Kampens Stund bevarede mig, og desuden føjede det saaledes, at en stor Del af mine elskede Kammerater fra vore bekjendte Egne har haft samme Lykke, ja jeg opsender til Gud mit rørte Hjertes Tak, og til min Tak knytter jeg den Bøn, at han fremdeles vil tage mig i sin Varetægt og snart lade oprinde den Dag, der bringer Fred og et glædeligt Gensyn. — Og at vi efter disse Trængsels Dage maatte havne med Glæde i vort elskede Hjem. Ifølge anden Efterretning var jeg forleden Dag medsendt Kompagniet ude med en Rekognoceringspatrouille ad Rensborg til, vi var den jo en god Mil nær, men uden nogen Modstand; den pralende General Villisen, der troede, at det var en Bagatel for ham at hugge alle de danske ned, men det fejlede ham denne Gang, han fik andet at vide; vores blodrøde Fane med det dejlige hvide Kors er nu plantet paa vor Dannevirke, der nu omtrent 1000 Aar siden blev oprettet af vore Forfædre, der dengang stod paa den Plads, som vi nu har her paa dette Sted, et herligt overskuende Land, rig paa Skove, en smilende Natur, skønne Landsbyer og smukke Borge; men kan vel noget af dette forlyste Krigerens Øje, nej det er kun i Fredens blide Skød, at Naturens og Kunstens Skønhed ret kunde fængsle vor Opmærksomhed; uden Fred gives ikke noget herligt paa Jorden, og hvor Strømme af Menneskeblod gøder den, og det i den farligste Krig

af alle Krige, er den dog i al sin Pragt skummel og øde; ja vort Lod er tungt, idet vi maa kæmpe mod Fjenden i de drabfulde Skove, der hvor Snigmorderne lurer paa vort Liv. Landets Indbyggere saa vildledte og forblindede, at de ej kunde skøne, hvad der tjener til deres Fred, de have lukket Øre og Hjærte for Fædrelandets venlige Røst. Priset være Gud, som gav os denne Sejer, hvormed vi opholdes til Enden.

Til Slutning hilses du forbindtligst samt Kone og Datter, fra mig eders sande Ven og til dig Søren Christensen.

Mikkel Sørensen,

3die Reserve Bataillon. 2den Kompagni. Nr. 164.

Da Kvægpesten rasede.

At Folk ogsaa i gamle Dage forstod, at en Gaard maatte isoleres, naar dens Besætning blev angrebet af smitsom Sygdom, herom vidner den Tavle, som hænger i Dalby Kirkes Vaabenhus, sydøst for Kolding. Der staar paa den:

»Anno 1745 d. 8. July blev Straarup, Bieregaard og Rebech indspærret med Wagt formedelst den Smit-somme Pæst, som overfaldt Hornqvæget og begynte først i Væstre by i Lalund sogn i Tønder Amt, i hvilken Egn da Pæsten hafde ødelagt de fleste Qvæg, sprang den til Bollerslef i Haderslev Amt, og derfra til Aittrup i Bierte Sogn, hvorfra den kom til oven-nævnte 3 Steder.

Søndagen derpaa, den 11., blev der holt Prædiken for disse Indlukte Folk ved Præstholms Led: Ilige-

maade blev der 4 Søndager efter i rad Prædiket ved Golbech Led. Der blev i same Tid holt Bedestund hver Aften ved Rebechs Broe. Den 12te August blev Vagten igien ophævet, og var disse Stæder Ialt Indlukt i 5 Uger; i alt Døde 124 sk. Enhver som læser dette, give Agt derpaa! Enhver betænke, At denne saavel som anden Straf kommer for Syndens Skyld: O Syndere! See dig i speil paa det umælende qvæg og betenk deris Taare og jammerlige suk, og lad det bevæge dig til en sand Omvendelse, at icke den Frome Gud slaae dig Haardere: Gud give dig sin Naade dertil for Christi skyld! Amen.

Dalby Mølle d. 1. Martij 1746.

Opsat og Bekostet af Peder Borch.«

Paa højeste Sted herhjemme var man klar over, at der maatte afholdes en Bodsdag, og der udgik kongelig allernaadigst Forordning om Afholdelse af en ekstraordinær Faste-, Bod- og Bededag over hele Riget Fredagen den 14. Januar 1746, formedelst den grasserende Sygdom blandt Hornqvæget. De forordnede Tekster var: ¹⁾ Til Froprædiken og Højmesse 2. Mos. 9,3; ²⁾ Til Tolvprædiken Ps. 36,6.7; ³⁾ Til Aftensang Hos. 6,1.

Arnold Hansen.

